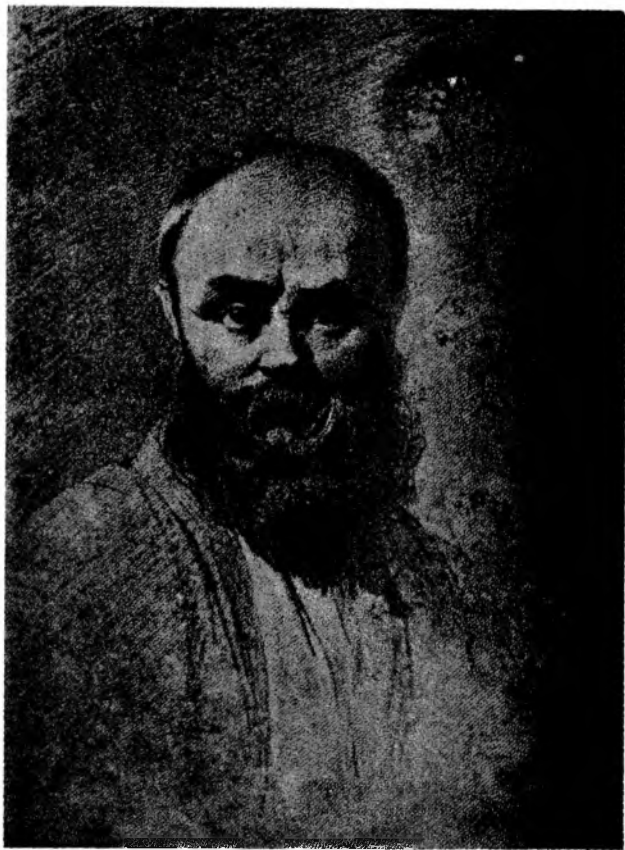

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ІХ
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
Автопортрет олівцем 1858 р.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ ІХ

ЖУРНАЛ

(ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго 1960

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME IX

**MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1960**

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

З калейдоскопу людей, подій та фактів, що з ними знайомимося на сторінках „Щоденника“ (або, як його звичайно називав сам автор, „Журналу“) Т. Шевченка, з надзвичайною пластичністю виступає постать їх автора. Завдячуємо це незрівняній щирості Шевченка, а також і тому, що твір цей — брульйон, ніде не поправлений і не перероблений: все в ньому безпосереднє, лише раз відчуте й передумане автором.

Читаючи „Щоденник“, маємо змогу оглядати правдивий духовий автопортрет геніяльного письменника — безпосередньо знайомитися з усіма рисами його вдачі, з його моральними та психічними прикметами, і це пособляє нам глибше й легше розуміти всі інші його твори та події його життя.

Ще й досі не всі уявляють собі ясно, якою широко освіченою людиною був Шевченко, а кинуті короткозорими мемуаристами та дослідувачами думки про його нібито плитку освіту ще й досі не раз де-не-де відживають. „Щоденник“ Шевченка якнайкраще такі баламутні твердження спростовує. З його сторінок з нами веде розмову тип о-в-и-й інтелектуаліст, що для нього наука, література та мистецтво в усіх його проявах — хліб насущний. Перед нами тверезий, критичний розум аналітика, що з надзвичайною легкістю орієнтується в найскладніших соціологічних та психічних явищах, особливо ж у питаннях такої тонкої сфери людської психіки, як естетика. Перед нами, зрештою, тип людини такої високої морально-духової організації, що перед нею стилить чоло кожний, навіть коли не всі переконання автора поділяє. Шевченко в своїх щоденних записках — це живе втілення колись їм самим змальованого ідеального

образу „царя волі, штампом увінчаного“, що зберігає силу духа й чистоту незачерствілого серця навіть „в муці, в каторзі“, і тому „Щоденник“ його матиме велике виховне значення в усіх поколіннях нашого народу, як документ незломності людської душі, коли вона справді велика.

У всій світовій літературі небагато знайдеться творів цього жанру, в яких найглибші переживання автора були б описані з таким мистецтвом і з такою безпосередньою щирістю, як це зробив Шевченко в „Щоденнику“. Не можна й досі без зворушення й душевного напруження читати деякі місця „Журналу“, що малюють нам моральні муки поета, заподіяні йому „мучителями-недолюдками“, виплодками деспотичного режиму царської Росії. Тому лише на тлі тогочасної історичної дійсності можна (і треба!) розглядати й об'єктивно розуміти всі висловлені Шевченком у „Журналі“ думки, часом пересякнуті безпощадною революційністю й висловлені з надзвичайною гостротою.

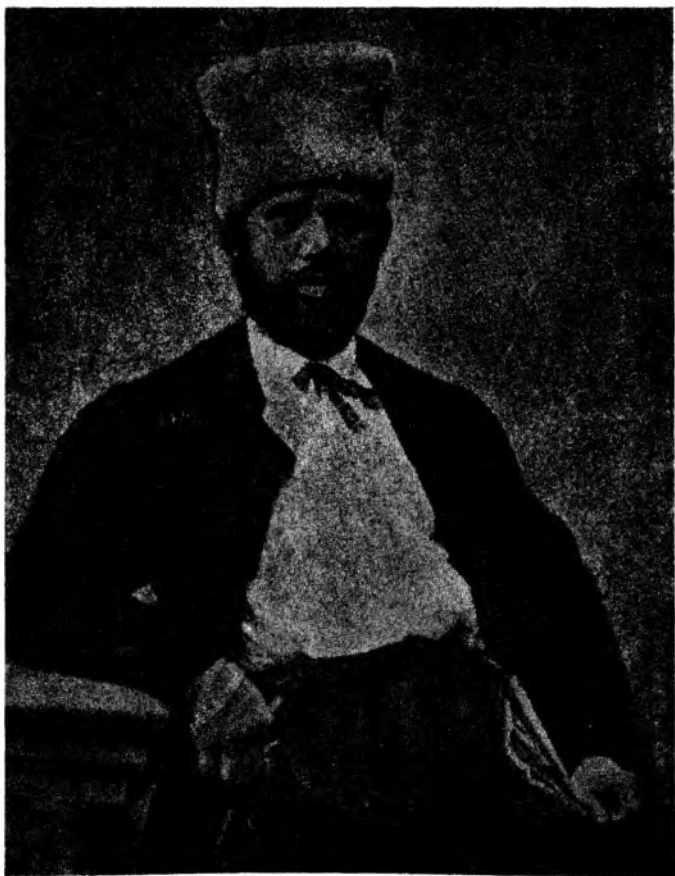
Як автобіографічний твір, „Журнал“ змальовує постать Шевченка в усій її життєвій безпосередності.

Як історичний документ, він відбиває в собі теж і добу, в якій повстав, — „болі сучасности, обличчя її й ті інтереси, якими вона жила“, як то слушно підкреслив акад. С. Єфремов.

*

Переклад „Щоденника“ на українську мову зробив наново Л. Білецький, після чого його ще раз порівняли з оригіналом і зредагували П. Зайцев і В. Якубовський при найближчій участі О. Лотоцького.

Помилки в наведених автором „Щоденника“ іменах та прізвищах редакція виправила за документальними даними.

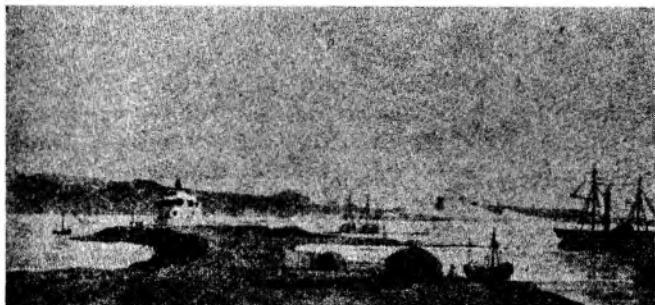
Приятьель Т. Шевченка Михайло Лазаревський, якому поет подарував свій „Журнал“.

(Фотографія 1860 р.)

ЖУРНАЛ

Вид Новопетровського форту з моря.

(Аквареля Т. Шевченка.)

1857, червня 12.

Перша визначна подія, яку я до моїх записок завожу, така: обтинаючи цей перший зшиток для згаданих записок, я зламав цизорик. Подія, здавалося б, дрібна й не варта тої уваги, яку я на неї звертаю, вписуючи її, як щось надзвичайне, до цієї строкатої книги. Коли б цей казус трапився в столиці або навіть у порядному губерніальному місті, то, звичайно, зін не попав би до моєї памятної книги. Але це сталося в киргизькому степу, себто в Новопетровському форті, де така штучка для письменної людини, як, наприклад, я, дуже цінна; головне ж, що не завжди її можна дістати, навіть і за добрі гроші. Коли вам пощастить розтолкувати свою потребу вірменинові-маркитантові, що зноситься з Астраханню, ви все таки не раніше, ніж за місяць уліті, а взимі за п'ять місяців, дістанете препоганий цизорик і, звичайно, не дешевше, як за »монету«, себто за срібного карбованця. А трапляється й таке, та й дуже часто, що замість речі, що ви її

нетерпляче дожидаєте, він вас почаствує або московською бязею, або штукаю верблюжого сукна, або, нарешті, кислим, »дамським«, як він каже, чихирем. А на запит ваш, чому він не привіз власне того, чого вам треба, він пренаївно відповість, що »ми люди комерційні, люди неписьменні, всього не запам'ятаєш«. Що ви йому на такий резонний аргумент? Лайнете його, він посміхнеться, а ви все ж без ножа зостанетесь. Тепер зрозуміло, чому в Новопетровському форті втрата цизорика — подія, варта дієписання. Але Бог з ним — і з фортом, і з ножем, і з маркитантом: скоро, дасть Бог, вирвусь я з цієї безмежної тюрми, і тоді така подія не знайде місця в моєму журналі.

13 червня. Сьогодні вже другий день, як я собі зшив і акуратно обрізав зшиток, щоб записувати, що зо мною та біля мене станеться. Тепер ще тільки дев'ята година; ранок минув, як звичайно, без жадної визначної події; побачимо, чим скінчиться вечір. А покищо зовсім нічого записати. А писати страх як хочеться. І пера є — оправлені! З ласки ротного писаря я ще не відчуваю своєї втрати. А писати нема таки про що. А сатана так і шепоче на вухо: »пиши, абищо брешти, скільки душі завгодно. Хто тебе буде перевіряти? І в шканечних журналах брешуть, а в такому, хатньому, і Бог велів«.

Коли б я свій журнал для друку лагодив, то хто зна, чи не спокусив би [мене] лукавий ворог правди, але я, як сказав поет наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милыхъ, искреннихъ друзей,
Для памяти минувшихъ дней.

Треба мені було почати свій журнал од часу посвячення мого в салдатський сан, сиріч од 1847

року. Тепер був би це товстенний і пренудний зшиток. Згадуючи ці минулі сумні десять літ, я сердечно радію, що мені не прийшла тоді добра думка завести собі записний зшиток. Що б я до нього записав? Правда, за цих десять літ бачив я задурно те, що не кожному й за гроші пощастить побачити. Але як я дивився на це все? Як арештант дивиться через вязничне ґратчасте вікно на веселий весільний поїзд. На саму згадку про минуле та про те, що я за цей час бачив, починаю тремтіти, — а що ж було б, якби я записав цю похмуру декорацію і бездушних, грубіянських лицедіїв, з якими мені довелося грати цю похмуру, одноманітну, десятилітню драму? Пройдімо повз моє минуле, лукава пам'яте моя! Не скаламутьмо серця щирого друга недостойним спогадом, забудьмо й простімо темних мучителів наших, як простив милосердний Чоловіколюбчець своїх жорстоких розпинателів! Звернімося до того, що світле й тихе, як наш український осінній вечір, і запишімо все, що бачили й чули, і все, що серце покаже.

Дістав я листа з Петербургу з 2 травня — від Михайла Лазаревського з долученими 75 карбованцями. Він сповіщає мене, або краще — вітає з свободою. Досі, одначе, немає нічого з штабу корпусу, і я, дожидаючи розпоряджень згаданого штабу, збираю відомості про Волзьке пароплавство. Сюди іноді приїзять астраханські морські офіцери (крейсери з рибної експедиції). Але це такі неuki та брехуни, що я, хоч як бажав би, досі не можу створити ніякої уяви про Волзьке Пароплавство. Статистичні відомості мені непотрібні, але мені хочеться знати, як часто відходить пароплав із Астрахані до Нижнього Новгороду і яка ціна місць для пасажирів. Та ба! Хоч як я старався, довідався тільки, що місця різні й ціна різна; а пароплави з Астрахані до Ниж-

нього ходять дуже часто. Чи ж це не точні відомості?

Автім, не вважаючи на такі точні відомості, я вже встиг (звичайно, в уяві) улаштувати свою подорож Волгою притульно, спокійно та, головне, дешево. Пароплав буксирує (це одна-однісінька певна відомість) кілька барок, або, як їх називають, «подчалокь», до Нижнього Новгороду з різним вантажем. На одній із таких барок думаю я влаштувати свою тимчасову квартиру і пролежати в ній до нижньгородського диліжансу. Потім до Москви, а з Москви, помолившись Богу за Фультонову душу, за 22 години і в Пітер. Чи ж не буйна фантазія? Та на сьогодні годі.

Сьогоднішній вечір одзначився прибуттям пароплаву з Астрахані. Але тому, що подія ця сталася досить пізно, в дев'ятій годині, я до наступного ранку не дістану від нього жадних звісток. Важливого я нічого не чекаю від астраханської пошти. Все листування моє йде через Гурєв Городок, а через Астрахань я дуже рідко дістаю листи. Отже, з пароплаву мені нема чого ждати. Чи не надумає батько кошовий Кухаренко написати мені? Ото б порадував мене старий чорноморець! Надзвичайне явище між людьми ця справді благородна людина. Від 1847 року, з розпорядження вищого начальства, всі друзі мої мусіли були припинити зо мною зсякі зносини. Кухаренко не знав про таке розпорядження. Але не знав також і про місце мого перебування. І, будши в Москві підчас коронації депутатом свого війська, познайомився із старим Щепкином і від нього довідався про місце мого заслання. І — найблагородніший друг! — написав мені найщиріший, найсердечніший лист. За десять літ — і не забути друга, та ще й друга в недолі! Це рідке явище серед себелюбних людей. З цим самим листом, з нагоди, як він пише, що одер-

жав Станислава першого ступня, прислав він мені, на поздоровлення, 25 срібних карбованців. Для людини з родиною і незаможної це — велика жертва. І я не знаю, чим і коли я віддячуся йому за таку щирю й нелицемірну жертву?

З нагоди цього дружнього й несподіваного привіту я розклав був свою подорож ось як: через Кизляр та Ставропіль поїхати до Катеринодару просто до Кухаренка. Надивившись досита на його благородне виразисте обличчя, я гадав проїхати через Крим, Харків, Полтаву, Київ до Мінського, Несвіжа та, нарешті, до села Рачкєвичі, і, обнявши свого друга й товариша неволі Бронислава Залеського, через Вильно проїхати до Петербургу. Лист М. Лазаревського з 2 травня змінив цей план. З листа цього я побачив, що мені, ніде не спиняючись, треба поспішити до Академії Мистецтв і облубизати руки й ноги графині Настасії Іванівни Толстої та її великодушного чоловіка графа Федора Петровича. Вони — єдині причинці мого визволення, їм і перший поклін. Незалежно від вдячності, цього вимагає звичайна чемність. Ось головна причина, чому я, замість хвацької «тройки», вибрав тридцятиденну одноманітну плавбу матушкою - Волгою. Але чи відбудеться вона, — я цього ще напевне не знаю. Легко може статись, що я ще в «хламиді поруганія» і з ранцем за плечима помандрую до Уральського в штаб батальйону № 1; всього ще можна сподіватись. І через те не слід давати занадто багато волі своїй незгамонній уяві. Але — ніч-мати дасть пораду. Побачимо, що завтра буде або, краще сказати, що привезе гурезьська пошта.

14 червня. Я щось занадто щиро й акуратно взявся за свій журнал; не знаю, чи довго протягнеться цей письменницький запал. Коли б не наврочити! Правду кажучи, я не бачу великої потреби в цій пунктуальній акуратності, — а так,

значевя. На безділлі і це — рукоділля. Завзятому літераторові або якомунебудь постачальникові фелетону — тому необхідна ця бездушна акуратність, як вправа, як його хліб насушний; як інструмент віртуозові, як пензель маляреві, так літераторові необхідна щоденна вправа пера. Так роблять і геніяльні письменники, так роблять і писаки. Геніяльні письменники тому, що це їх покликання; а писаки тому, що вони інакше себе й не уявляють, як геніяльними письменниками, а то б вони й пера до рук не брали.

Яку ж казусну подію запишу я сьогодні? А ось яку. Вчорашній пароплав обродився добрим мішком «цѣлковыхъ» і «арапчиковъ». Це платня залозі за третину року. Офіцери сьогодні її й одержали, і сьогодні ж однесли її Попову (маркитантові) та «спиртомірові» (шинкареві), а решту теж віднесли до спиртоміра й почали гуляти або, точніше, пиячити. Завтра видадуть платню салдатам, і салдати теж почнуть гуляти, себто пиячити. І це протягнеться кілька днів зряду та скінчиться (як салдатська, так і офіцерська пиятика) бійкою й нарешті «журником», себто гавптвахтою.

Салдати — найбідніша, найнещасніша верства в нашій православній отчизні. У неї відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода. Одним словом — все. Їй простімо пірнути інколи своєю осиротілою, самотньою душею в півкварті сивухи. Але офіцери, яким дано все, всі людські права й привілеї, — чим же вони відрізняються від бідолахи-салдата (я кажу про новопетровську залогу)? Нічим вони, бідні, не відрізняються, крім мундира. Коли б іще були так звані старі б у р б о н и, а то ж юнкери й вихованці кадетських корлусів. Гарне, мабуть, виховання! Нелюдське виховання! Зате дешево, а головне — шкоро. Вісімнадцятилітній молодик, він уже офіцер. Радість і захоплення матері та під-

пора німічного батька. Жалюгідна мати й безглуздий батько!

Здається, Козак Луганський написав книжку під заголовком «Солдатські досуги». Заголовок брехливий. Російський салдат не має дозвілля. А якщо салдат із ним іноді й зустрінеться, то неодмінно в шинку. Яка ж, питаю, була ціль у прославленого письменника писати такі «Досуги»? І що морального в таких «Досугах», якщо написано їх із натури (я книжки не читав)? Коли ж це звичайна вигадка, себто фантазія, то знов же, — яка ціль такої фантазії? Чи ж не краще зробив би вельмишановний автор цих непотрібних фантастичних «Досугов», коли б описав справжні «досуги» лінійних, армійських та навіть гвардійських молодих офіцерів? Цим став би він у дуже великій пригоді чадолюбивим та еполетолюбивим батькам.

15 [червня]. Що ж я сьогодні заведу до свого журналу? Зовсім нічого завести, — анічогісінько такого, щоб хоч чимнебудь виходило з кола буденного, одноманітного життя. Сьогодні вранці почав я рисувати в киргизькій кибітці на городі портрет п. Бажанова чорним і білим олівцем. Прекрасне освітлення! і я охоче взявся за працю. Чорт приніс приятельку — перешкодила! Я закрив портфель і вийшов із кибітки. Скромна приятелька не втерпіла, глянула одним очком на мою працю і знайшла повну схожість, коли б тільки рот і ніс були менші. І, не задовольнившись власним спостереженням, запитала думки в покоївки та в свого фаворита Молчаліна А. Це мене зовсім розлютило, і я, не попрощавшись, подався до форту. У форті бачив п'яну офіцію й вислухав історію про те, як учора розкрояв цибухом лоба тесь свого майбутньому зятеві Ч[арцеві] — теж з нагоди платні. Салдатам видавали платню. Мені теж видали. Я передав її своєму ще тверезому

»дядькѣ« й велів йому пошити з підшивочного полотна торбу на дорогу. Потім зайшов до Мостовського, вислухав удруге історію (з деякими додатками) про майбутнього тестя й зятя, випив чарку горілки й вернувся на город. Обідав; після обіду, за добрим звичаєм предків, заснув годиночки зо дві, і тим скінчився 15 день черзня. Про вечір зовсім нічого написати.

16 [червня]. Сьогодні неділя. Я ночував на городі. Вранці був у форті. Дощ (дуже рідке явище) перешкодив мені вернутися на город, і я зостався обідати у Мостовського. Мостовський — одна-однісінька людина з усієї залоги, яку я люблю й поважаю. Людина — не пліткар, не верхогляд, людина акуратна, статечна й у високій мірі благородна. Говорить погано по-російському, але російську мову знає краще, ніж вихованці Неплюївського корпусу. Підчас повстання поляків 1830 р. він служив в артилерії бувшої польської армії і з військовополонених взяли його »рядсвим« на російську службу. Я чув од нього багато надзвичайно цікавих подробиць про революцію 1830 року. Варте уваги те, що поляк оповідає про власні подвиги й невдачі без найменших прикрас — рідка риса у військової людини, особливо в поляка. Одним словом, Мостовський — людина, з якою можна жити, не дивлячись на сухість і прозаїчність його вдачі.

Сьогодні ж наймиліша міледі М[ешкова] розповіла мені, зрештою не в секреті, з усіма подробицями, історію про бійку, що виникла між майбутнім тестем та майбутнім зятем. Із цієї історії можна було б викроїти водевіль, — звичайно, водевіль для тутешньої публіки. Назвати його можна: »Весільний подарунок або недошита блюзка«. Справа ось у чому. Наречений виїхав минулого місяця до Астрахані купити весільні подарунки для своєї нареченої. Для цієї милої потреби взяв

він у свого майбутнього тестя, такого ж голодранця, як і він сам, останні крихти з тим, щоб, як дістане платню, ці крихти повернути. Добре. Наречений вертається з Астрахані й дає унтерофіцерші Петровій пошити для своєї молодой бавовняну сукню й перкалеву блюзку. Добре. Унтерофіцерша шиє, а тимчасом приходить для залоги платня. Та ба! Сердешному молодому на руки видано всього тільки два [карбованці] з копою, а решту відраховано в батальйоні за його власними квитками. Але герой, начебто нічого не сталося, посилає свого вірного раба Григорія до спиртоміра за квартою недогару і з фізіономією переможця, в супроводі Григорія з квартою в руках, вирушає до майбутнього тестя. Починаються привітання з нагоди одержаної платні. Та ба! Кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається. Бідний наречений занадто захопився майбутнім щастям. І в запалі мрій пробовкнувся, що він одержав платні всього тільки два з копою. Розчарований майбутній тесть також у запалі обурення затопив свого милого зятечка цибухом по лобі та так влучно затопив, що аж кров приснула з благородного чола. Але, щоб не показати перед сусідами, що між ними вийшла контра, вони обидва взялись бити собаку. Бідний собака! Але на цьому справа не стала. Догадливий ранений герой біжить до швачки; та ба! — сукня вже віддана нареченій; зосталась тільки недошита блюзка; він одбирає у швачки цю невикінчену річ і заставляє жидкові-салдатові за дві чарки горілки. Дуже милий і повчальний міг би вийти водевільчик!

І ця гидка подія не виходить із кола звичайних подій у Новопетровському форті. І я в цій ямі, серед цієї моральної гидоти вже сьомий рік кінчаю. Страшно! Тепер, коли вже довідались про моє звільнення, найближчі мої начальники, фельдфебель і ротний командир, не звільняючи

мене від муштри та караула, дозволили мені вільні від служби години проводити на городі, за що я їм сердечно вдячний. На городі або в садку — літня резиденція нашої комендантші, і весь вільний час тепер я провожу в її родині; вона має двоє милих дітей: Наташеньку й Наденьку, і це єдиний мій відпочинок і розвага в цьому обридлому куті.

17 [ч е р в н я]. Сьогодні в четвертій годині ранку прийшов я на город. Ранок був тихий, прекрасний. Вивільги та ластівки тільки зрідка порушували сонну й солодку ранішню тишу. Від деякого часу, відколи мені дозволено віддалятися самому, я надзвичайно полюбив самоту. Мила самота! Нічого не може бути в житті солодше, чарівніше за самоту; особливо перед лицем усміхненої, квітучої красуні — Матері-Природи. Під її солодкою чарівливою принадою людина мимохіть сама в себе заглиблюється й «видить Бога на землі», як каже поет. Я й раніше не любив гучної діяльності або, краще сказати, гучного безділля. Але після десятилітнього життя в казармі самота мені видається справжнім раєм. А проте, не можу ні за що взятися. Ані найменшої охоти до праці. Сижу або лежу мовчки цілими годинами під своєю улюбленою вербою, і хочби на сміх щонебудь заворушилося в уяві. Так таки — зовсім нічого. Справжній застій. І такий томливий стан почався в мене від 7 квітня, себто від дня, коли я одержав лист від М. Лазаревського. Свобода й дорога мене цілком поглинули. Спасибі ще Кулішеві, що догадався прислати книжок, а то я не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за »Записки о Южной Руси«. Я цю книгу скоро з пам'яті буду читати. Вона мені так живо, так чарівливо-живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я, немов із живими, розмовляю з її сліпими лірниками та кобзарями. Найпрекрас-

ніший, найблагородніший твір. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю безцінну книгу. Прочитавши перший раз цю діамантову книгу, я осмілюся був поробити завваги, але, коли прочитав удруге й утретє, то побачив, що помітки мої — помітки п'яної людини й нічого більше (крім Суботова, себто щодо місця колишнього дому Богдана Хмельницького). Але такої нікчемної плямочки не слід помічати на дорожній тканині. Я обіцяв, начитавшись досхочу цієї книги, послати її Кухаренкові, і тепер шкодую, що обіцяв: поперше через те, що я ніколи не начитаюсь досхочу; а подруге через те, що краї книги поплямлені недоречними заввагами. Дасть Бог, я йому із Петербургу вишлю чистенький примірник.

Учорашній водевіль закінчився сьогодні, як і треба було сподіватись, мировою та гомеричною п'ятикою — із співаками. Цікаво знати, чим закінчиться весілля? — Мабуть, бійкою.

18 [червня]. Сьогодні я так само, як і вчора, прийшов рано на город. Довго лежав під вербою, слухав вивільги й нарешті заснув. Бачив у сні Межигорського Спаса, Дзвонкову криницю та потім — Видубецький монастир. А потім — Петербург і свою любу Академію. Від недавнього часу мені почали маритись у сні знайомі речі, що їх я давно не бачив. Чи скоро побачу я все це увіч? Сон мав на мене увесь день прекрасний вплив, а особливо тому, що сьогодні чекали гуревської, себто сренбурзької пошти. Надвечір справді пошта прибула, але ні мені, ні про мене нічого не привезла... Знов я опустил носа на квінту... Знов туга й безконечнеє дождання... Невже від 16 квітня й досі не могли зробити про мене розпорядження в штабі корпусу? Холодні, байдужі тирани! Увечері повернувся я до форту й одер-

жав наказ від фельдфебеля готуватися до огляду. Ось результат давно жданої пошти і з таким трепетом жданої свободи. Тяжко, невимовно тяжко! Я одурію врешті від такого безконечного дождання.

Як швидко і з яким запалом виконується наказ арештувати, так, навпаки, мляво й байдужливо виконується наказ звільнити. А воля однієї й тієї самої особи. Виконавці одні й ті самі. З чого ж така різниця? В 1847 році в цьому самому місяці мене на сьому добу приставили з Петербургу до Оренбургу. А тепер дай, Боже, на сьомий місяць дістати від якогось командира батальйону наказ відібрати від мене казенні речі й припинити удержання. Форма. Але я собі в голову не вбю цієї нелюдської форми!...

19 [червня]. Учора відійшов пароплав до Гурєва і привезе звідтіля другу роту та сьмого командира батальйону. А з нагоди прибуття сюди цієї значної особи тутешня рота, до якої належу і я, готується до огляду. Ради такої важливої події мені сьогодні припасовували муніцію. Яка гидка ця майбутня »важлива« подія! Яке безконечне й огидливе це припасовування муніції! Невже й це ще не востаннє мене виведуть на площу, як безсловесну тварину, напоказ? Ганьба й зневага! Трудно, тяжко, неможливо заглушити в собі всяку людську гідність, стати наввипинку, слухати команди й рухатися, мов бездушна машина. І це єдиний, досвідом дізнаний, спосіб убивати враз тисячу собі подібних. Геніяльний винахід, що робить честь і християнству, і просвіті!

Дивно, що навіть розсудливі люди, як, наприклад, наш лікар Нікольський, люблять подивитись, як витягує носок посиніла з напруги людина. Не розумію цієї нелюдської насолоди. А наш шановний Гіпократ, не зважаючи на спеку та холод, цілі години просижує коло фіртки й тішиться

з приниження собі подібних. Кат ти, як видко, з покликання, а тільки з назви лікар!

За дитячих літ, оскільки я пам'ятаю, мене не цікавили салдати, як це звичайно буває з дітьми. Коли ж я почав доходити віку, розуміння речей, то в мені зародилась непереможна антипатія до христілюбивого воїнства. Антипатія зростала в міру моїх сутичок з людьми цього христілюбивого стану. Не знаю, чи випадково, чи воно так є в суті речі, тільки мені не пощастило навіть у ґвардії зустрінути порядного чоловіка в мундирі: коли тверезий, то неодмінно неук і хвалько; коли ж хоч із малою іскрою розуму і світла, то теж хвалько та ще до того й п'яниця, циндра й розпусник. Звичайно, антипатія моя зросла до огиди. І треба ж було лукавій долі моїй так уражливо, злісно насміятися з мене, штовханувши мене в найсмердючішу гущу цього христілюбивого стану. Якби я був недолюдок, кровопивець, то й тоді для мене влучнішої кари не можна було б придумати, як заславши мене до Окремого Оренбурзького Корпусу салдатом. Ось де причина моїх невимовних страждань. І до всього цього мені ще заборонено малювати. Відібрати найблагороднішу частину мого бідного існування! Трибунал під головуванням самого Сатани не міг би проголосити такого холодного нелюдського присуду. А бездушні виконавці присуду виконали його з обурливою точністю.

Август-поганин, заславши Назона до диких ґетів, не заборонив йому писати й малювати. А християнин М[икола І] заборонив мені й те, і друге. Обидва кати. Але один із них — кат-християнин і християнин дев'ятнадцятого віку, що на його очах виросла найбільша держава в світі, виросла на основах Христового заповіту. Фльорентинська республіка — півдика, навіжена середньовічна християнка, а проте, вона повелась

з своїм непокірливим громадянином Дантом Алігері, як матеріальна християнка. Боже мене борони від якогобудь порівняння себе з цими великомучениками і світичами людства. Я тільки порівнюю матеріального простця-поганина та напів-осаяну середньовічну християнку з християнином девятнадцятого століття.

Не знаю напевне, чому я завдячую, що мене за десять літ не піднесли навіть до ранги унтер-офіцера, — чи впертій антипатії, яку я маю до цього упривілейованого стану, чи своїй безтурботній хахлацькій упертості? Здається, одному й другому. В незабутній день оголошення мені конфірмації я сказав собі, що з мене не зроблять салдата! Так і не зробили. Я не те що глибоко, навіть і поверхово не вивчився ані одної вправи з рушницею. І це підносить мою амбіцію. Дітвацтво й більш нічого. Майор Мешков, бажаючи мені дошкулити, сказав мені якимось, що я, коли буду офіцером, то не буду вміти до порядної салі ввійти, якщо не вивчусь, як годиться бравому салдатові, носка тягнути. Мені це одначе не дошкулило. І бравий салдат видався мені менше, ніж осел, схожий на людину. Через це я боявся й думки бути подібним до бравого салдата.

Друга й не менше важлива причина мого непідвищення: бездушному сатрапові й наперсникові царя приверзлось, що я звільнений з кріпацтва й вихований коштом царя та на знак вдячності намалював карикатуру свого добродія. Отже, нехай, мовляв, карається невдячний. Звідкіля ця безглузда байка, — не знаю. Знаю тільки, що вона мені недешево обійшлася. Треба гадати, що байка ця сплелась на конфірмації, де в кінці присуду сказано: »Якнайсуворіше заборонити писати й малювати«. Писати заборонено за бунтарські вірші українською мовою. А малювати й сам найвищий Суддя не знає, за що заборонено. А осві-

чений виконавець царських наказів те, що непояснене в присуді, сам пояснив та й придушив мене своєю бездушною всемогутністю. Холодне, розпусне серце! І цей гнилий старий розпусник користується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які короткозорі, або, краще, сказати, які підлі ці мерзенні величальники! Са-трап грабує довірений йому край і дарує своїм розпусним перелесницям десятитисячні фермуари, а вони прославляють його щедроти і добродійства. Поганці!

20 [червня]. Сьогодні рота приїде до Гурєва, а з огляду на повинь на Уралі вона приїде просто на Стрілецьку Косу та сьогодні ж сяде на пароплав. Завтра вранці пароплав підійме якір і післязавтра висадить роту в Новопетровській гавані. Тримайся, наша офіціє! Буря, жахлива буря наближається! Командир батальйону, подібний до тучегонителя Кроніона, гряде на тебе во облаці мрачнім, а в тому числі й на нас безсловесних. Дожидаючи цього грізного судді й карателя, ті, що пропилися до снаги, дурня строять та благають Ескулапа видумати й за формою засвідчити їх небували немочі душевні й тілесні, і паче душевні, і тим спасти їх від праведного суду громоносного Кроніона. Але понурий Ескулап невблаганний. І тільки нашого брата, салдата, що також пропився до снаги і не має в чім зявитися перед лице «батька-командира», Нікольський кладе на «койки» і прописує проносне. Непопулярний Ескулап наш думає стати популярним коновалом. Сьогодні не без видимого задоволення сказав завідувач півшпиталю, що на його опіку, себто харчування, прибуло сімнадцять пожильців. Значить карбованець і сімдесят копійок на добу в кишені, не рахуючи палива й освітлення. Чи не тут криється й причина великодушності нашого Ескулапа? Чи не підшепнути Нагаєву та іншим, що

сподіваються й не можуть вимолити оборони в немилосердного Ескулапа?

Чи на добро це я так сьогодні розфантазувався? Минулих літ, підчас цих справді критичних днів цього зо мною не траплялось. Не було одначе й того, — не для хвальби хай буде сказане, — щоб я ховався під захист стогонів та зідхань. У такому випадку я ніколи не шукав медичної помочі. Тремтячи й серцем завмираючи, я завжди фарбував вуса, облачався в панцер і з'являвся перед червоносинє від хмелю лице »батька-командира« скласти іспит із пунктів, рушничних вправ і, на закінчення, вислухати найдурнішої й дуже довгої науки про те, як повинен поводитися бравий саїдат і за що він повинен любити Бога, царя і своїх найближчих начальників, починаючи від »дядьки« й капрального єфрейтора.

Смішно. Тому смішно, що я освоївся з цим огидним лицедійством. Але як же то було давніше, коли я не вмів, а повинен був поховати в самому собі всяке людське почуття, стати бездушним автоматом і слухати мовчки, не червоніючи й не блідніючи слухати моральної науки від грабіжника і кровопивця. Ні, тоді це не було смішне. Гидко! Мерзенно! Чи діжду я тих блаженних днів, коли з пам'яті моєї вивітриться ця моральна гидота? Не думаю, бо ця гидота поволі й глибоко вривувалася в неї.

Дивне ще ось що. Все це невимовне горе, всі роди приниження й наруги минули, начебто не зачіпили мене, — найменшого сліду не zostавили по собі. Досвід, кажуть, це найкращий наш учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той самий, що був і десять літ тому. В моєму внутрішньому образі не змінилася ані одна риса. Чи добре це? Добре. Принаймні мені так здається. І з глибини душі дякую своєму всемогутньому Сотвори-

телеві, що він не попустив жадному досвідові торкнутися своїми залізними кігтями моїх переконань, моїх дитинно-світлих вірувань. Деякі речі просвітліли, заокруглились, набрали більш натурального розміру й вигляду. Але це — наслідок байдужого пролету старого Сатурна, а ніяк не наслідок гіркого досвіду.

Діставши від Кухаренка лист із додатком 25 карбованців, отже з додатком дуже матеріальним, я віддячився йому теж листом, додавши власне поличчя, і другим листом з додатком ще менш матеріальним: з додатком небувалого оповідання вигаданого Варнака під назвою «Москалева Криниця». Я написав його незабаром після того, як дістав лист від батька-отамана кошового. Вірші вийшли майже однакової якості з попередніми моїми віршами. Трохи пружніші й більш одривчасті. Але це нічого, — дасть Бог, вирвуся на волю, і вони в мене потечуть пливкіше, вільніше, простіше й веселіше. Чи дочекаюсь я цієї кривої чарівниці — свободи?

21 [червня].

Впередь, впередь моя історія,

Лицо насъ новое зоветь.

Кожному своя болячка докучає. Сьогодні ввечері, коли я вертався з городу до форту вкупі з комендантом, він у сотий раз повторив мені з усякими подробицями історію про лукавого свого друга, такого собі полковника Кіреєвського. Цей полковник Кіреєвський, як видно, птах високого льоту, і, як каже комендант, справжній «аристократ». А що він птах високого льоту, це я вивожу з того, що він служив урядовцем для особливих доручень при графі В. А. Перовському й був із ним у дуже близьких відносинах. Отже, це не якась наволоч, а людина з гонором, бо такий вельможа, як граф Перовський, якоїсь наво-

лочі до себе і в сіни не допустить. А дальший хід справи показує, що гр. П[еровський] дуже нерозбірливий щодо своїх прибічників і наближує до своєї високої особи власне наволоч. Та ще й яку наволоч! Найбруднішу корчемну наволоч, прикриту полковницьким мундиром і шістьма стами кріпацьких душ!

Історія такого змісту. Іраклій Олександрович Усков (наш комендант), будиши добре знайомий в Оренбурзі із згаданим полковником та аристократом Кіреєвським, просив його, коли він виїхав до Петербургу, просив він його й особисто, і листом із Новопетровського форту, як трохи ніби хеміка і знавця фотографічної справи, — просив вислати йому з Петербургу камеру з усім, що потрібне для фотографії. Кіреєвський висловив (теж листовно) найпослужливішу готовість услужити приятелеві і на цю послугу зажадав 350 карбованців сріблом. Гроші зараз же було вислано (у вересні минулого року). Прийшов теж дуже дружній лист про отримання цієї суми з зазначенням місяця й навіть дня, коли неодмінно прибуде згадана камера з приладдям і з усіма потрібними хемічними солями. На тому все і скінчилося. Благородний послужливий друг як у воду канув. В Іраклія Олександровича, серед усяких здогадів, виникла думка, що друг його подався на пароплаві Харона прогулятися в Єлісейському парку. Іншої причини його мовчанки й підозрівати не можна. Але щоб переконатися в цій неодмінній правді, я написав, на прохання Іраклія Олександровича, до Петербургу своєму приятелеві Марковичеві, щоб він розвідався та повідомив мене, що сталося з таким полковником Кіреєвським... Від Марковича звістки ще не одержано. А з «Русского Инвалида» видко, що послужливий друг травня 16 виїхав із Петербургу до Москви. А з Оренбургу повідомляють коменданта, що

полковника Кіреєвського новий генерал-губернатор Катенін призначив урядовцем для особливих доручень, але через родинні обставини він подався в одставку. З цього всього виходить, що дідич шестисот душ селян, аристократ, наперсник г[рафа] П[еровського], нарешті полковник Кіреєвський — падлюка і найнікчемніша ганчірка!

Іраклій Олександрович дає мені формальну довіреність одержати від Кіреєвського назад ці гроші; я охоче готовий служити йому, — коли не вдасться по-доброму й миром, то, нічого робить, — безкраїми стежками закону. У кожному разі я буду дуже радий, якщо мені вдасться ця сумнівна операція.

Сьогоднішньою датою хочеться мені теж записати, або, як висловлюються зоологи, означити ще одну нікчемну комаху, та коли б не напхати мого »Журналу« цією негідною тварю до такої міри, що й порядній тварині не зостанеться в нім місця! А зрештою — нічого: ця мініятюрна комаха багато місця не потребує. Це двадцятилітній молодик, син статського совітника Порцієнка. Отже, теж птах не низького льоту.

25 [ч е р в н я]. Ледве встиг я написати: »Отже, теж птах не низького льоту«, як залумало в усіх кінцях городу слово: »Пароплав!« Я, звичайно, кинув своє писання й побіг до фортеці. З пароплавом я чекав сренбурзької пошти, а з поштою — і свободи. Сталося, одначе, [щось] цілком противне тому, чого я сподівався. Пароплав не привіз пошти, а значить і чарівного, прекрасного слова. А замість того слова привіз діло у вигляді рудої, дуже непривабливої персони, себто привіз командира батальйону, першим ділом якого було оббігати казарми, надавати зуботичин фельдфебелям та іншим нижчим рангам аж до профоса, а ротним командирам та іншій офіції, в залежності від особи та її положення, [дати]

відповідну батьківську науку. І після такого ніж-ного, граціозного вступу призначено формальний огляд тієї нещасної роти, до якої і я маю нещастя належати. Бідна рота цілу ніч готувалася до цього воїстину страшного суду і в п'ятій годині вранці 23 червня, вмита, причісана, нафарблена, вишикувалася на полянці, неначе забавка, вирізана з картону. Від п'ятої і до сьомої години, дожидajući праведного судді, рота рівнялась. У сьомій годині з'явився у всій своїй грізній величі сам суддя і випробовував або, краще сказати, мордував її, нещасну, аж до десятої години. На закінчення спектаклю запитав про претензії, лайнув у загальних виразах, пообіцяв суду й різок, і навіть зеленої алєї, себто шпіцрутів. Для всіх буря минула, а на мене вона ще тільки збиралась. Серед інших конфірмованих повинен був і я явитись по обіді в п'ятій годині на повторний і ще гірший іспит. До цього повторного іспиту я готувався досить байдуже, як людина наполовину вільна. Але коли став перед неблаганним екзаменатором, куди що поділось! Ані найменшої тіні, нічого подібного до людини, наполовину вільної, в мені не зосталось: такий самий мороз болісно пройняв тремтінням мою істоту, те саме почуття, що й попередніх літ, ні, не почуття, а мертва нечулість охопила мене, коли я глянув на цю дерев'яну нефарбовану фігуру. Одне слово, я обернувся в ніщо. Не знаю, чи на всіх такий сильний вплив має антипатія, як на мене? Іспит повторився слово за словом, як і десять літ тому, — чверті букви не додано й не віднято. Зате й я ані на йоту не посунувся на полі військової просвіти: упертість обопільна й непохитна. За прикладом попередніх років, екзаменатор і охоронитель моралі запитав нас по черзі, хто й за що сподобився нести солодкий для серця обов'язок салдата.

— Ти за що? — запитав він першого.

— За втрату казенних грошей, Ваше Високоблагородіє.

— Так, знаю: ти необережно поставив карту. Сподіваюсь, надалі не будеш в карти гуляти, — промовив він глузливо і звернувся до наступного.

— А ти за що?

— З волі родительки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі не будеш і... — і звернувся до наступного.

— Ти за що?

— За буйні вчинки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі... і...

— Ти за що? — спитав він наступного.

— З волі батька, Ваше Високоблагородіє.

— Маю надію...

— А ти за що? — спитав він, звернувшись до мене.

— За писання бунтарських віршів, Ваше Високоблагородіє.

— Сподіваюсь, надалі не будеш...

— А ти за що? за що? — спитав він останнього. Сей відповів, що теж з волі родительки; і, не вислухавши останнього, він звернувся до нас із сильною навчальною промовою, яка закінчилась дуже новою правдою, що за Богом молитва, а за царем служба не пропадають.

Наприкінці церемонії запитав він у ротного командира, чому не з'явився на іспит Порцієнко, на що той відповів, що Порцієнко хворий, себто п'яний, і знаходиться під охороною у свинопаса. Всі ці конфірмовані, так звані пани-дворяни, з якими я тепер представлявся перед лице »батька-командира«, всі вони — люди видатні своїми моральними прикметами, але останній суб'єкт, що зветься Порцієнко, всіх їх перевершив. Усі їх гидкі вади вмів він у своїй підлій двадцятилітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище — цей

огидний юнак. Де й коли встиг він так глибоко заразитися всіма паскудними моральними хворобами? Немає мерзоти, підлоти, до якої б він не був здібний. Романи Сю з їх огидними героями — нікчемні ляльки перед цим двадцятилітнім недолюдком. І це син статського совітника, отже не можна гадати, щоб не було засобів дати йому не якебудь, а порядне виховання. І що ж? ніякого. Добрий, мабуть, і статський совітник! Та взагалі добрі мусять бути батьки й матері, що віддають дітей своїх у салдати на поправу. І пощо, нарешті, дбайливе правительство наше бере на себе цей нелегкий для виконання обов'язок? Воно своєю недоречною опікою розтліває мораль простого салдата і більше нічого. Дім праці, тюрма, кайдани, канчук і неісходимий Сибір — ось місце для цих бридких тварюк, а зовсім не салдатські казарми, де й без них багато всякої наволочі. А найкраще — здати їх на опіку ніжних батьків, — нехай тішаться на старості літ своїм власним виплодом; звичайно, — до першого кримінального злочину, а потім віддавати просто в руки ката!

До прибуття мого в Орську кріпость я й не уявляв собі існування цих гидких виродків нашої православної громади. І перший цього розбору поганець вразив мене своїм шкідливим існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він теж «нешасний», такий самий, як і я, «розжалуваний» і, значить, мій товариш по стану та квартирі, себто по казармах. Слово «нешасний» мало для мене завжди зворушливе значення, поки я його не почув в Орській Кріпості. Там воно для мене заялозилося, і я досі не можу привернути йому первісного значення, бо я досі бачу тільки поганців під фірмою нещасних.

З розпоряження бувшого генерал-губернатора, досить видатного політика Обручева, я мав нагоду просидіти під арештом в одному ка-

зематі з колодниками і навіть з таврованими каторжниками і переконався, що цим таврованим злочинцям слово «нешчасний» більше до лица, ніж цим розтлінним синам безобличних егоїстів-батьків.

26 [червня]. Два дні вже минуло, як виїхав од нас батько-командир наш, але я все ще не можу визволитись од тяжкого вражіння, навіяного його короткою присутністю. Цей огидливий огляд так тяжко пригнітив мої блискучі, рожеві наміри, так мене збентежив, що, якби не Лазаревського лист у мене в руках, то я б знемігся під гнітом цього тяжкого вражіння. Та слава Богу, що маю цей неоціненний документ; значить, в мене є канва, на якій я можу виводити найбільш примхливі, найвигадливіші арабески.

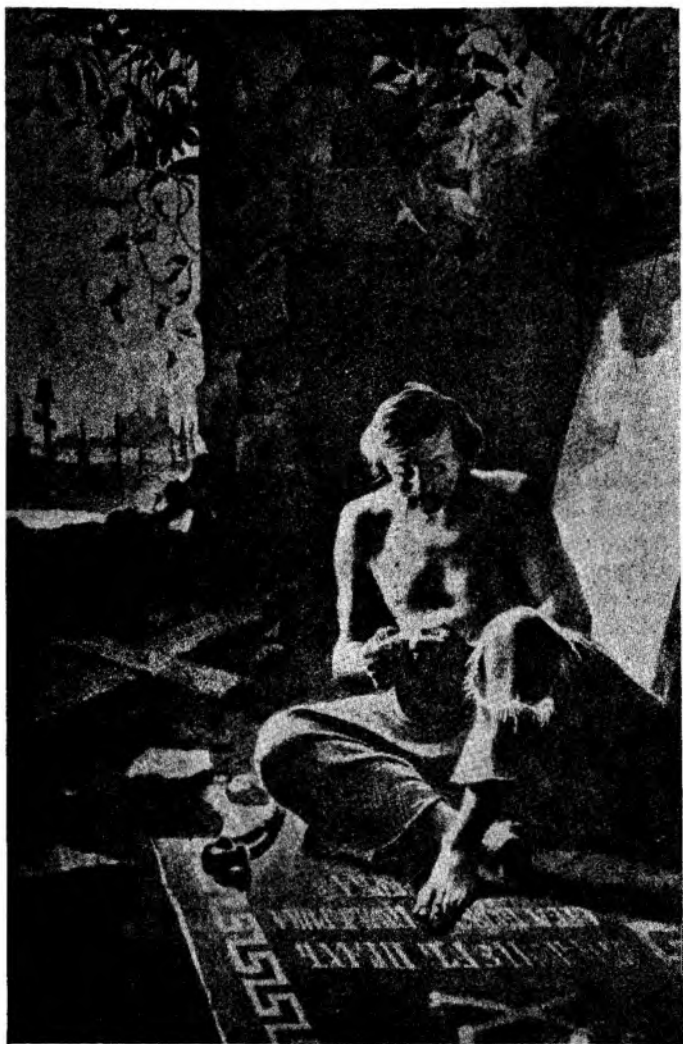
»Надією живуть нікчемні голови«, сказав покійний Гете. І покійний мудрець сказав правду наполовину. Надія властива і дрібним, і великим, і навіть найпрактичнішим, статечним головам. Це наша найніжніша, постійна, до домовини незмінна, нянька-коханка. Вона, прекрасна, раз-у-раз голубить довірливу уяву і всемогутнього царя, і світового мудреця, і бідного хлібороба, та й мою мізерну, і вколисусє недовірливий розум своїми чарівними казками, що в них кожний з нас так охоче вірить. Я не кажу [цього] несвідомо. Справді, нікчемний той розум, який вірить, що на вербі виростуть груші. Але ж чому не вірити мені, що я, хоч узимі, та неодмінно буду в Петербурзі? Побачу любі моєму серцю обличчя, побачу мою прекрасну Академію, Ермітаж, що його ще не бачив, почую чарівницю-оперу. О, як солодко, як невимовно солодко вірити в це прекрасне майбутнє! Я був би байдужий, холодний атеїст, якби не вірив у цього прекрасного Бога, в цю чарівну надію.

Матеріальне своє існування я гадаю влашту-

вати ось як, — звичайно, за допомогою друзів моїх. Про малярство мені тепер нема що й думати. Це було б подібне до віри, що на вербі виростуть груші. Я й давніше не був навіть середнім малярем, а тепер — і поготів. Десять літ без вправ можуть зробити і з великого віртуоза звичайнісінького корчемного балабайника. Отже, про малярство мені нема що й думати. Я ж думаю присвятити себе неподільно гравюрі акватінта. Для цього я гадаю якомога обмежити своє матеріяльне існування і вперто зайнятися цим мистецтвом. А тимчасом робити рисунки сепією з славних малярських творів, рисунки для майбутніх естампів. Для цього, я гадаю, досить буде двох років пильної праці. Потім виїду на дешевий хліб до моєї любої України та возьмуся за виконання естампів, і першим естампом моїм буде «Казарма» з картини Тенера, з картини, про яку говорив незабутній учитель мій, великий Карло Брюлов, що можна приїхати з Америки, щоб глянути на цей чудовий твір. Словам великого Брюлова в цім ділі можна вірити.

Із усіх красних мистецтв мені тепер найбільше подобається гравюра. І не без підстав. Бути добрим гравером — це значить ширити прекрасне й повчальне серед громадянства; це значить ширити світло правди; це значить бути корисним для людей і вгодним Богові. Найпрекрасніше, найблагородніше покликання гравера! Скільки найбільш мистецьких творів, приступних тільки для багатів, припадало б пилом у похмурих галереях без твого чудотворного різця? Боже, ственне покликання гравера!

Крім копій з мистецьких творів, я думаю згодом пустити у світ у гравюрі акватінта і власне чадо: «Притчу про блудного сина», пристосовану до сучасних норів купецького стану. Я розділив цю повчальну притчу на дванадцять рисунків;

Остання сцена сатирс-поєми Т. Шевченка в малюнках
п. н. „Блудний син“.

вони вже майже всі зроблені на папері. Але над ними ще довго й пильно треба працювати, щоб привести їх до стану, в якому їх можна буде перевести на мідь. Загальна ідея досить вдатно пристосована до неотесаного нашого купецтва. Але виявилось, що виконати її — мені не під силу. Треба зручного, влучного, правдивого, а головне — не карикатурного, скоріше драматичного сарказму, ніж висміювання. А для цього треба пильно попрацювати й тямущих людей порадитись. Шкода, що покійний Федотов не натрапив на цю багату ідею, він би з неї створив найартистичнішу сатиру в лицах для нашого темного напівтатарського купецтва.

Мені здається, що для нашого часу й для нашого середнього напівграмотного стану необхідна сатира, тільки сатира розумна, благородна. Така, наприклад, як »Женихъ« Федотова, »Свои люди — сочтемся« Островського і »Ревизоръ« Гоголя. Наше молоде середнє суспільство, наче той лінивий школяр, на складах спинилось, і без понуки вчителя не хоче й не може переступити цієї безглуздої »т м у«, »м н у«. На вади й хиби нашого вищого суспільства не варто звертати уваги. Поперше, задля нечисленности цього суспільства, а подруге, задля застарілости моральних хвороб, а застарілі хвороби, коли й можна вилікувати, то тільки героїчними засобами, — лагідний засіб сатири тут не допоможе. Та чи має якесь значення наше маленьке вище суспільство в розумінні національности? Здається, — жадного. А середня верства — це величезна та, на нещастя, напівписьменна маса, це половина народу, це серце нашої національности; йому й потрібна тепер не суздальська лубочна притча про блудного сина, а благородна, артистична і влучна сатира. Я вважав би себе за найщасливішу в світі людину, коли б мені вдався так широко й сердечно задуманий мій несвідомий негідник, мій блудний син.

»Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ«. Мені тут років зо два тому оповідав М. Данилевський, людина варта довіря, що нібито комедію Островського «Свои люди — сочтемся» заборонено на сцені на прохання московського купецтва. Коли це правда, то сатира в найбільшій мірі досягла своєї мети. Але я не можу зрозуміти, яка ціль правительства обороняти темноту й шахрайство. Дивне розпоряження!

27 [червня]. Від купецтва перехожу до офіцерства. Перехід не крутий, навіть гармонійний. Ця упривілейована каста також належить до середнього стану, з тою тільки різницею, що купець чемніший за офіцера. Він офіцера називає: «ви, ваше благородіє», а офіцер його називає: «ей ти, борода!». Одначе, їх ані трохи не розєднує це зовнішнє розєднання, бо вони вихованням — рідні брати. Різниця тільки та, що офіцер — вольтеріянець, а купець — старовір. А по суті — те саме.

Сьогодні надвечір зявилися на городі комарі, і я, щоб позбутись цих докучливих комах, пішов на ніч до форту. Та ба! Невблаганна Немезида переслідуює мене на кожному кроці. Утікаючи від комарів, я нахопився на чмелів. З належною пошаною проходячи повз офіцерську офіцину, я почув нову для мене пісню, що починається так:

Коврики на коврики
И шатрики на шатрики.

Далі я нічого не міг розслухати тому, що співець надто густо забасив, і тому, що п'яний Кампіоні, інженерний офіцер і гіркий п'яниця, вискочив на площу, не знаю, задля якої потреби, і побачивши мене, задумав зробити мені невеличку послугу-протекцію, познайомивши мене з новоприбулими офіцерами, з голінними, мовляв, хлопцями. Для цього вхопив він мене за рукав і потягнув у кори-

дор. Новоприбулі «голінні хлопці» сиділи й лежали в самих червоних сорочках на розстеленій кошмі, і перед ними пишалася піввідрова сулія си-духи. Жива сцена з «Двумужниці» князя Шаховського. Я, щоб не збільшувати групи волзьких розбійників, вимкнувся з обіймів протектора й вибіг на площу. Протектор вибіг за мною, гукнув на чергового по роті унтер-офіцера і звелів взяти мене на гауптвахту за особисту образу, нанесену офіцерові. Наказ офіцера виконано точно. Після вечірнього сигналу черговий по варті доповів комендантові про новоприбулого арештанта, і комендант сказав: «нехай виспитья». Отже, я, уникаючи кровопивціз-комарів, був відданий на муки блощицям і блохам. Як після цього не вірити в призначення?

Сьогодні новий черговий по варті вияснив комендантові темну подію, і мене милостиво звільнено від немилосердних інквізиторів. Записуючи до журналу цей звичайнісінький у моєму становищі трагі-жарт, я в глибині душі прощаю моїх гонителів і тільки молю всемогутнього Бога швидше визволити [мене] від цих недолюдків.

Сьогодні сподіваються пароплава з поштою з Гурєва. І ніхто його не чекає з таким трепетним нетерпінням, як я. А що, як не привезе він мені так довго очікуваної свободи? Що я тоді робитиму? Доведеться, щоб уникнути гавптвахти з блохами та блощицями, знайомитися з новоприбулими офіцерами і, дожидаючи майбутніх благ, пиячити з ними. Похмура й гидка перспектива! А коли, зовсім несподівано, привезе цю ліниву чарівницю-свободу? О, яка радісна, яка світла перспектива! Іду до форту й на всякий випадок спакую в ч у в а л (торбу) мою мізерію, — може таки й станеться.

28 [червня]. Сталося, — тільки зовсім не те, чого я сподівався. А сталося паскудство,

якого не можна було сподіватись навіть од причинця його, поганця Кампіоні. Пішов я вчора до форту, щоб, дожидаючи пароплава, пакувати свою мізерію. І, як це звичайно буває, коли людина сподівається чогось доброго, то на цьому доброму й добрі плани будує. Так і я, дожидаючи вістуна благодатної свободи, розгорнув килим-самолет, і ще одна, одна тільки хвилинка, і я опинився б на сьомому Магометовому небі. Але, не доходячи до форту [зустрів я] посланого за мною вістовця від коменданта. — «Чи не прибув пароплав?» — питаю я посланого. — «Ще ні», — відповідає він. — «Навіщо ж я потрібний комендантові?» — спитав я сам себе і піддав ходу. Прихожу. І комендант, замість якогобудь привітання, мовчки подає мені якийсь папір. Я здригнувся, приймаючи цей таємничий папір, як безсумнівного вістуна свободи. Читаю й очам не вірю. Це — рапорт на імя коменданта від поручника Кампіоні про те, що я, будши п'яний, нагрубів явив йому матірними словами, про що свідчать і ново-прибулі офіцери. І в кінці рапорта він просить і вимагає поступити зо мною, як велить закон, себто негайно перевести слідство. Я остовпів, прочитавши це несподіване паскудство. — «Порадьте мені, що робити з цією гадиною?» — запитав я коменданта, опритомнівши. — «Один спосіб, — промовив він — просить вибачення, або за приписами дисципліни ви — арештант. Ви маєте свідків, що ви були тверезі, а він має свідків, що ви його лаяли». — «Я присягну, що це неправда», — сказав я. — «А він присягне, що правда. Він — офіцер, а ви — все ще салдат». Ох, як страшно відгукнулось у мені це майже забуте слово. Нічого робити, сховав гордощі в кишеню, натягнув мундир і пішов просити вибачення. Простояв я в сінях у поганця цілісінькі дві години. Нарешті він, протверезившись, допустив мене до

своєї особи. І після багатьох перепрошувань, прохань, принижень даровано мені вибачення з умовою негайно послати по «квартиру горілки». Я послав по горілку, а він пішов до коменданта по рапорт. Принесли горілку. А він приніс рапорт і привів своїх благородних свідків. — «Що, батечку, — сказав один із них, подаючи мені пухку, що тряслася з похмілля, руку — вам невгодно було познайомитися з нами добровільно, як у благородних людей водиться, так ми вас примусили». На цю коротку й повчальну промову п'яна вже компанія зареготала, а я мало-мало не промовив: поганці! та ще й патентовані поганці!

29 [червня]. «Широкий, битий шлях із раю, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла», — казала мені, ще дитині, одна бабуся, що завмирала. І вона казала правду, якої справжній зміст я тільки тепер цілком одгадав.

Пароплав із Гурева прибув сьогодні і не привіз мені анічоґісінько, ані навіть листа. Листів зрештою я не чекаю, бо вірні друзі мої давно вже не уявляють собі мене в цій огидній конурі. О, мої щирі, мої вірні друзі! Якби ви знали, що зо мною роблять на прощання десятилітні кати мої, ви б не повірили, бо я сам ледве вірю в ці паскудства. Мені самому це здається продовженням десятилітнього огидного сну. І що значить це зволікання? Ніяк не можу собі його розтолкувати. Мадам Ерґерт з 15 мая в Оренбурґу вітає мене із свободою. А свобода моя десь із мастаком-писарем у корчмі гуляє. І це правда, правда тому, що найближчі мої мучителі, оглядами, муштрами, картами і п'янством розважаються, а писемні справи відає якийсь писар Петров, «розжалуваний» у салдати за шахрайство. Так ведеться споконвіку, і порушити святий заповіт батьків задля якогось там «урядового» Шевченка суперечило б заповітові батьків та правилам військової служби.

На серці страшна нудьга, а я себе жартами потішаю. А все це робить зо мною вітрогонка надія. Не вішатись же, справді, через якогось п'яницю Батька-командира та достойного секретаря його!

Сьогодні святкується пам'ять двох найбільших возвістителів любови й миру. Велике у християнському світі свято. А в нас — найкоლოსальніше п'яцтво з чагоди храмового свята.

О, святі, великі, верховні Апостоли! Якби ви знали, як ми забруднили, як спотворили проголошену вами просту, прекрасну, світлу істину! Ви предрікли лжевчителів, і ваше пророцтво збулося. В імя, святе імя ваше, так звані вчителі вселенські побились, як п'яні мужики, на Нікейському соборі. В імя ваше папи римські крутили земною кулею, і в імя ваше встановили інквізицію й жахливе авто-да-фе. Теж в імя ваше ми кланяємось бридким суздальським ідолам і чинимо на честь вашу бридку найгідкішу вакханалію. Правда — стара, отже повинна бути ясна, зрозуміла; а вашій правді, що її ви були хрищеними батьками, минає вже 1857-ий годочок. Дивно, яке тупе людство!

30 [червня]. Щоб надати більше принадности своїй самоті, я постановив завести собі мідний чайник. І цю думку здійснив я тільки вчора ввечері, та й то випадково. До тихого прекрасного ранку на городі додати шклянку чаю — мені це здалося дозволеним розкошуванням. Від початку весни мене переслідує ця мила непришна вигадка. Але я ніяк не міг її здійснити, тому що такої химерної штуки тут у продажу нема. Тільки вчора ввечері пішов я до Зигмунтовських (уповноважений «винной конторы» й одставний урядовець 12 класа) і, минаючи шинок, побачив я обдертого, але тверезого деньщика одного із новоприбулих офіцерів — з мідним чайником у руці, якраз таким завбільшки, який мені був по-

трібний. — «Чи не продаєш чайника?» — запитав я його. — «Продаю», — відповідає він. — «Чи не хапаний?». — «Та де там. Самі «барин» веліли продати. Вони думають самовар завести». — «Добре, я спитаю. А що коштує?» — «Карбованець сріблом». — «Копу сріблом», — сказав я, оскільки міг, байдужно і пішов своєю дорогою. Ледве встиг я ступити кілька кроків, як він наздогнав мене й без торгу вручив мені давно пожадане начиння. А деньщик, доставши копу срібла, подався просто до шинку і за хвилину вийшов із нього з пляшкою в руці та рушив просто до офіцерських кватир. — «Туди й дорога», — подумав я. Провівши вечір у товаристві Філемона й Бавкиди (так я жартома називаю Зигмунтовських), по дорозі зайшов я до маркитанта, взяв у нього півфунта чаю, фунт цукру й сьогодні в четвертій годині ранку розкошую собі на городі та вписую до свого журналу подію вчорашнього вечора, благословляючи долю, що послала мені мідний чайник.

Збираючись подорожувати Волгою від Астрахані до Нижнього, я завів собі чистий зшиток для подорожнього журналу й заслону від комарів, що невтомно переслідують подорожнього від гирла Волги до самого Саратова. Коли я запасався цими необхідними речами, мені й на думку не спадав мідний чайник; тільки вчора, спасибі старому Зигмунтовському, він пояснив мені важливість цього немудрого начиння підчас плавби річною водою, де конче потрібен міцний чай, щоб уникнути проносу, і просто, щоб час згаяти, як він висловився на закінчення. І багато ще дечим радив він мені запастися в Астрахані на дорогу. Але це все зайве. Я поїду, але не пароплавом, а просто як одставний салдат, однією з барок, що їх буксирує пароплав.

Дивно що мене тут усі, а серед інших і Зиг-

„Філемон і Бавкида“ — подружжя Зигмунтовськ .
Портрет роботи Г. Шевченка (1857 р.)

мунтовські вважають за потаємного багатія. Це мабуть тому, що якщо я роблю борги, звичайно незначні, то в означений термін акуратно їх виплачую, не вдаючись за допомогою до Ізраїля, і не заставляю останньої сорочки, як це робить багато офіцерів. Коли я сказав Зигмунтовським, що весь мій капітал складається із 100 рублів сріблом, на які я, крім подорожніх витрат, маю намір ще пошити в Москві необхідний одяг, то вони в один голос назвали мене Плюшкіном.

Я не вважав за потрібне розчаровувати їх своїми злиднями й розпрощався з ними, як справжній багач.

Дивні старі, оці Зигмунтовські! Бездітні, старі, самітні, мають достаток, що забезпечує навіть примхувату старість, задумали оселитись у цій безводній, безплідній пустині, та добре б, якби на відпочинок, — ні, він узяв на себе обов'язок мало не шинкаря. Я гадаю, що це неодмінна потреба звичної від молодого віку фізичної діяльності або просто жадоба забагатіти, — стання може тільки наполовину, бо в ньому непомітно скнарства, що нерідко супроводить до могили самотню, безпомічну старість. Вона, себто Зигмунтовська, мені дуже подобається; це — добродушно усміхнена, гостинна, кубічна бабуся, колись німкеня, а тепер православна. Він теж добродушний дідок, але пренаївний і найнешкідливіший брехунець. Наприклад, він дуже простодушно і щоразу з новими варіаціями оповідає, які він перейшов митарства, поки осягнув теперішнє звання. Походження своє він виводить від якогось короля польського Сигізмунда, мабуть, Третього. Про найближчих предків він не згадує, так само й про причинця його власного існування. Дитинство теж покрите млою безвісти. Першу половину юнацьких літ провів він на становищі домового вчителя у відомого табачника Онисима Головкина в Петербурзі. І в цю саме добу його життя сталася з ним таємнича пригода, яка відразу поставила його на ноги. Пригода ця така. Раз уночі на вулиці — йому здається, що на Літєйній, але за певність не ручиться — хапають його два гайдуки, садовлять у карету, зав'язують очі, везуть, везуть і, нарешті, приводять просто до найрозкішнішого будуару, треба думати, якоїсь графині чи княгині. З'являється, нарешті, й таємнича владителька будуару, вся в дезабіле (його власний ви-

раз), тільки обличчя закрите маскою. Після сповнення таїнства кохання йому знов завязують очі, садовлять у карету, привозять на те саме місце, де взяли, і один з гайдуків вручає йому пачку асигнацій, не більше й не менше, як 20 тисяч. Довго він думав, яку заснувати майбутність на цьому непохитному фундаменті і з холодним серцем, відхиливши почесні й злато, вступив (ідуци за внутрішнім покликанням) до скромного кола поклонників Мельпомени, де мав блискучий успіх в ролях Едипа, Фінгала, Димитрія Донського і в «Ябедь» Капніста (на лихо, не пригадує, в якій саме ролі). Але через каверзи славного вчителя Каратигіна — Яковлева, мусів покинути вибране поле діяльності і вступити до морської служби, звичайно, лейтенантом. Тут він плавав (двічі) навколо світу, і один тільки раз — до південного бігуна вкупі з Лазарєвим. І про що підчас цих подорожей він довідався докладно, — це з чого здобувають оливу, яку неправдиво називають прованською. Ось де її джерело. Між Ліворно і Сінгапуро (дивовижне знання географії!) є острів Прованс. А на цьому острові Провансі росте величезне маслинове дерево, з якого й випускають оливу, як, наприклад, у нас весною сік із берези. Островом і деревом володіють: англієць, француз та італієць, а ми й німці вже від них одержуємо цей дорогий продукт. Із корабля перебрався він у земський одеський суд, невідомо в якій ранзі. Тут він провадив життя одчайдушного гульвіси, попав у сонмище декабристів і був засланий, як безстроковий арештант, у кріпость Ізмаїл, де незабаром і став правою рукою коменданта та через збіг дивних обставин був переведений до Астрахані в званні «квартильного надзирателя». Але не завжди чисті обов'язки цієї служби примусили його податись у відставку і прийняти від контори, що завідує шинками, по-

саду уповноваженого в Новопетровському форті, де його охрестили іменем «спиртоміра».

Кампіоні, мій протектор, — не менший брехун, але шкідливий і безсовісний — якось забрався до того, що назвав себе небожем графа Закревського, московського генерал-губернатора, й кандидатом дорпатського університету. Щоб відразу збити з пантелику і знищити нахабного брехунця, Зигмунтовський одразу махнув аж у ротмістри лейб-гусарів і в найближчі родичі фельдмаршала графа Гудовича. Знай наших!

Але, не дивлячись на цю невинну ваду, він, проте, добрий і наївний дідок. А вона теж добра, лагідна, невинна говоруха і трохи сентиментальна бабуся. І я їх не інакше називаю, як Філемон і Бавкида. Вони одержують укупі з Нікольським «Петербурзькія Вѣдомости»; і я частенько приношу їм з города укріп, петрушку й усяку таку городину, пю чай, прочитую фелетон і вислуховую чарівні пригоди наївного Філемона, за що й користуюсь повним довірям Бавкиди.

1 липня. Сьогодні послав я з пароплавом лист М. Лазаревському. Можливо, що останній із задушливої тюрми — дав би Бог! Я дуже винен перед моїм нелицемірним другом. Мені слід би було відповісти йому на лист з 2 травня зараз же після одержання, себто 3 червня. Але я, чекаючи радісної звістки з Оренбургу, яку мені хотілось подати йому першому, даремне прождав цілий місяць і все таки мусів був йому написати, що я не вільний; і до 20 липня, а може й до серпня такий самий салдат, як і перше був, тільки з тою різницею, що мені дозволено наймать за себе вартового та ночувать на городі, чим я із вдячністю користуюсь. До 20 липня я віддалив від себе всякі турботні думки і тішуся тепер щоранку розкошами повної самоти і навіть шклянкою, правда абиякого, та все таки чаю. Якби ще

добру цигару встромлену в лице, наприклад таку, як [ті, що їх] прислав мені 25 штук мій добрий друг Лазаревський, тоді б я себе легко міг уявити на петергофському святі. Але це вже забагато! А сьогодні справді в Петергофі свято. Бучне, царське свято! Давно колись, 1836 року, якщо не помиляюсь, я до того був зачарований оповіданнями про це чарівне свято, що, не спитавшись хазяїна (я був тоді в науці у маляра, чи то в так званого кімнатного живописця, такого собі Ширяєва, людини неотесаної і жорстокої) і не зважаючи на наслідки самовольного виходу (я знав напевно, що він мене не відпустить), із шматком чорного хліба, з копою міді в кишені і в пістровому халаті, який звичайно носять учні-ремісники, утік з роботи просто до Петергофу на гуляння. Гарний, мабуть, був я тоді! Дивно одначе, — мені й наполовину не подобався тоді розкішний Самсон та інші фонтани і взагалі свято в порівнянні з тим, що мені про нього наговорили, — чи занадто вже запалили уяву оповіданням, чи я просто втомився й був голодний. Остання причина либонь правдивіша. Та до всього того я ще побачив в юрбі свого грізного хазяїна з пишною своєю хазяйкою. Оця остання подія зовсім захмарила блискучість і пишність свята. І я, не дочекавшись ілюмінації, вернувся назад зовсім не зачарований тим, що було. Вибрик цей обійшовся мені щасливо. Навзавтра знайшли мене на горищі, коли я спав, і ніхто й не підозрівав, що я виходив самовільно. Сказати правду, я й сам це ніби за якийсь сон уважав.

Удруге, 1839 року, відвідав я петергофське свято за зовсім інших обставин. Цим разом на Бердовському пароплаві був я в товаристві свого великого вчителя Карла Павловича Брюлова вкупі з [його] улюбленими учнями Петровським і Михайловим. Хуткий перехід із горища мугиря-маляра до пишної майстерні найбільшого живописця

нашого століття! Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нікчемний замазура, на крилах перелетів до чарівних заль Академії Мистецтв. Але чим же я хвалюся? чим я довів, що користувався наукою і дружнім довірям найбільшого артиста в світі? Зовсім нічим. До його недоречного одруження й після доречного розводу я жив у нього на квартирі, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цьому святилищі? Дивно й подумати... Я komponував тоді українські вірші, що потім спали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чарівними творами я задумувався й леліав у своїм серці свого сліпця-кобзаря і своїх жадних крові гайдамаків. В сутіні його вибагливо-розкішної майстерні, наче в гарячому дикому степу наддніпрянському, передо мною снувалися мученицькі тіні наших безщасних гетьманів. Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна в усій непорочній, меланхолійній красі своїй... І я задумувався, я не міг одвести своїх духових очей од цієї рідної, чарівної краси. Покликання — і нічого більше.

Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопись — моя майбутня професія, мій хліб насушний, та замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюлов, я komponував вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрюкувати (звичайно, під іншим імям) ці плаксиві, худорляві діти свої. Справді, дивне це невгамонне покликання!

Не знаю, чи дістану я тут од Кухаренка його думку про моє останнє чадо («Москалева Крини-

ця»). Я ціню його думку чутливої, благородної людини, і як думку щирого, самобутнього земляка свого. Шкода мені, що я не можу тепер одвідати його на його привільній Чорноморії. А як би хотілося. Та що робити! Спочатку сплачується борг, потім заспокоюється голод — перші потреби, а на решту купується віха. Так, принаймні, роблять статечні люди. А я й тінню боюся бути подібний до необачного циндри. Гульнув і я колись на свою пайку. Годі.

Пора, пора душой смириться,
Надь жизнью нечего глумиться,
Отвѣдавь горькаго плода.

Минулого року комендант одержував тут «Бібліотеку для читенія». Бувало, хоч переклад Курочкіна з Беранже прочитаєш — все таки легше стане. А тепер, крім фелетона «П[етербургских] Вѣдомостей», зовсім немає нічого сучасно-літературного. Та й за цю миршаву сучасність треба платити петрушкою й укропом. Хоч би редька швидше виростала, а то соромно вже стало старих одним і тим самим продуктом частувати.

2 [липня]. Дві випадково зроблені мною речі так удались, як рідко коли вдаються твори, глибоко продумані. Перша річ — оцей журнал, що в ці томливі дні дождання став для мене необхідний, як болящому лікар. Друга річ — це мідний чайник, що стає необхідний для мого журналу, як журнал для мене. Без чайника чи без чаю я, бувало, якось ліниво брався за це рукоділля. Тепер же ледве встигаю налити в шклянку чаю, як перо само проситься в руку. Самовар — той шипінням своїм заохочує до праці, це зрозуміле. Щоправда, я не мав нагоди зазнати на собі цього спасеного впливу самовару, але мав нагоду на ділі переконатися в цій чарівній силі його над іншими. А саме був у мене колись на Україні приятель, та-

кий собі п. Афанасєв, або Чужбинський. У 1846 році доля звела нас у «Цареграді», не в отоманській столиці, а в єдиному трахтірі в місті Чернігові. Мене доля закинула туді в службових справах, а його з непереможної любови до розкиданого життя або, як він висловлювався, за поривом серця. Я знав його, як найнесамовитішого й невичерпаного віршороба, але не знав того захищеного механізму, що пускав у рух це невтомне надхнення. І тоді тільки, коли оселились ми [вкупі], уникаючи зайвих видатків поперше, а подруге, щоб, як товариші по ремеслу, «созерцать» один одного у всі хвилини дня й ночі, — тоді тільки я довідався про потайну пружину, що двигала це справді невтомне надхнення. Спружиною цією був шипучий самовар. Спочатку я не міг второпати того, чому мій товариш по ремеслу не замовить, коли йому захочеться, шклянку чаю з буфету, як я це роблю, а неодмінно велить подати самовар. Але коли я розглянув приятеля трохи ближче, то виявилось, що він властиво не самовар велів подавати, а велів подавати надхнення, або пружину, що пускала в рух цю таємничу силу. Я спершу дивувався, звідкіля, із якого джерела випливають у нього такі величезні вірші, а виявилось, що «ларчикъ просто отворялся».

Ми прожили з ним укупі ввесь великий піст, і не було в місті не тільки панночки, дами, навіть старенької, якій би він [не написав] до альбому не якесь чотирьохстишся (він дрібницями гордував), а цілу важенну ідилію. Якщо ж альбому не знаходилось у якоїнебудь чарівниці, як наприклад, у старенької Дорохової, вдови відомого генерала 1812 року, то він підносив їй просто на шістьох і більше аркушах найсентиментальніше посланіє.

Та це все нічого. Хто з нас хиб не має? А суть діла в тому, що, коли довелось нам платити дань «володареві» «Цареграду», то в товариша по ре-

меслу готової дані не знайшлося. І я мусів заплатити, не рахуючи іншого спожиття, за самий локомотив, що пускав у рух надхнення, 23 карбованці сріблом, яких, не зважаючи на дружнє слово чести, я й досі не одержав. Ось чому я на ділі пізнав вплив шипучого самовара на моральні сили людини.

У моєму становищі натурально, що я раз-у-раз нуждався копійкою. І я писав до нього двічі до Києва про згадані 23 карб[ованці], та він навіть віршами не відповів. Я так і подумав, що гай-гай! Росія втратила другого Тредяковського. Але я помилився. Минулої зими в фелетоні »Р[усскаго] Инвалида« бачу на безконечних шпальтах безконечний український вірш з нагоди... не памятаю, з якої власне нагоди. Памятаю тільки, що [були це] гидкі й підлі лестощі російській зброї. Бач! думаю собі, чи не мій це приятель так пописується? Дивлюсь, — справді він, А. Чужбинський. Так ти, мій любий, живий і здоровий та ще й падлючити навчився! Бажаю тобі успіху на вибраному полі, але зустрітися з тобою не бажаю.

Не памятаю, хто саме, але якийсь глибокий серцезнавець сказав, що найпевніший дружбомер — це гроші, і він сказав правду. Правдива, справжня приязнь, що виявляється тільки в критичних, трудних випадках, і та навіть потребує цього холодного мірила. Найживіша, надхненна мова приязні — це гроші, і що більша нужда, то щиріша приязнь, яка проганяє цю голодну відьму. Я був такий щасливий у своїм, можна сказати, коловоротнім житті, що не раз вкушав плоду від цього райського дерева. І в теперішній, мені здається, найкритичніший час, я дістаю [від Лазаревського] 75 карб., — за що? за яку послугу? Ми з ним бачились усього двічі. Вперше — в Орській Кріпості; вдруге — в Оренбурзі. Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лаза-

ревський. Але викоріни цей бурян, що виріс на ниві найбагороднішого почуття. Викоріни таких друзів, як Афанасєв, Бархвіц та Апрелєв. Правда, і Бархвіц, і Афанасєв — це погань, дрібнота, але Апрелєв — це значна, показна людина, це не який-небудь чугуївський улан чи лінійний поручник-запивайло, а ротмістр Кавалєрґардського Її Величєства полку, відомий у столиці сибарит і обжєра. Це, як то кажуть, видатна особа. З цією видатною особою спізнався я в 1841 році в одного мого земляка, в такого собі Соколовського. Перше вражіння було на його користь. Молодий, свіжий, рум'яний черевань (я, не знаю чому, особливо вірю в добротність людей такої комплекції та кольориту). І щоб довершити своє зачарування, я уявив собі його ще й лібералом. Ось ми знайомимось, потім заприятнюємось, переходимо на «ти» і нарешті входимо у фінансові стосунки. Він мені замовляє свій портрет. І я йому дозволяю приїздити до мене на сеанси з власним фриштиком, що складався з двохсот устриць, чверті холодної телятини, шести пляшок портеру й однієї пляшки джину. Все це зїдалось і випивалось підчас сеансу в найбільшій приязні. Третій сеанс почався в нас на «ти» і скінчився шампанським. Я був захоплений другом-аристократом. Скінчилися сеанси, пішов я до друга за мздою, — друг зайнятий, нікого не приймає, здруге — те саме, втретє, вчетверте... і так до десяти разів — все те саме. Я плюнуз другому на поріг та й ходити перестав. Таких друзів у мене було багато, і як дїбрав — все люди військові. Я певний, що, коли б Афанасєв не був перше уланом, він міг би писати вірші [і] без допомоги самовару, і ми б із ним попрощались інакше.

Віра без діл — мертва єсть. Так і дружба без істотних доказів — пусте, лукаве слово. Блаженні, стократ блаженні друзі, що їх життя було осяяне райдужним сяйвом усміхненого щастя, і голодна

нужда своїм залізним жезлом проби ні разу не постукалась у двері їх безкорисливої дружби! Блаженні, — вони й у могилу зйдуть, благословляючи один одного!

3 [липня]. Сьогодні вві сні бачив я Лазаревського. Нібито він приїхав за мною до форту, і, не зважаючи на мої доводи, що мені не можна покинути форту без перепустки, вивіз мене силоміць, не дозволивши попрощатись навіть із Мостовським. Незабаром опинились ми в якомусь російсько-татарсько-німецькому місті, подібному до Астрахані. І верблюди, і англізовані коні по вулиці ходять, і фонтани бють, і кумис продають, і фабрика цигарок, і театр... нарешті — вечір, ніч... Лазаревський сховався. Шукаю його, питаю і прокидаюсь... Прокинувшись, я зрадив, що це тільки сон і що я, хвалити Бога, не дезертир. А то б ізнов мене озброїли літ на десять »за престоль и отечество«. Треба буде зайти до сотника Чеганова — подивитись до сонника, що означає бачити вві сні самовільний вихід.

Сьогодні, себто 4 липня, коли я, як звичайно, встав у третій годині, загрів свій чайник, налляв шклянку чаю і взявся за перо, почали збиратись дощові хмарки. А за кілька хвилин пішов тихий, меланхолійний дощик. І я, покинувши всяке писання та мрії, милуюся цим прекрасним і тут надзвичайно рідким явищем. Вітер — з Астрахані, себто норд-вест. Можна сподіватися, що дощик припустить і задлиться за південь. Яка б була благодать для цієї безводної пустині!

4 [липня]. Ночував на городі, в коменданській альтанці. Це моя теперішня резиденція. Незабаром після того, як протуркотів вечірній сигнал, пішов тихий дощик, і з цієї нагоди я раніше, ніж звичайно, ліг спати. Під тихий гармонійний шум дощових крапель, що спадали на дах альтанки, я солодко задрімав. І бачив у сні покійного

Карла Павловича Брюлова й разом із ним товариша свого Міхайлова. Спочатку в якійсь величезній галереї, де не було нічого, крім якогось ескізу Гвідо Рені, що його Міхайлов збирався копіювати. Потім перейшли ми разом із Карлом Павловичем до майстерні, що в портику. Тут теж нічого не було, крім великого на всю залю, натягнутого й заґрунтованого, полотна, як це робиться для декорацій, та до стіни приліпленої грубо розмальованої літографії Калама з підписом Ріо-де-Жанейро. Потім Карло Павлович запросив нас на лукіянівський ростбїф, як це бувало в часи незабутні. Але вдарив грім, і я прокинувся. Пустився заливний дощ. Зачинивши двері й вікна альтанки, я знову заснув. У другому сеансі побачив я в Москві Михайла Семеновича Щепкина, такого самого свіжого й бадьорого, яким бачив я його востаннє 1845 року. Розмовляли про театр, про літературу. Я йому завважив, чому він не продовжує своїх «Записок артиста» початок яких надрюковано в першій книжці «Современника» за 1847 рік, на що він мені відповів, що його життя проминуло так тихо, щасливо, що нема про що й писати. Я хотів йому щось заперечити, але ми опинились у Новопетровському форті й зустрілись із П. О. Кулішем, що збирав якісь хирляві рослини. Я, як господар, почав клопотатися про обід і пішов шукати польових шпараґ, що їх тут і сліду нема. Але новий удар грому розбудив мене, і я вже не міг заснути.

Від недавнього часу мені псчали ввижатись у сні давно бачені мною милі серцю предмети й особи. Це, мабуть, через те, що я про них тепер раз-у-раз думаю. Лягаючи спати вчора, я думав про «Осаду Пскова» і про «Гензеріха» Брюлова. І побачив у сні самого їх великого творця. Годі! ракок після нічної бурі тихий, свіжий, рідкий у тутешній палючій пустині ранок. І я буду неабияким тетерваком, якщо просижу його над своїм журналом.

5 [липня]. Голий ох, а за голим — Бог. З моєї бібліотеки, що її я всю на память знаю і що вже давно спакував у скриньку, не знайшлося книжки, гідної бути мені супутницею в моїй радісній, самотній подорожі Волгою. »Історія Донського войска« Ригельмана видалась мені занадто старою супутницею, і я запакував її аж на спід. Що ж робити без книжки в такій повільно-спокійній подорожі, як плавба Волгою від Астрахані до Нижнього? Це завдало мені турботи. І справді, що я буду робити цілий місяць без хоч якоїсь книжки? Але фортуна, ця горда повелителька повелителів світу, ця безока цариця царів, сьогодні — мій льокай. Гірше — бердичівський фактор.

Натішившись прекрасним, свіжим ранком на городі, я в девятій годині пішов до форту. Мені треба було взяти хліба в артільника й оддати насущити [з нього] сухарів на дорогу. Прихожу до ротної канцелярії, дивлюсь, на столі поруч із зразковими чобітьми лежать три досить грубі книжки в сірій потріпаній обгортці. Читаю заголовок. І що ж я прочитав? „Estetyka, czyli umnictwo piękne, przez Karola Libelta“. В казармах — естетика! — »Чиї це книжки?« — питаю я писаря. — »Каптенармуса, унтер-офіцера Куліха«. Знайшов я вищеназваного унтер-офіцера Куліха, і на питання моє, чи не продасть він мені „Umnictwo piękne“, він відповів, що воно належить мені, що Пшевлоцький, виїжджаючи з Уральського до рідного краю, передав йому, Куліхові, ці книжки з тим, щоб той передав їх мені, і що він, Куліх, приніс їх із собою сюди, поклав до цейхгавзу й забув про їх існування, та що тільки вчора вони впали йому в око і що він дуже радіє, що тепер може їх передати кому слід. Для вящої радости я послав по горілку, а книжки поклав до своєї подорожньої торби.

Очевидне, дотикальне діло рук послужливої

факторки-фортуни! Отже, з ласки цієї сліпої цариці царів я маю що читати в дорозі, на що я зовсім не надіявся. Читання, правда, не зовсім мені до смаку, але що робити: на безрибі й рак — риба. Я, помимо своєї щирої любови до прекрасного в мистецтві та в природі, почуваю непоборну антипатію до філософій та естетик. І це почуття я завдячую спочатку Галічеві й остаточно — шановному Василеві Івановичу Григоровичу, що читав нам колись лекції з теорії красних мистецтв, гасло яких було: якнайбільше міркувати й якнайменше критикувати. Чисто платонівська сентенція.

З Лібельтом я трохи знайсмию з його «Орлеанської Діви» та з його критики й філософії. З першого погляду він мені видався містиком і непрактиком у мистецтві. Побачимо, що далі буде. Боюсь, коли б зовсім не роззнайомитись.

6 [липня]. Бачив у сні Академію Мистецтв. Михайлов показував мені якусь нескінчену копію, а потім десь мені подівся разом із копією. Із Академії я вийшов на Великий проспект і, не доходячи до церкви Андрія Первозваного, зустрівся з родиною тутешнього коменданта і з радости прокинувся.

Позавчора ввечері я був випадковим глядачем, здається останньої, сцени з водевіля під назвою «Недошита блюзка». Я не хотів вписувати до мого журналу цієї балаганної сцени, але через те, що вона несподівано викликала поважні наслідки, я й заносу її докладно з усіма гидкими подробицями до моєї незмінної хроніки.

Ця подія сталася 5 дня біжучого місяця. Коли батька нареченої не було вдома, у нареченого виринула спасенна думка — почастувати свою майбутню дружину серенадою з усіма гонорами. Для цього зібрав він із двох рот співаків також із усіма гонорами: з бубном, тарілками, ложками, трикут-

ником і ще з якимись брязкалами. І коли був проспіваний, розуміється з танцями, весь репертуар салдатських пісень і навіть »Послѣ батюшки остался сиротою молодець« із невеликими змінами, — нареченому, захопленому цією останньою піснею, що змальовувала до певної міри його власне становище, забагнулося, щоб хлопці трошки його погойдали. Чому й ні? Хлопці взялися за діло, і, — о, лиходійко-доле! — коли вірні й запопадливі хлопці вдесьте почали раз-у-раз вигукувати »ура!«, на воротях показався комендант, — прогяжливе голосне »ура!« враз увірвалось, а вірні, незрадливі хлопці кинули свого батька-командира серед улиці, а самі поховалися, де хто міг. Становище нареченого [було] справді критичне, і тим більше критичне, що він, без ніжної опіки своєї улюбленої нареченої, не міг стати на ноги — з немудрої радости, або простіше — він був п'яний, як ніч.

Другого дня вранці з'являється з рапортом до коменданта батько нареченої і просить, на законній підставі, визволити його ославлену дочку, а також і всю його родину від гидкого й бешкетного п'яниці-нареченого — підпоручника Чарца. На таку законну вимогу резолюція ще не настала.

Якжеж бути порядній і сімейній людині комендантом цього закордонного кубла безмежних мерзенств! бути суддею і слідчим цих безконечних щоденних паскудств! А він, як начальник, обов'язаний калятися в цьому смердючому багні. Огидний обов'язок!

7 [л и п н я]. Сьогодні бачив у сні Москву; не зустрів нікого із знайомих — і храма Спаса не бачив. Був на Красній площі — і Василя Блаженного не бачив. Шукав у гостиннім дворі іванівського полотна на сорочки — і не знайшов. Так і прокинувся. Прокинувшись, я, як звичайно, загрів свій чайник, всипав чаю й почав витирати шклянку, коли прибігає до мене мій »дядька« й оголошує мені наказ

фельдфебеля, щоб я негайно прибув припасувати муніцію. — «Та ж її недавно припасовували», — кажу я. — «Не можу знати, наказано», — відповідає він. І так ради неділі не пощастило мені чаєм поласувати. Прихожу до форту й довідаюсь, що вчора прийшов якийсь татарин із Астрахані з казенним провіантом і пустив чутку, що наприкінці серпня місяця в Астрахані чекають великого князя Костянтина Миколаєвича і що з цієї нагоди в Астрахані чинять великі приготування до зустрічі Августійшого гостя. Капітан Косарєв, що завідує двома ротами першого батальйону, притьмом узяв на розум, що робити і, щоб не набратися сорому, вчора ж таки за допомогою писаря Петрова призначив почесну варту, до якої за протекцією писаря Петрова був зачислений і я. Це морочливе завдання сяк-так було вирішене вдосвіта, а на світанку (не вважаючи на неділю) наказано припасувати муніцію і, як буде готова, вивести людей на перегляд перед теляче лице капітана Косарєва й вірного його сподвижника писаря Петрова.

Сказано — зроблено: до сьомої години все було готове. У повній муніції вивели людей на плянку, в їх гурті й мене. У сьомій годині з'явився сам капітан Косарєв у всій своїй ослячій величі і після гордовитого привітання підійшов просто до мене, милостиво ляснув мене по плечі і сказав: — «Що, брате, одставка? Ні! Ми ще з тебе зробимо взірцевого правофлангового, а потім із Богом!». І тут же наказав капральному єфрейторові зайнятися зо мною машеруванням і вправами з рушницею годинки з чотири в день. Я жахнувся, почувши цей милостивий наказ. От тобі й безтурботна самота на городі!

Той самий татарин разом із фактурою привіз комендантові лист із Астрахані, в якому його повідомляють, що адмірал Васілев одержав вістку з Петербургу, щоб Його Високости в Астрахані не

чекали і, значить, не тремтіли. Комендант, довідавшись про розпоряження запобігливого капітана Косарева, втер йому носа і навіть загрозив йому гавптвахтою, коли він і надалі осмілиться турбувати людей без його відома. На тому все й скінчилось. І я, мов нічого й не було, встав сьогодні, як звичайно, в третій годині ранку, закріпив свій чайник, оправив нове перо і записав цей неймовірний казус до моєї вірної хроніки. Господи, чи настане нарешті для мене година визволення? Чи настануть колинебудь для мене ті блаженні дні, коли я буду читати ці гидкі правдиві оповідання, як неправдивий сон, як небувалу небилицю?

8 [липня]. Сьогодні відійшов поштовий човен до Гурєва. Вітер зюд-вест. У середу або в четвер він повинен бути на Стрілецькій Косі, в 15 верстах від Гурєва. В суботу прийме останню оренбурзьку пошту. Неділю посвятує і в понеділок — назад. Якраз за тиждень. За сприятливого вітру його треба сподіватись 17-го або 18-го дня, і ніяк не далі 20-го. Невже він мені нічого не привезе? Не може бути. Це вже було б умисне тиранство.

Сьогодні ж уранці запросив я до себе на гурод унтер-офіцера Куліха, того самого, що приніс мені з Уральського „Umnicstwo piekne“ Libelta. Розмова наша, звичайно, крутилася біля батальйону й особливо біля 2-ої роти, що два роки тому відійшла звідсіля й тепер сюди вернулась. І тоді й тепер я маю нещастя належати до цієї роти. Починаючи від бувшого тоді ротного командира поручника Обрядіна, ми перебравли поодиноці всю роту і, нарешті, дійшли до рядового Скобелева. Цей рядовий Скобелев, помимо свого прізвища, був мій земляк родом із Херсонської губернії й особливо [впав] мені в пам'ятку українськими піснями, що їх він співав своїм м'яким тенором навдивовижу

просто і прекрасно. З особливою вимовністю він співав пісню:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

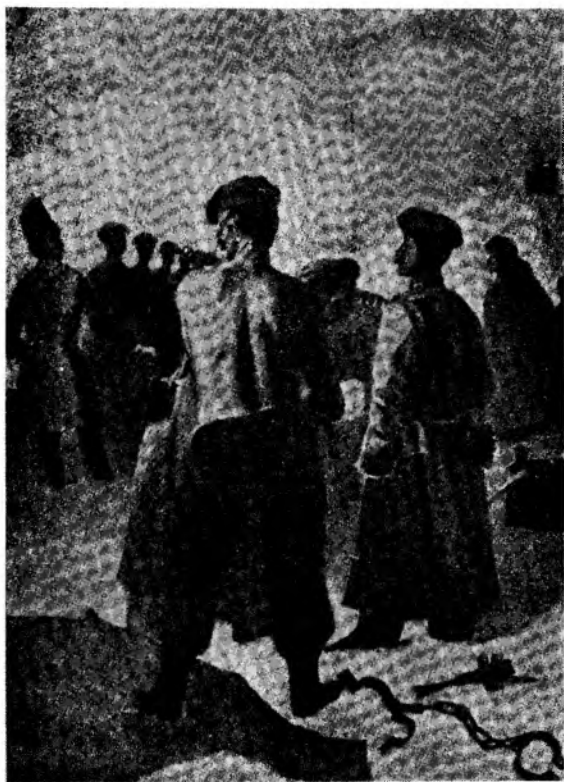
Я забув, що я в казармі, слухаючи цієї чарівливої пісні. Вона мене переносила на береги Дніпра, на волю, до мого любого рідного краю. І я ніколи не забуду цього смуглявого, напівголого бідолахи, що, латаючи свою сорочку, переносив мене своїм простим співом далеко-далеко з задушливої казарми.

Статурою й манерами він не був подібний до бравого салдата, за що я його особливо поважав. Але він користувався в роті славою чесного й тямущого салдата. І хоч мав він лице смугляве, незграбне й віспою поцятковане, воно сяло відвагою й благородством. І я любив його, як земляка і як чесну людину, незалежно від пісень. Він був, як казав мені потайки, збіглий кріпак. Зловили його, як волоцюгу, він прикинувся, що не пам'ятає ані де родився, ані рідні, і його віддали до війська, де й прозвали Скобелевим на честь знакого балакуна — «Руссаго Инвалида» Скобелева. І ось про цього нещасного Скобелева Куліх мені розповів таку обурливу повість.

Незабаром після прибуття 2-ої роти до м. Уральського командир роти поручник Обрядін узяв до себе за постійного вістовця рядового Скобелева, як тверезого й надійного салдата, але малоздатного фронтовика. А рядовий Скобелев невмисне став повірником сердечних таємниць свого командира й постійним льокаєм його коханки. Не минуло й півроку, як незграбний льокай Скобелев також невмисне став коханцем коханки свого володаря. І якось у хвилини сердечних звірень лукава зрадниця відкрила Скобелеву, що два місяці тому на його ім'я Обрядін одержав із Москви 10

карбованців сріблом від якогось його колишнього товариша (мабуть по мандрах), тепер крамарчука. І на доказ правди своїх слів показала йому коверт із п'ятьма печатками. А поручника Обрядіна, ще коли був він адьютантом батальйону і скарбником, не тільки підозрівали, але й доводили навіть йому крадіж таких пересилок. Та він якось умів ховати кінці в воду і мав взагалі славу порядної людини. Скобелев, довідавшись про таку штуку «батька-командира», з'явився до нього з порожнім пакетом у руці, домагаючись [звороту] вийнятих із нього грошей. Батько-командир почастивав його поличником, а він батька-командира — ляпасом. Якби це було сам-на-сам, то на тому б і скінчилось; але тому, що ця сцена відбулася при благородних глядачах, при офіцерах, то засоромлений поручник Обрядін, заарештувавши рядового Скобелева, подав командирові батальйону рапорт про те, що сталося. Внаслідок рапорту переведено слідство, а внаслідок слідства поручникові Обрядінові наказано податись в одставку, а рядового Скобелева віддали під військовий суд. А за присудом військового суду рядовий Скобелев пройшов, як кажуть салдати, крізь «зелену алею» — [себто] крізь 2.000 шпіцрутів і був заслааний на сім літ до арештанських рот до Омського. Сумна і, на нещастя, не єдина така подія!

Бідний Скобелев! ти народився й виріс у неволі. Заманулося тобі покуштувати широкої солодкої вольної волі, і ти залетів до Едикулю (так звичайно салдати називають Новопетровський форт), співучою пташкою з України залетів ти до моєї семилітньої тюрми немов на те тільки, щоб своїми солодкими, тужливими піснями нагадати мені мій любий, мій бідний рідний край. Бідний, нещасний Скобелев! ти чесно, благородно вернув поличника благородному злодієві - грабіжникові, і за це чесне діло пройшов ти крізь шпіцрути і по-

„Зелена алея“ (кара шпіцрутами).

Нескінченай малюнок Т. Шевченка 1856 р. з серії „Блудний син“.

ніс тяжкі кайдани на береги пустинного Іртиша й Ому. Чи зустрінеш ти у своїй новій неволі такого уважливого і вдячного слухача, товариша твоїх тужливих солодких пісень, яким був я? Зустрінеш і не одного такого самого, як і ти, невільника-сірому, земляка-варнака натаврованого, що пролле сльозу вдячності на твої тяжкі кайдани за потіш-

ливі, серцю милі рідні звуки... Бідний, нещасний Скобелєв!

9 [липня]. Перед заходом сонця заштиліло. А присмерком піднявся свіжий вітер від норд-осту, просто в чоло нашому поштовому човнові. Він тепер у відкритім морі закотвичився, а коли підійме котвицю — Бог його знає. Вітер норд-ост тут панує. Він може довго потривати і продовжити мою й без того довгу неволю далеко за визначену мною межу, себто за 20 липня. Сумно, невимовно сумно. Цілу ніч я не міг заснути. Мене гризла й ганяла круг городу, як на припоні, найлютіша нудьга. На світанку я пішов до моря, скупався і тут таки на піску й заснув. Бачив у сні покійного Аркадія Родзянка в його Веселому Подолі, біля Хоролу. Показував він мені свій надто вже вигадливий садок. Говорив про високу прустоту й ідеал у мистецтві взагалі і в літературі зокрема. Лаяв на чому світ брудного циніка Гоголя й особливо »Мертві душі« картав немилосердно; потім частував [мене] якимись герметично залюгованими кильками і своїми наймаснішими малоросійськими віршами на зразок Баркова. Гидкий дідок! Розбудив мене дрібний, тихий дощик, і я прибіг на город мокрою куркою.

Кажуть, про що наяві думаєш, те й уві сні приверзеться. Це не завжди так. Я, наприклад, Аркадія Родзянка бачив один-єдиний раз, і то випадково, в 1845 році, в його селі Веселий Поділ, і він мені за кілька годин так докучив своєю дурною естетикою й малоросійськими наймаснішими та предурними віршами, що я втік до його брата Платона, до його найближчого сусіди і, як звичайно буває, найлютішого ворога. Я забув навіть, що я бачився колись із цим масним віршомазом, а він мені сьогодні єві сні приверзся. Який же зв'язок між моїми вчорашніми сумними мріями та між цією давно забутою мною людиною? Примха нашої мо-

ральної природи і ніякісінького логічного зв'язку. І оракул сотника Чеганова ледве чи витолкує загадку таких снів. Піду, одначе, на всякий випадок погляну в це дзеркало захованих таємниць природи.

10 [л и п н я]. Вітер усе той самий. Нудьга — та сама. Дощ і далі обмиває новий місяць. Рідко коли трапляється, щоб він так довго був чемний. Я нерухомо пролежав увесь день в альтанці і слухав одноманітної тихої мелодії, що її вистукували дрібні й рясні краплі дощу на дерев'яному даху альтанки. Намагався кілька разів дрімати, та невдало. Прокляті мухи з усього городу позлітались до альтанки й не дають спокою. Заходився кілька разів будувати надхмарні замки на своїх майбутніх естампах акватінта — також невдало. «Гензеріх» і «Осада Пскова» Брюлова мені особливо не вдавались. Треба уникати на перший раз нагоди. Потрібен досвід і досвід, а то з цієї чарівної брюловської нагоди на естампі вийде бридота. Я не хотів би, щоб мої майбутні естампи були подібні до паризького естампу акватінта з картини «Останній день Помпеї». Незграбний, гідкий естамп! Зганьблено, спотворено геніяльний твір!

У такому поганому настрої зажуреної душі згадав я про „Umnicstwo рієкне“ Лібельта й почав жувати — жорстко, кисло, нудно. Справжній німецький суп-васер. Як, наприклад, людина, що так поважно трактує про надхнення, простосердо вірить, нібито Йосиф Верне звелів себе підчас бурі прив'язувати на марсах до щогли, щоб викликати надхнення. Яке мужицьке розуміння цього невимовно божественного почуття. І в це вірить людина, що пише естетику, трактує про ідеальне, високо-прекрасне в духовій природі людини! Ні, і естетика сьогодні мені не далася. Лібельт, він тільки пише по-польському, а відчуває (чого я не певен) і думає по-німецькому, або, принаймні, просякнув німецьким ідеалізмом (колишнім, — не

знаю, як тепер). Він скидається на нашого В. А. Жуковського в прозі. Він так само вірить у позбавлену життя красу німецького кволого й довготелесого ідеалу, як і покійний В. А. Жуковський.

1839 року Жуковський, вернувшись із Німеччини з величезним портфелем, начиненим творами Корнеліуса, Гессе та інших світил мюнхенської школи малярства, признав, що твори Брюлова надто матеріяльні та що вони пригнітають до грішної землі божественне, високе мистецтво. І, звертаючись до мене й покійного Штернберга, що саме був у майстерні Брюлова, запропонував зайти до нього полюбуватись і повчитись у великих учителів Німеччини. Ми не занехаяли скористатися цим щасливим випадком і другого ж таки дня зявилися в кабінеті германофіла. Та, Боже! що ми побачили в цьому величезному портфелі, що розгорнувся перед нами? — Довготелесих, мертвих мадон, оточених готицькими худими херувимами та інших справжніх мучеників — і [то] мучеників живого усміхненого мистецтва. Побачили Гольбейна, Дюрера, але ніяк не представників малярства девятнадцятого століття. До якої міри, одначе, з глузду зіхали ці німецькі ідеалісти-живописці! Вони не помітили, що в архітектурі Кленце, для якої вони творили свої бридкі готицькі твори, і тіні немає того, що нагадувало б готицьку архітектуру. Дивне, незрозуміле запаморочення!

„Umnicstwo рієкне“ Лібельта сховав я в дорожню торбу і знов надав своїй постаті поземе положення. Що далі буде, — не знаю.

Незабутні, золоті дні! Промайнули ви світлим, радісним сном передо мною, zostawивши по собі незагладний слід чарівливого спогаду. Ми були тоді з Штернбергом юнаками, що ледве в пір'ячко вбилися, і, розглядаючи цю єдину колекцію ідеальної бридоти, висловлювали голосно свої думки і своєю простодушністю довели лагідного,

делікатного Василя Андрієвича до того, що він назвав нас зопсованими учнями Карла Павловича та хотів був уже зачинити портфель перед нашими носами, аж увійшов до кабінету князь Вяземський і перешкодив доброму намірові Василя Андрієвича. Ми й далі із спокійною байдужістю перегортали портфель, і нагородою за терпеливість нам був первісний ескіз «Останнього дня Помпеї», накреслений по-мистецькому пером і злегка поцяткований сепією. За цим геніальним нарисом, майже не зміненим у картині, ішло кілька незграбних рисунків Бруні, що вжахнули нас своєю витверженою одноманітною бридотою. І де, і з якого отруйного джерела зачерпнув і засвоїв п. Бруні цю ненатуральну манеру? Невже це єдине бажання — бути оригінальним так страшно спотворило твори невтомного Бруні? Жалюгідне бажання. Сумний наслідок. І ця людина мріяла ще зрівнятися з Карлом Великим (так звичайно називав Брюлова В. А. Жуковський)!

Один мій знайомий, не маляр і навіть не взятий, а так собі звичайний аматор мистецтва, дивлячись на «Покрову Божої Матері», образ Бруні в Казанському соборі, сказав, що коли б він був матір'ю цієї негожої дитини, що валяється на передньому плані образу, то він не те що взяти на руки, — боявся б підступити до цього маленького кретина. Заввага надзвичайно справедлива і влучно висловлена. А «Мідний змії» його? Це — юрба бридких і найнезугарніших акторок та акторів. Я бачив цей образ, коли ще він був тільки підмальований, і він пройняв мене жахом. Прикре, та все таки вражіння! Викінчена ж, ця величезна картина не викликала в мені навіть і цього прикрого почуття. Але ж ціль її була знищити «Останній день Помпеї». Колосальний, та ба! — невдалий намір.

11 [липня]. О півночі перемінився вітер.

Відійшов до норд-весту. Я налюбувався, як зникають хмарки, і ліг спати. Прокинувся до схід сонця. Небо було чисте. Тільки одна-єдина зірочка, як алмаз, горіла високо на сході. Це, мабуть, Аврора. Сонце не встигло виглянути з-за обрію, як вона щезла. Я весело взявся за свій чайник. І коли все було готове для мого ранішнього самотнього бенкету, я оправив уважно перо, розгорнув свій журнал і, як той мовляв, півбукви не міг написати, так мені раптом стало весело! І я, напившись чаю і наслухавшись щебетання веселих ластівок, пішов до форту замовити торбу для сухарів та взяти другий том Лібельта. Зайшов до Мостовського; він мені запропонував шклянку чаю, від якого я не мав сили відмовитись, бо чай був із цитриною — нечувана радість у цій пустині. Підчас чаювання він розповів мені, що почалось слідство над нареченими. Слідство почалось медичним оглядом нареченої, як ведеться, в присутності свідків. При цьому лікар Нікольський пустив дотеп, усталивши, що молода — нерозтлінна, що дало привід до масних жартів над нареченим. Гидота!

Замовивши торбу для сухарів, я остаточно спакував свою мізерію, взяв другий том Лібельта і три останні цигари з тих 25 цигар, що прислав мені Лазаревський разом із сепією. Чудові цигари, справжні гаванські. Вернувшись на город, я, як звичайно, до обіду лежав під своєю улюбленою вербою й читав Лібельта. Сьогодні й Лібельт мені видався поміркованим ідеалістом і більше схожим на людину з тілом, ніж на безтелесого німця. В одному місці він (звичайно обережно) доводить, що воля й сила духа не може проявлятися без матерії. Лібельт рішуче покращав у моїх очах. Та все ж таки він школяр. Він пренаївно доводить наявність всемогутнього Творця всесвіту у всьому видимому й невидимому нами світі. І так клопо-

ченься про цю стару, як світ, істину, немов би це його власний винахід.

За обідом було веселіше, ніж звичайно. Комендант кпив з моїх зборів у похід; інші йому вторували більш-менш увічливо; але взагалі вся компанія була, як кажуть, у своїй тарілці. По обіді я, також, як звичайно, заснув під своєю фавориткою-вербою. А надвечір одягнув чистий китель, солом'яного саморобного бриля та й пішов на туркменські «бакчі» (баштани) і, не зважаючи на вбогість зелені, мені й бакчі сподобались. Я заішов до господарів в аул. Коло кибіток гралися з козенятами голі, смугляві діти; в кибітках верещали жінки, мабуть лаялись, а за аулом чоловіки творили свій намаз перед заходом сонця. Вечір був тихий, світлий. На обрії чорніла довга смуга моря, а на березі його горіли в червонястому сяйві скелі, і на одній із скель блищали білі стіни другої батареї й цілого форту. Я милувався своєю семилітньою вязницею. Вертаючись на город, натрапив я на стежку, на вже засохлому болоті якої виднілись відбитки мініятюрних дитячих ніжок. Я любувався й слідував за цим дрібненьким дитячим слідом аж поки він зник у степовій поляні разом із стежкою. На город прийшов я до вечірнього чаю і почастивав Іраклія Олександровича (коменданта) й Миколу Єфремовича [Бажанова] (завідувача півшпиталю) своїми заповідними цигарами й сам запалив останню. Всі, почавши від Наташеньки, немало були здивовані, побачивши, що в мому обличчі стирчала й курилася цигара, а нянька Авдотя, уральська козачка, та зовсім у мені розчарувалась. Вона до цього часу гадала, що я принаймні «часовечный», а я такий самий єретик «щепотникъ», як і інші. Всі ж взагалі вважали, що мені цигара до лица і що з цигарою в зубах я подібний до вояжера порядного тону. Такого влучного порівняння я й не думав заперечу-

вати і думкою перелітав на чардак пароплаву «Меркурія» чи «Самолета», а за скромну «расшиву», за бурлацькі пісні, за перекази про Стеньку Разина забув і думати.

Ужъ сколько разъ твердили міру,
Что лесьть гнусна, вредна; все не впрокъ.

Запаморочений лестощами, я всупереч своєму звичаєві і, розуміється, на шкоду шлункові, не мав сили відмовитися від пельменів. Пельмені були по-мистецькому зготовані, і я віддав їм невдавану пошану. По вечері я довго прохажувався навколо городу і, звільняючись по trochu від впливу амбіції, привів нарешті свій гордий дух до нормального стану та тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой, поїжжає по Україні та козаченько Швачка...

Від цієї улюбленої моєї пісні я непомітно перейшов до другої, не менш улюбленої:

Ой, ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...

Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я й молода дружина Кулішева співали на два голоси цю чарівну пісню. Це було другого дня після їх весілля, в фатальному 1847 році. Чи побачу я цю прекрасну бльондинку? Чи заспіваю з нею цю сердечну пісню?

Спомини мене заколисали, я солодко заснув. І бачив у сні Новгород-Сіверський (мабуть, унаслідок недавнього читання «Алексѣя Однорога»). По вулиці їздили в старосвітському величезному берліні величезні руді п'яні ченці, і між ними опинився мій тверезий друг Семен Гулак-Артемівський. Це все пельмені так наметаморфозили.

12 [липня]. Одинадцятим нечітним, але щасливим для мене числом скінчився перший місяць мого журналу. Який добрий геній підшепнув мені тоді цю думку? Ну, що б я робив напротязі

цього минулого, без краю довгого місяця? Хоч і це зайняття мимохідне, та все таки воно відбирає у невідчепної нудьги кілька годин дня. А це тепер важлива для мене послуга. Перші дні не подобалась мені ця робота, як не подобається всяке діло, поки ми його собі не засвоїмо, не змішаємо з нашим насущним хлібом. Спочатку я брався за свій журнал, як за обов'язок, як за «пунктики», як за рушничні вправи. А тепер, і особливо від того щасливого дня, як придбав я собі мідний чайник, журнал для мене став необхідний, як хліб із маслом до чаю. І якби не це нестерпне чекання, [не] ця тяжка бездіяльність, мені б і на думку ніколи не спало завести собі цю еластичну меблю, на якій я тепер щоранку так безтурботно відпочиваю. Справедливо кажуть: лихо не без добра.

Сьогодні вранці, записавши щасливе одинадцятьє число, я задумав покуштувати шинки власного виробу. Для цього я випив фундаментальну чарку горілки, закусив молодою редькою, потім уже приступив до власного виробу. Виявилось, що шинка дуже добра, свіжа, не вважаючи на те, що заготовлена ще в січні місяці. Першого січня цього року дістав я перший радісний лист із Петербургу від графині Толстої. І з того самого дня почав лаштуватись у дорогу. З огляду на те, що подорожувати мені треба було — може й тепер ще буде треба — срібними берегами Уралу, де благочестиві уральці, а особливо уралки, нашому братові [не] старовірові води напитись не дадуть, я й припас на тяжку дорогу цей необхідний вужений виріб. Не знаю, чим захоплюється в уральцях цей статистик-гуморист і з додаток брехун Небольсін? Бруднішого, брутальнішого за цих запеклих старовірів я нічого не знаю. Сусіди їх, степові дикуни — киргизи, в тисячу разів привітніші, ніж ці прямі нащадки Стеньки Разіна. А згаданий брехун захоплений їх громадським життям і вигаданою гостинні-

стю. Певне йому п'яному в брудній корчемці якийсь Железнов диктував статейку під заголовком «Уральські Казаки», а він під веселу руку записав та ще й присвятив В. І. Далеві. Безсумлінні, шкідливі і врешті підлі такі списувачі!

Покуштувавши дорожнього продукту та признавши його за більше ніж задовільний, я, самовдоволенний, заспокоївся під своєю фавориткою-вербою і взявся за Лібельта. Він сьогодні мені зовсім подобається. Або він і справді хороший, або він мені тільки здається таким через те, що мені ось уже другий день навіть зовсім непривабливі речі видаються привабливими. Блаженний стан! Лібельт, наприклад, дуже справедливо завважує і коротко, артистично та ясно висловлює цю, що-правда, не так уже молоду на вигляд істину, що релігія у стародавніх і нових народів завжди була джерелом і двигуном красних мистецтв. Це правда. А ось це вже не зовсім: він, наприклад, людину-творця в ділі красних мистецтв взагалі, зокрема й у малярстві, ставить вище за натуру. Тому, мовляв, що природа діє в визначених їй незмінних межах. А людина-творець — нічим не обмежена у своїй творчості. Чи не так? Мені здається, що вільний артист остільки ж обмежений природою, що його оточує, оскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами. А нехай спробує цей свобідний творець на волосинку відступити від вічної красуні-природи, то він стає боговідступником, моральним виродком, подібним до Корнеліюса й Бруні. Я не кажу про дагеротипне наслідування природи. Тоді б не було мистецтва, не було б творчости, не було б справжніх малярів, а були б тільки портретисти на зразок Зарянка.

Великий Брюлов одної rischi не дозволяв собі провести без моделі. А йому, як сповненому творчої сили, це, здавалось би, було дозволене. Але він, як палкий поет і глибокий мудрець-серце-

знавець, зодягав свої високі, світлі фантазії в форми непорочної, вічної правди. І тому саме його ідеали, повні краси й життя, здаються нам такі милі, такі близькі, рідні.

Лібельт сьогодні мені зовсім подобається. Десять літ я, крім степу й казарми, нічого не бачив і, крім салдатської рабської мови, нічого не чув. Страшна, вбийча проза. І тепер випадковий розмовник Лібельт — найчарівливіший мій співбесідник. Щира, сердечна моя подяка унтер-офіцерові Куліхові.

Як почався приємно, так приємно і скінчився для мене цей другий день. Вечір був тихий, прекрасний. Для моціону я двічі обійшов форт. Почав був і третій обхід, але біля другої батареї спинив мене уральський козак своєю старовинною піснею про Ігнашу Степанова сина Булавіна. Перший рядок пісні мені надзвичайно подобається:

Возмутился наш батюшка
Славный, тихий Донъ
Отъ верховьяца
Вплоть до устьяца.

Ця пісня властиво донська, але вона засвоєна й уральцями, як братами з походження. Я чимало здивувався, почувши вперше тут цю пісню, бо уральці, що приїздять сюди на службу, здебільшого народ бувалий у Москві й у Петербурзі і співають усе модні ніжні романси, запозичені ними в сальонах «на К о з и х ъ» та в Міщанських і Подячеських улицах. Тому я дуже здивувався, почувши цього відступника від закону моди.

Любо слухав я незримого співака, поки він замовк і, мабуть, заснув, а слідом за ним так само мудро повівся й я. На світанку приснилося мені, нібито до Новопетровського форту приїхав фельдмаршал Сакен укупі з другом своїм, митрополитом київським Євгенієм і наказав мені прийти

до себе. Але тому, що в мене не знайшлося салдатського одягу, крім шинелі, та й та без еполет, то, поки нашивали еполети, я прокинувся й сердечно радів з цієї невдачі.

13 [липня]. Сьогодні субота; вітер усе той самий — норд-вест. Це добре. Значить, хоч-не-хоч човен мусить дочекатися оренбурзької пошти. Що ближче до мене ця радісна подія, то нетерпеливіший і боязкіший роблюся. Сім тяжких літ у цьому безвихідному засланні не видавались мені такі довгі й страшні, як ці останні дні іспиту. Але все від Бога. Приглушивши в собі в міру можливости цей отруйний сумнів, я взявся за свого незмінного друга Лібельта і з насолодою порозмовляв із ним до самого вечора. Увечері пішов я знов до другої батареї, сподіваючись почути вчорашнього Бояна. Але вчорашній Боян обдурив мої сподівання. Я вернувся на город, поклався під своєю заповідною вербою і — сам не знаю, як це сталося — заснув і прокинувся вже вдосвіта. Рідка, надзвичайна подія! Такі дні й такі події я повинен заводити до своєї хроніки, бо я взагалі мало спав, а останні дні сон мене зовсім покинув.

14 [липня]. Сьогодні неділя. Вітер усе той самий. Чи не час відійти до норд-осту? О, як би він мене порадував, коли б хоч до завтра відійшов. Краще рішучий удар обуха, ніж тупа деревяна пилá дождання.

В полудень вітер подужчав і відійшов до норду. Добрий знак. Сьогодні третя доба, як я не відвідував вертепу мерзот, себто форту. І це тепер моє єдине щастя, що я безкарно можу так переховуватись. І щоб іще добу не бачити незграбної декорації вертепу та його п'яних розбійників, я не поголився й не пішов на службу Божу. А надвечір, уникаючи зустрічі з тими самими розбійниками (вони святами мають звичай порушувати спокій мешканців городу), я, натягнувши чистий, білий че-

хол на кашкет та поклавши в кишеню огірок і редьку, пішов до Філемона й Бавкіди. Філемон, всупереч своєму звичайному настроєві, був не в доброму гуморі. І Бавкіда, всупереч своїй постійній усмішці, була теж не в доброму гуморі і навіть не показала мені свого нового соломяного капелюха, про якого я чув стороною. Я згадав приказку: »не в пору гість — гірше за татарина« і взявся за кашкет. Але Філемон спинив мене, просив сідати і також просив свою сумну Бавкіду подати на пробу недавно одержаного з Астрахані варення, а сам приніс кухлик холодної води і після першої апробації розповів мені своє горе. Несбережний чи зажерливий лоцман, що взявся приставити йому товар із Астрахані, навантажив свій хисткий човен так важко, що за першого свіжого вітру мусів половину вантажу викинути в море. На лихо Філемона й Бавкіди, їх крам лежав на чардаку і складався із двох скринь хмільних напоїв і 30 мішків борошна і, звичайно, перший полетів за облявок. Зацілів тільки нікчемний дрібязок, як наприклад: варення, цитрини, солені огірки й соломяний капелюшок. Щира розмова, наче сповідь, потішає наше зажурене серце. Старенькі, розповівши мені про лихо, що їх спіткало, прийшли до свого нормального стану. Філемон простодушно почав брехати про якийсь бій із французами в 1812 році, а Бавкіда показала мені капелюх і навіть мантильку та, на прощання, подарувала мені цитрину, з якою я маю радість сьогодні, себто в понеділок, пити чай, записуючи цю візиту й сумну подію, що сталася на шкоду торгівлі моїх Філемона й Бавкіди.

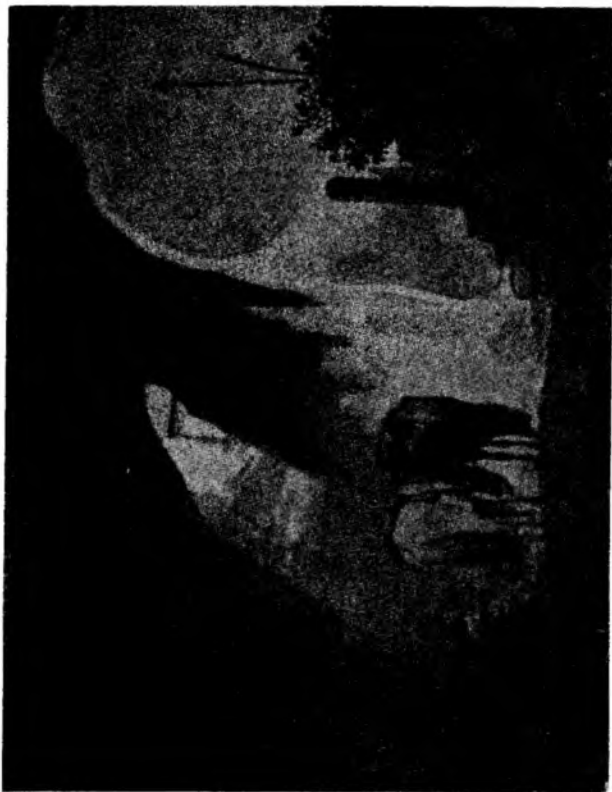
Учора, як я сьогодні довідався, не вважаючи на те, що була неділя й гарна погода, ніхто з тих, що мають офіцію, не з'являвся на городі. Дивна, незрозуміла антипатія до пахучої зелені! Вони воліють куряву й нестерпну смердючу духоту в фор-

ті, ніж холодок, квіти і свіжу зелень на городі. Незрозуміла затверділість органів. Справжні суворі сини Беллони. Одне, чим я можу витолкувати собі цей брак нюху й зору в суворих дітей Беллони, — це всепереможна владичиця горілочка. На городі, бачте, хоч і можна пропустити чарочку, другу, бо сам комендант частує. та не можна налігатись як слід. Не тому, що це було б непристойно, а тому, щоб не опинитися в Калабрії, себто на гавптвахті. То що ж, справді, за приємність одвідувати город? Чи не краще вдома нишком налігатися так, щоб в очах позеленіло. Оце тобі й город із квітками та пахощами!

Незалежно від цієї глибокої політики москаль має прирожденну антипатію до зелені, до цієї живої блискучої ризи усміхненої матері-природи. Московське село це, як зисловився Гоголь, навалені купи сірих колод із чорними дірами замість вікон. Вічна грязюка, вічна зима! Ніде пруточка зеленого не побачиш, а побіч непрохідні ліси зеленіють. А село ніби навмисне вирубилось на великий шлях з-під тіні цього непрохідного саду, простяглося у два ряди біля великого шляху, вибудувало заїзди, а на відшибі — каплицю й шиночок, і йому більш нічого не треба. Незрозуміла антипатія до краси природи.

На Україні зовсім не те. Там село й навіть місто сховали свої білі привітні хатки в тіні черешневих і вишневих садків. Там убогий, неусміхнений мужик сповив себе пишною, вічно усміхненою природою і співає свою журливу, сердечну пісню в надії на кращу долю. О, мій бідний, мій прекрасний, мій любий рідний краю! Чи скоро я зідхну твоїм цілющим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

15 [липня]. Вітер усе той самий — норд. Хоч би на одну чверть румба відійшов до осту, — все б мені легше було. Впродовж двохлітнього

„Аулие-Тау“, могила киргизького святого (аквареля Т. Шевченка 1851).

плавання по ще недосліженому Аральському морі я ані разу не глянув на компас, а за ці останні без краю довгі дні й ночі я вивчив його в усіх найменших напрямках. О вітре, вітре! якби ти міг співчувати моєму невсипущому лихові, ти б іще позавчора відійшов до норд-осту! І сьогодні я вже сидів би з олівцем у руці на чардаку — аргонавтом татарського корабля, що йде до берегів Колхиди, себто до Астрахані, і востаннє рисував би краєвид

своєї тюрми. Добре, якби так, а як інакше, — тоді що? Тоді я й сам не знаю — що...

Вчора ввечері обійшов я двічі форт і, прийшовши на город, приліг утомлений під своєю заповідною вербою з твердим наміром подрімати хоч із півгодини. Я вже другу добу очей не стуюю. Але Морфей, як звичайно, зрадив мене, і я лежав собі під вербою й неухважно слухав балачки городників, що недалеко від мене розташувалися на травиці. Серед них був уральський козак, він саме й керував розмовою чи балачкою. Після всяких випадків, що сталися з оповідачем під час різних походів, звів він розмову на ча:слунів, мерців і, нарешті, на самогубців. Він оповів історію про якогось самогубця, що мене зовсім не цікавила; але мене зацікавило релігійне повір'я уральських козаків про душу самогубця, яке він при цій нагоді розповів. Самогубця ховають без жадних церковних обрядів і не на спільному цвинтарі, а виносять геть у поле й закопують, як падло. У поминальні дні родичі нещасного або просто добрі люди виносять і посипають його могилу пашнею: житом, пшеницею, ячменем і іншим для того, щоб пташки клювали це зерно й молили Бога про відпущення гріхів нещасному. Яке поетично-християнське повір'я!

За моєї пам'яті на Україні на могилах самогубців відбувався не менше поетичний і справді християнський обряд, та його, як обряд поганський, наказали знищити наші вищі, освічені пастирі.

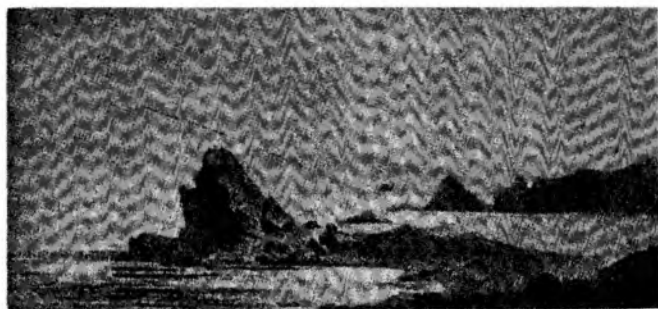
На Україні самогубців ховали також у полі, але конче на роздоріжжі. Протягом року, хто йшов чи їхав повз нещасного покійника, повинен був щонебудь кинути на його могилу, — хоч рукав сорочки відірвати й кинути, як не було чого іншого. Через рік, у день його смерті, а частіше в Клеціальну суботу (напередодні Зелених Свят)

сміття, що назбиралося, спалюють, як очищальну жертву, правлять панахиду і ставлять хрест на могилі нещасного.

Чи може бути чистіша, вища, Богові миліша молитва, як молитва за душу грішника, що не покався? Релігія християнська, як ніжна мати, не відкидає навіть і злочинних дітей своїх. За всіх молиться і всіх прощає. А представники цієї кроткої, повної любови релігії відкидають саме тих, за яких повинні б молитись. Де ж любов, заповідана нам на хресті нашим Спасителем чоловіколюбцем? І що поганське знайшли ви, лжевчителі, в цій християнській жертві всепрощення?

У Требнику Петра Могилі є молитва, що освячує наречене, або хрестове братство. В новішому Требнику цю справді християнську молитву замінено молитвою про вигнання нечистого духа з одержимого цією вигаданою хворобою і про очищення начиння, запаскуженого мишею. Це навіть і не поганські молитви. Богомудрі пастирі церкви до девятнадцятого віку намагаються прищепити дванадцятий вік. Пізенько схаменулись.

Туркмени й киргизи святим своїм («ауліє») не ставлять таких пишних «абу» (гробниць), як «батырям»: на труп святого вони навалюють безформну купу каміння, накидають верблюжих, кінських і баранячих кісток — останки жертв. Ставлять високу деревяну віху, іноді увінчану списом, обмотують цю віху різнокольоровим лахміттям, і на цьому кінчається замогильні почесті святому. Грішникові ж, відповідно до багатства, що він залишив, ставлять більш або менш пишну гробницю. Проти гробниці на двох незеликих оздоблених стовпчиках ставлять каганчики; ближчі родичі в одному ночами палять баранячий лій, а до другого вдень наливають води для пташок, щоб вони, напившись води, помолились Богу за душу грішного й любого небіжчика. Мовчазна, поетична мо-

Скелі над морем коло Новопетровського форту.
(Ріг Тюб-Караган.)

(Аквареля Т. Шевченка.)

литва дикуна! А наших освічених архипастирів, ма-
буть, огорнув би сумнів щодо її чистоти та велич-
ности, і вони заборонили б [її], як поганське блю-
знірство.

16 [л и п н я]. Після заходу сонця заштиліло,
і в першій годині ночі вітер піднявся від зюд-осту,
вітер тихий і рівний, саме такий, якого треба на-
шому поштовому човнові. Дочекавшись світанку,
я вдерся на найвищу прибережну скелю і просидів
там, аж доки мені схотілось їсти, себто до полудня.
Не побачивши на обрії ні заповідного, ні якого ін-
шого вітрила, я, зажурений, прийшов на город і,
дожидаючи обіду, взявся за свою подорожню
шинку. Вужений продукт мій з кожним днем змен-
шветься. Ще кілька днів дождання, — і від нього
зостануться ні до чого не придатні руїни. Добре,
як я поїду через Астрахань. Там є крамниці сарепт-
ських колоністів, а між ними, мабуть, і ковбасні;
без ковбаси німець і дня не проживе; отже, ву-
жений продукт можна поповнити. А що, як дове-
деться прогулятися через Гурев та Уральське злач-
ними і срібними берегами благочестивого Уралу?
що тоді? Апетит — у торбу, а зуби — на полицю.

Або, уникаючи голодної смерті, удавати ворожбита, а найліпше — мученика за віру, розстригу попа. Тоді, як по щучому велінню, все зявиться перед тобою, починаючи від каймака та джурмиці і кінчаючи «свальнымъ» гріхом. Мати єдину дочку свою запропонує святому мученикові за віру для нічної розваги. Гидко! Гірше всяких поган!

1848 року, після трьохмісячного плавання по Аральському морі вернулись [ми] до гирла Сир-Дарі, де мали зимувати. Коло форту на острові Кос-Аралі, де стояли залогою уральські козаки, ми вийшли на берег. Уральці, побачивши мене з широкою, наче лопата, бородою, зараз узяли на розум, що [це] напевне мученик за віру. Тої ж хвилини донесли своєму командирові, осаулові Чарторогову. А той, не будши дурний, закликав мене в очерет та й бух передо мною навколішки: — «Благословіть, — каже — пан-отче. Ми — каже — вже все знаємо». Я, теж не будши дурний, догадався, в чому річ, розмахнувся та й познаменував [його] старовірським хрестом. Захоплений осаул поцілував мою руку і ввечері справив нам такий бенкет, що нам і не снився.

Незабаром після цього казусу, вже зголивши бороду, подався я до Раїму, тоді головного форту на березі Сир-Дарі. У Раїмі зустріли мене уральці з погамованою радістю. А начальник їхнього відділу, полковник Марков, теж не будши дурний, попросивши в мене благословення, запропонував мені 25 карбованців, від яких я нерозважливо відмовився. І цією, на їх думку, безприкладною безкорисливістю спонукав благочестиву душу старого висповідатися потай у табуні, в кибітці, та, якщо буде змога, запричаститися від такого безприкладного пастиря, як я.

Щоб не набратися клопоту з цими сивими безприкладними дурнями, я яко мога швидше покинув форт і вже акуратно, двічі на тиждень, голю

собі бороду. Якби ця дурна і смішна подія сталась десь на берегах Уралу, де були б [і] жінки, я не відчепився б так легко від цих бузувирів. Увесь фанатизм, уся ця мерзота гніздиться в їх розпусних дочках і жінках. В Уральському тюрма завжди напхана втікачами-салдатами, їх ніби-пресвитерами. І не дивлячись на очевидні докази, вони благоговіють перед цими розбійниками й волоцюгами. І це не прості, а почесні рангові козаки. Незрозуміла зашкарубілість!

Після полудня вітер відійшов до зюд-весту. Просто в чоло поштовому човнові.

17 [липня]. Вітер усе той самий, наче заворожений. Надвечір у напрямі Астрахані на обрії показався пароплав. У форті заметушились, побачивши це несподіване явище, а особливо капітан Косарєв із своєю почесною вартою та ординарцями. Але кого несе пароплав? Ніхто напевне не знає. Але всі, навіть найпоміркованіші фантасти, догадувались, що коли не великого князя Костянтина Миколаєвича, то неодмінно адмірала Васи́лева, астраханського губернатора. Останнього здогаду чи припущення капітан Косарєв спочатку й слухати не хотів, але, вважаючи на доводи свого вченого друга, лікаря Нікольського, про неможливість такої чисто історичної події в такому темному кутку імперії, як наш форт (учений муж підкріпив свою думку історичними фактами, зазначивши, що після Петра Великого [ніхто] з членів царської родини не відвідав не тільки півострова Мангішлака, а навіть і славного портового міста Астрахані, — проти цього аргументу сказати було нічого), — все таки догадливий капітан Косарєв викрутився і сказав: — »Ну що ж, хоч і не великий князь, то, принаймні, губернатор, — все ж особа з генеральським титулом, і почесна варта — необхідна«. На таке нібито й просте слово навіть і вчений муж сягнув до кишені за запереченням.

та ба! поки вчений ескулап корпався у своїй розумовій кишені, таємничу загадку було розгадано: прибіг козак із пристані і доніс комендантові, що на пароплаві, крім його командира, лейтенанта Поскочина, нема нікого. Гора привела мишу.

Комендант послав тарантас по командира пароплаву і звелів його просити до себе на город. А я, щоб мій похід до форту не був даремний, зайшов до казарми й поголився. Потім зайшов до Мостовського. Посміявшись з того, що сталося, ми з нагоди такої самої події, що трапилась 1847 року в Орській кріпості, перейшли на розмову про Орську кріпость, як йому, так і мені добре пам'ятну. І Мостовський своїм немальовничим стилем так мальовничо описав цю немальовничу пустинну кріпость, що я його заслухався. І перші темні дні моєї неволі просвітлили й усміхнулись у моїх споминах. Невже й для теперішнього мого становища приїде колись світлий усміхнений спогад? Факт перед очима, а проте — не віриться.

У дев'ятій годині ввечері вернувся я на город і застав іще моряків, що галасливо залицялися до комендантші. Але мені так остогидли ці пусті хвальки-астраханські моряки, що я, зачувши здалека їх гучні голоси, зробив півкруга вправо і, поки подали вечірній сигнал, обійшов форт навколо. Несвоєчасна прохідка втомила мене і передчасно, на велику мою втіху, поклала спати, за що я в душі подякував чемним астраханським морякам.

Сон мій, одначе, не був такий спокійний, як я сподівався. Вночі я кілька разів прокидався і стежив за вітром. Перед світанком вітер стих, і я в надії на його несталість заспокоївся й заснув. Снились мені Куліш, Костомарів і Семен Артемовський. Ніби я зустрів їх у Лубнях підчас успенського ярмарку. Куліш і Костомарів були в звичайних, а Артемовський в якомусь театральному вбранні. В цьому фантастичному одязі він пред-

ставлявся Петрові Великому, а я тут таки малював Кулішеві молодого сліпого лірника в тирольському вбранні. Продовженню цієї нісенітничі перешкодив мій послужливий »дядька«. Він приніс мені на город новий китель і розбудив мене, за що я його нагородив великим огірком і редькою.

Вітер не зрадив моїх надій. На ранок відійшов до зюд-осту. Пароплав уранці вийшов із пристані й попрямував до Кизляру. Я провів його очима до обрію, взявся за свій чайник і потім за журнал.

18 [липня]. Скінчивши оповідання про вчорашню подію, я [подумав] про чарку горілки та про невеличкий шматок шинки, аж ось присилає за мною Бажанова й просить на чашку кави. Мені в те й грай. Пішов я. Прихожу. Тут і комендантша. Після привітання мова почалась про вчорашніх гостей. Я запитав про ціль їх короткого перебування на наших берегах. І на просте моє питання дістав відповідь досить кручену й переплетену, як звичайно, недоречними відступленнями. Одне слово, я вислухав із милих уст такі теревені, що їх не всякому доведеться почути й у модному сальоні. Гостей було не двоє, як я гадав, а п'ятеро; крім моряків — командира пароплаву та його штурмана, дуже освіченої (як казали оповідачки) молодій людини, ще трос цивільних: двоє вчених, а третій — лікар; [оповідали] теж, що пароплав ходить біля наших берегів для якихось дослідів і що цивільні вчені, мабуть, не вчені, а просто політичні шпиги, бо говорили все про вплив на тутешню Туркменську орду. Один із них, молодший, бльондин із довгим волоссям & la музик, може й справді вчений, бо вкупі з Данилевським та іншими брав участь в експедиції Бера. І що він так само, як і Бер, збирає степовий полин та інші трави, і що питав про мене, але так дво-значно, що милі розмовниці навіть посередньо

не зуміли задовольнити його цікавості. І, як я здогадуюсь, спритно замявши це, на їх думку, дразливе питання, вони, як звичайно, перевели свою балаканину до Астрахані, просто на перські крамниці з канаусом та іншими недорогими матеріялами.

Коли це була хоч трохи порядна людина, то якої думки була вона про наш бомонд, про сметанку тутешнього дамського товариства? Забрезкла, прокисла сметанка!

Зібравши такі певні відомості про вчорашніх таємничих гостей, я, звичайно, перестав про них думати і до самого обіду лежав під вербою та читав Лібельта. Про вітер я також намагався не думати. Він із мене душу висотає, цей проклятий зюд-вест! Хоч би на одну дубу, на півдоби відійшов він до осту, і я — вільний. Нестерпна мука!

За обідом знов розпочалась розмова про таємничих мандрівників, і, завдяки комендантові, загадкова подія наполовину виявилась. Серед учорашніх гостей не було головного причинця всієї цієї метушні, а саме астронома, що зостався на пароплаві й робив обчислення. Звіздочота цього прислав гідрографічний департамент перевірити на берегах Каспійського моря астрономічні пункти, означені минулого року якимсь не геть то тямущим звіздочотом. Ось справжня ціль, для якої несподівано прийшов пароплав до нашого берега. А два мужі, що зробили честь своїми відвідинами городові та його милим мешканкам, [не хто інші,] як: один — урядовець (нібито політичний агент), що їхав на службу до гебрійського міста Баку, а другий — учитель словесности в астраханській гімназії, що користувався вільним вакаційним часом, і трохи чи не земляк мій, бо передав мені

привіт через тутешнього плац-ад'ютанта, за що я йому сердечно вдячний.

Таємнича подія, на велике здивування наших романічних дам, виявилась дуже просто й навіть прозаїчно. Але новина, що її оповів комендантові урядовець, що плив до Баку, мені здається просто вигадкою майбутнього великого адміністратора. Він оповів, і то навіть із подробицями, що утворилась комерційна компанія пароплавства по Каспійському морі на основах Трієстського Ллойд, і що вона вже закликає морських офіцерів служити на своїх пароплавах із правом підвищення в ранзі, і що вже призначено трьох директорів, і що він, оцей майбутній великий адміністратор, їде до Баку зайняти місце помічника при директорі, якомусь бароні Врангелєві, з платнею 1500 карбованців сріблом на рік. Що буде робити цей Ллойд на Каспійським озері? І яку справу довірить цьому помічникові директора, випущеному в цьому році (як він каже) із петербурзького університету?

По заході сонця вітер відійшов до зюд-осту але тихий, безнадійний. Чи скінчиться, нарешті, це паскудне животіння, це одноманітне записування найодноманітніших нескінченних днів?

19 [липня]. По заході сонця вітер подужчав і відійшов до норду. Зрадивши такому несподіваному явищу, я почав ходити круг форту і, поки подали сигнал, обійшов чотири рази. Отже, я зробив 12 верстов, не присідаючи. Прохідка чимала, але я ані на крихту не відчув утоми. Ніч місячна, прекрасна, і я не переніс свого табору до альтанки, зоставивши його під вербою, щоб зручніше було стежити вітер за флюгером, що крутився на голубнику. У форті годинник продзвонив 12-ту. Вітер не перемінився й не ослаб. Добрий знак. У надії на добрий знак я задрімав і на крилах чарівника Морфея [перелетів] до

Орської кріпости і в якійсь татарській халупі знайшов М. Лазаревського, Левицького та ще якихсь земляків, що грали на скрипки та співали українських пісень. Я прилучив свій тенор до капелі, і ми співали влад і дружно:

У степу могила з вітром говорила.

Не скінчивши цієї пісні, ми почали другу, а саме »Петруся«, і я так голосно проспівав вірші:

Люблю, мамо, Петруся,
Поговорю боюся...

що капеля замовкла, а я на останній ноті прокинувся. Пробуркавшись од цього солодкого сну, я подивився на флюгер: вітер, слава Богу, все той самий, не змінився. Покрутився, прочитав скільки памятаю віршів із пісні про щасливого, білолицього суперника Гриця й знов заснув, благаючи [М]орфея продовжити перерваний милий сон.

Морфей сповнив мою молитву, та не цілком. Він переніс мене до якогось східнього міста, пообтиканого, як голками, високими мінаретами; в тісній улиці цього східнього міста буцімто зустрічаю ренегата Миколу Еваристовича Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч нього Софія Гаврилівна Пісарєва сидять на балконі і теж у турецьким убранні. Вони щось говорили про київський пашалик. Але мені на лице стрибнула холодна жаба, і я прокинувся. Перенісши одр свій до альтанки, я знов був скорчився під шинелею, але, хоч як намагався заснути, — не міг. У мене саме снувався перед очима ренегат Пісарєв із своїм всемогутнім протектором і з своєю бездушною красунею-дружиною. Де він? Що тепер з цим геніяльним хабарником і з його ціломудреною помічницею? Я чув тут уже, що його з Києва перевели до Вологди на цивільного губернатора і що в Вологді якийсь підлеглий йому урядовець публічно в церкві підчас

служби Божої дав йому голичника. І після цієї воїстину урочистої сцени так голосно викритий хабарник невідомо куди подівся.

Дожидаючи ранку, я на цьому важеному фундаменті збудував кістяк поеми на зразок «Анджело» Пушкіна, перенісши місце дії на схід, і назвав її «Сатрап і Дервіш». За кращих обставин я таки виконаю цей удатно запроєктований план. Шкода, що я кепсько володію російським віршем. А цю оригінальну поему треба написати конче по-російському.

Маю ще на запас один план, заснований на події в оренбурзькій сатрапії. Чи не додати його, як яскравий епізод, до «Сатрапа й Дервіша»? Не знаю тільки, як мені з жінками бути. На сході жінки — безсловесні невольниці. А в моїй поемі вони повинні грати перші ролі. Їх треба вивести, якими вони й справді були, — німими, бездушними спружинами ганебної дії.

Якби я знав, що ця оскубана «Л а с т і в к а» (назва поштового човна) не принесе мені волі, я ще сьогодні забрався б до діла всупереч приказці: тихше їдеш, далі будеш.

Поки я записував свої сни, вітер відійшов до весту, і «Ж а й в о р о н о к» (другий поштовий човен) на всіх вітрилах полетів до Гурєва. Нестерпний вітер, томлива невідомість!

20 [л ю л н я]. Св. Іллі. Ілля — волохатий, так описується його в Біблії. Мабуть, цей біблійний цинік був неписьменний, бо не залишив після себе, як інші пророки, писаного пророцтва. Палестинські магометани (якщо вірити Норову) його так само почитають, як і жиди та християни.

Св. Іллі. Іллінський ярмарок у Ромні. Тепер, здається, в Полтаві. 1845 року я випадково бачив це знамените торжище. Три дні поспіль ковтав порох і валявся в шатрі покійного Павла Вікторовича Свічки. Сам він себе називав тільки недо-

гарком великої свічки, і то лойовим недогарком. Це був син того самого полковника Свічки, що жартома закупив підчас контрактів у Києві все шампанське вино без жадної комерційної цілі, а так, щоб пошити в дурні польських панів, які приїхали до Києва з єдиною метою — погуляти. А в своєму містечку Городищі (Пирятинського повіту) вік поставив рогачку, щоб не пропускати нікого — ні тих, що йдуть, ані тих, що берлином їдуть, не нагодувавши їх донесхочу та не напоївши »до положенія риз«. Натурально, що після таких жартів од великої свічки залишився ледве маленький недогарок, та й той хутко погас. Земля тобі пером, мій благородний друже!

Тоді ж таки я вперше бачив геніяльного актора Соленика в ролі Чупруна («Москаль-Чарівник»). Він видався мені натуральніший і делікатніший за незрівняного Щепкина. І московських циганів теж таки я вперше й востаннє чув і бачив, як вони пописувалися перед ремонтерами та іншою пяною публікою і як, наприкінці свого дикобрудного концерту, вони хором проспівали:

Не пылить дорога,
Не дрожать листы.
Подожди немного,
Отдохнешь и ты,

натякаючи цим своїм пяним протекторам, що їм теж не шкодило б відпочити трохи та набратися сили для завтрішнього пянства.

Чи думав великий німецький поет, а за ним і наш великий Лермонтов, що їх глибоко-поетичні вірші будуть огидливо-дико проспівані пяними циганками перед собором найп'яніших ремонтерів? Їм і зві сні не снилась ця брудна пародія.

Що ж я ще бачив тоді прикметного на цьому славному торжищі? Здається, нічого більше. Познайомився з розпусним дідком Яку-

бовичем (батьком декабриста) і з його меншим сином Квазімодо, якому дав на слово чести до завтра два півімперіяли, що, звичайно, пропали. Ще познайомився з одним із незліченних членів родини Родзянків. І на третій день мого перебування в Ромні купив якоїсь матерії на камізельку, фунт донського балика і з уже згаданим Родзянком виїхав із цієї баюри на Ромоданів шлях.

Ось і все, що з приводу Іллі я пригадав на дозвіллі про роменський ярмарок.

20-те липня — день, коли я гадав попрощатись із моєю тюрмою. Так написав і Лазаревському, і Кухаренкові, а вітер, ця втілена доля, розпорядився інакше. Що робити? Посидимо ще за морем та подождемо погоди. На Іллю весь день і всю ніч вітер не ворухнувся. Мертва тиша.

21 [липня]. Записавши роменські спогади, я, з нагоди неділі, пішов до форту поголитись і від унтер-офіцера Куліха від першого почув, що в дев'ятій годині ранку прийшов поштовий човен. Поголившись, я, приборкавши серце, вертався на город та, виходячи з форту, зустрів завідувача півшпиталю Бажанова, і він перший привітав мене з Свободою: 21 липня 1857 року в одинадцятій годині ранку.

У першій годині одержав я від Залеського листа з 30 травня.

Від третьої години пополудні до третьої години попівночі пили ми з Фіялковським під вербою чай і цитринівку та навманя прочитали кілька уривків з Лібелята і ствердили, що такі книги пишуть для арештантів, яким навіть Біблії не дають читати. Зауваження досить гостре й майже правдиве, але про це — на дозвіллі.

22 [липня]. З нагоди такої радісної для мене події можна б зоставити невеличку прогалину в цій прозаїчній хроніці. Але тому, що в фізичній моїй діяльності, або краще сказати безді-

яльності, не настало рішучої зміни і, як здається, раніше 8 серпня не можна й чекати такої зміни, то, уникаючи повної бездіяльності, а паче — спокусливої цитринівки, я буду, не порушуючи заведеного порядку, щоранку нагрівати свій чайник і день-у-день, наче струнку салдатську шеренгу, вести свій журнал. З безділля і це — рукоділля.

Сьогодні комендант сказав мені, що він не може дати мені перепустки з Новопетровського форту через Астрахань до Петербургу, бо він не має наказу корпусові про моє звільнення. І, якщо такий наказ не прийде з найближчою поштою, то задумана мною мальовнича, спокійна й дешева подорож Волгою не відбудеться. Та цю біду можна направити. В Оренбурзі за допомогою друзів моїх Бюрно і Герна я відновлю свої вичерпані фінанси. Шкода тільки, що непотрібне віддалення від простого шляху примушує мене відмовитися від бажання бачити в цьому році мистецьку виставу в Академії. Спізнюсь. А ще більше шкода, що я мушу відкласти радісне побачення з Лазаревським та іншими моїми земляками-друзями. А ще більше шкода мені, що зовсім зайві 1000 верстов оддалять від мене хвилину найблаженнішого щастя, — хвилину, коли я сердечною сльозою вдячності змочу руку моєї найблагороднішої заступниці графині Настасії Іванівни та її великодушного чоловіка — графа Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплового, братерського співчуття до моєї сумної долі, мене б задушив всемогутній Саграт у цьому безрадісному засланні. Дякую вам, мої заступники, мої визволителі. Вся радість, усе щастя все моє світле майбутнє — це ваше нетлінне добро, мої єдині, мої святі заступники!

Графові Федорові Петровичу я з цією самою

поштою напишу листа. О, як би мені не хотілося писати цієї бездушної базгранини, що висловлює саму тільки суху чемність і нічого більше. Графині Настасії Іванівні я не можу тепер писати. Все, що б я не написав їй, не висловить і тіні того захоплено-солодкого почуття вдячності, якого сповнене моє серце і яке я можу вилити тільки сльозами, коли особисто побачуся з нею.

Лазаревському замість листа пошлю ці два зшитки мого журналу, хай читає з Семеном [Артемівським], дожидаючи мене, свого щирого щасливого друга.

На сьогодні — досить. Піду до форту, дістану свіжого чорнила в Куліха, нове перо та паперу для третього зшитку свого журналу. Наступила нова доба в моєму старому житті. Треба, щоб усе було нове.

23 [липня]. Куліх, наділивши мене папером, пером та чорнилом, запропонував мені з собою пообідати, може востаннє. На такий зворушливий аргумент нічого було сказати, і я тим охочіше згодився, що й Фіялковський, веселий і розумний хлопець, також тут трапився і також не відмовлявся від салдатської трапези. Куліх, як каптенармус, до звичайного капусняку та каші додав шматок печеної баранини, я добув із кишені великого огірка (без цих ласощів я не йду до кріпости), а Фіялковський теж дістав із кишені і поставив на стіл пляшку горілки. Не пишно, але з апетитом і так щиро, весело ми пообідали, що дай Боже всім добрим людям так щодня обідати. За обідом і після обіду Фіялковський потішно кепкував з Куліха, з його ранги та особливо з його тепленької посади. Куліх, щоб одчепитися від невичерпного Фіялковського, звернувся до мене з питанням, як мені подобається книжка, що він приніс для мене з Уральського. Я, звичайно, відповів, що дуже подобається. На це Фі-

ялковський страшенно зареготався і голосно назвав Лібельта звичайним дурнем за те, що він написав таку книгу, Пшевлоцького за те, що він купив цю книгу, а Куліха дубельтовим дурнем за те, що він 500 верстов цю безглузду важенну книгу ніс на своїх плечах. Куліх не в жарт образився за таку безцеремонну критику і зажадав ясных доказів на цей грубіянський наклеп. Щоб утихомирити сварку, що починалась, я запросив приятелів до себе на город пити чай. Запрошення прийнято, і ми пішли під мою зербу. Лібельт лежав у мене під подушкою, і я, дожидаючи чайника, запропонував Фіялковському прочитати вголос сторінку з цього великого твору. Він охоче це виконав. Куліх не повірив тому, що почув. Він думав, що Фіялковський імпровізує і продовжує кепкувати над його тяжкою ношею. Він видер у нього з рук книгу і прочитав сам увесь параграф про фантазію. — «Що?» — запитав Фіялковський наївно здивованого Куліха. — «Пшевлоцький — відповів той — цизілізований дурень, от і все». Фіялковський почав знову з неменшим завзяттям кепкувати, поки не спинив його своїм приходом спільний наш приятель Кампіоні. Цей безсовісний п'яниця задля чарки цитринівки не посоромився підійти до нас і привітати мене з визволенням. Ми встали й розійшлись у різні сторони, залишивши до повного розпорядження непроханого гостя чайник і пляшку з цитринівкою. Чемність за чемність.

Ніч була місячна, тиха, чарівна ніч. Я довго прохажувався по городі. А ніжні наші дами (комендантша й Бажанова), боячись застудитися, сиділи при лойовому недогарку у смердючій киргизькій кибітці і, звичайно, пліткували. Їм би запропонувати естетику Лібельта, що б вони з неї зробили? Напевно папільйотки. І це природно. Для матеріяліста, що йому Бог відмовив святого

радісного почуття розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, для такої напівлюдини кожна теорія краси ніщо більше, як дурне базікання. Для людини ж, наділеної цим божественним розумом-чуттям, така теорія теж порожня балаканина та ще гірше — дурисвітство. Коли б ці бездушні вчені-естети, ці хірурги прекрасного, замість теорії писали історію красних мистецтв, — у цьому була б очевидна користь. Вазарі переживе цілі легіони Лібельтів.

24 [липня]. Удосвіта пройшов сильний дощ із грозою, і коло городу в загачену балку налилось із камяних ярів стільки води, що можна плавати чималим човном, що ми й спробували з Іраклієм Олександровичем по обіді. Шкода, що в цій лощині піскуватий ґрунт, і вода на поверхні її не може довго вдержатись. А яка б була окраса і користь для цієї безводної місцевості!

Увечері капітан Косарев повідомив мене, з претенсією на вдячність, що він з розпоряження коменданта видав наказ півбатальйонові про моє звільнення, за що я низенько подякував пану комендантові.

25. [липня]. Увесь день я провів у гостині в Мостовського на близькій пристані. Він на тиждень заарештований з розпоряження окружного начальника артилерії генерала Фреймана, через ябеди свого цейхвахтера, препаскудного надворного совітника Мешкова. Арешт Мостовського ніщо інше, як маска, а надворному совітникові наказано податись в одставку й передати свою підполковницьку посаду простому салдатові, якомусь феєрверкерові Михайлові Іванову. Це свого роду маска.

Надвечір приїхав на пристань комендант і взяв мене з собою на город. А ввечері ще раз попливали ми човном по дощовому ставку.

26 [липня]. Сьогодні цілий день і до півночі працював я над листом до графа Федора Петровича й не міг дати собі ради з цим листом, що не вдавався. Мені хочеться висловитись як найпростіше і найблагородніше, а воно виходить або високомовно до смішного, або сентиментально до безглуздя, або, нарешті, улесливо до підлоти, але ніяк не вдається те, чого б мені хотілось. Це, мабуть, тому воно в мене не йде на лад, що я ще не опам'ятався з радості. Треба почекати. Ще маю час. Раніше 8 серпня пошта не відійде з форту. Ще маю час. Хіба записати чернетку для пам'яті та помаленьку на дозвіллі виправити, щоб не було, як у тій приказці: «поспішиш — людей насмішиш», як це я зробив був своєю відповіддю на лист графині Настасії Іванівни з 12 жовтня минулого року, яким вона перша повідомила мене про прийдешню свободу і на який я втяв таку надхненну нісенітницю (звичайно, нашвидку), що я їй здався або божевільним, або просто п'яним. А щоб цього й тепер не сталось, то напишу спочатку чернетку листа, а, прохолонувши трохи, напишу й начисто.

»Ваше Сіятельство,

Графе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву і святому чоловіколюбному співчуттю Графині Настасії Іванівни завдячую я моє нове життя, моє радісне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не знахожу слів достойно висловити Вам мою сердечну, мою безмірну подяку. Без Вашого чоловіколюбного, християнського співчуття моїй безрадній долі мене задушили б у цій широкій тюрмі, у цій безкрайній, безлюдній пустині. А тепер я вільний, тепер незалежно ні від чийої волі я будую свою райдужну будучину, своє безтурботне майбутнє. Яка ра-

дість, яке повне щастя наповняє мою душу, коли подумаю, що я знов побачу Академію, побачу Вас, мого єдиного приятеля, і сльозами радості і вдячності змочу ваші чудотворящі руки. Благаю Милосердного Господа скоротити путь і час до цього безмежного щастя. А тепер, Боже Всемогущий, вислухай мою чисту, щирю молитву й надовго-довго продовж Ваші безцінні дні, на славу Божественного мистецтва та на щастя людей, що близькі Вашому люблячому серцю.

21 липня одержали тут офіційну звістку про моє звільнення. У цей самий день я просив коменданта дати мені перепустку через Астрахань до Петербургу, та він без волі вищого начальства не може цього зробити. І я, щоб отримати цей дорогоцінний пашпорт, мушу побувати ще раз в Оренбурзі і зробити для цього 1000 зайвих верстов майже пустинню. Та Господь милосердний, що помагав мені цю безлюдну пустиню ісходити у всіх напрямках, не покине мене й на цій тепер короткій путі. Сумно тільки, що ця не-потрібна подорож оддалить принаймні на місяць радісну хвилину побачення з Вами і з Графінею Настасією Іванівною, головною причинницею мого щастя.

Всемогущий і Премилосердний Господь не відмовив мені здоров'я підчас цієї довголітньої і суворої проби; і любов до прекрасного мистецтва, яку я змалку чув несвідомо, тепер посилає Він мені свідому та світлу й міцну, немов діамант. Малярем-творцем я не можу бути, — про це щастя нерозумно було б і помишляти. Але я після приїзду до Академії, з Божою поміччю і з поміччю добрих і освічених людей, буду гравером *à la aquatinta*. І, покладаючись на милість і поміч Божу та на Ваші ради й протекцію, сподіваюсь зробити щось гідне укоханого мистецтва. Поширювати через гравюру славу славних ми-

стців, поширювати в громадянстві смак і любов до доброго і прекрасного, це найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив. На більше я надіятись не можу. І тільки буду просити не позбавити мене Вашої освіченої допомоги в цій моїй милій, променистій надії.

Цілую руки моєї святої заступниці Г[рафині] Н[астасії] І[ванівни], цілую Вас, Вашу родину, цілую все, що близьке Вашому доброму серцю, і застаюсь до гробу вдячний.

Художник Т. Шевченко.

Я не міг собі відмовити радості підписати під цим черновим листом: «Художник Т. Шевченко». 10 літ я писався й підписувався «рядовий Т. Шевченко». І сьогодні вперше написав я це втішне для душі звання.

27 [липня]. Сьогодні за обідом Іраклій Олександрович розповів мені важливу мистецьку новину, яку він вичитав у «Русскомъ Инвалидѣ». Новина ця для мене цікава своєю неновизною. «Инвалидѣ» сповіщає, що колосальне чудо малярства, картина Іванова «Іван Христитель», нарешті закінчена й була виставлена перед римською публікою підчас перебування в Римі імператриці-вдови Олександрі Федорівни, і, як оповідає сам маляр (у часописі сказано — «скромний»), викликала захоплення, якого він не сподівався. Дай Боже нашому теляті вовка зїсти. Але мені чомусь страшно за автора «Марії Магдалини». Чи двадцятилітня праця зберегла соковитість і свіжість життя? Чи не зівяла вона, неначе південна розкішна квітка від довгого й непотрібного поливання? Чи не заплісніла вона, неначе хмільне пиво від довгого шумування? Борони Боже кожного мистця від такої сумної й запізненої науки.

Ще будши в Академії, я багато чув про цю колосальну, тоді вже майже закінчену, працю. Художники з ваганням говорили про неї. Аматори рішуче захоплювались, між іншим і покійний Гоголь. Карло Павлович Брюлов ніколи ні слова не говорив про картину Іванова, самого ж Іванова жартома називав німцем, себто »корпуном«. А корпання, за словами великого Брюлова, певна ознака бездарности, з чим я не можу згодитись щодо Іванова, дивлячись на його »Марію Магдалину«.

Повний захвату лист Гоголя нічого не сказав про цей твір ані маляреві, ані навіть досвідченому знавцеві. Теоретики всі одним миром мазані. Граф де-Кенсі написав дуже добрий трактат про Юпітера Олімпійського, статую Фідія. Видав його in folio, препишно для свого часу (на початку цього століття) і, якби не додав до свого розкішного видання рисунків, мистці подумали б, що душа самого великого Фідія промовляє устами надхненного графа. Та незграбні зрадники-рисунки попсували всю справу. Як після цього вірити цим надхненим теоретикам? Говорить нібито й те, що треба, а робить чорт-зна-що. Шановному графові, мабуть, подобались ці бридкі рисунки, коли він додав їх до свого вченого трактату.

Який би я був радий, коли б картина Іванова збила моє упередження. До колекції моїх майбутніх естампів à la acquatinta приєднався б ще один розкішний естамп.

Про картину Моллера »Іван Богослов проповідує на острові Патмосі підчас свята бакханалій«, про яку я випадково прочитав у »Русскомъ Инвалидѣ«, що вона публічно виставлена в Петербурзі на користь ранених у Севастополі — не знаю чому, я маю ліпшу думку про картину Моллера, ніж про многолітній твір Іванова.

28 [липня]. Ще вчора, себто в суботу

ввечері, умовились ми з Фіялковським провести сьогоднішню неділю десь далі від осоружного форту; і для цієї самотньої радості призначили місце в балці, у глибокому дикому яку, верстов за п'ять від форту, де можна знайти і захист від сонця під скелями, і джерельну свіжу воду. Умовились ми йти туди рано і провести цілий день в ущелинах цього темного яру. Щодо харчів умовились, щоб він узяв шматок сирої баранини фунтів із п'ять для кебабу, відповідню кількість хліба та пляшку горілки, а я чайник чаю, цукор, шклянку й п'ять огірків. Усе було полагожене якнайкраще, — і дешево, і запасливо. І я вже, за своїм звичаєм, сибаритував думкою в обіймах темного яру. Минула ніч, настав ранок, і сонце зійшло, а Фіялковський не з'являється на город, як ми умовились. Я жду не діждусь, а його все нема та й нема. Я закрив чайника і взявся до чаю, безперестанно поглядаючи на форт. Нарешті лайнув я зрадника добренько й заходився записувати новий зшиток. А Андрій Обеременко (городник із «походной команди» і близький мій земляк), що його я запросив із собою в балку за товариша й міхоношу, випивши, замість шклянки чаю, чарку горілки, почав лаяти «проклятушого нечестивого ляха».

Насумнівавшись доволі в вартості многолітньої праці Іванова, я закрив зшиток і пішов до форту розв'язувати задачу, що мені загадав пан Фіялковський. Прихожу, а він сидить на ганочку біля казарм і лає Дахмищина, салдата-жида, за те, що він не дає йому більше, як 20 копійок за койку. — «А що ж ти, — кажу — про балку забув?» — «Почекай, дай скінчити гандель», — каже він. Скінчивши гандель, він признався мені, що від заходу до схід сонця тягнув штоса і протягнувся до снаги. Куліх навіть подушку взяв. Поспівчувавши трохи його невдачі, я знов запропо-

нував подорож до балки вже в третій годині по обіді, взявши на свій кошт і хліб, і мясо, і горілку. Він охоче згодився, і ми, сказавши один одному: »неодмінно«, — розійшлись. Узяв я в артільника в борг пять фунтів баранини, стільки ж фунтів хліба і, вернувшись на город, послав Обеременка до шинку по горілку.

По обіді я, як звичайно, здрімнув трохи під вербою, і рівно на третю годину зібрались ми з Обеременком у дорогу. Зібравшись, сіли ми знов під вербою. Пробила четверта година, — нема нашого пана Фіялковського. Андрій мовчки подивився на мене і взявся знов за свою люльку-буруньку. Пробила й пята година, а пана Фіялковського не видно. Андрій знову глянув на мене і вже не вдержався, плюнув. Минуло ще півгодини, і Андрій почав розташовувати торбу з харчами і, виймаючи баранину, говорив:

— »Понапрасну тільки добро знівечили. Сказано — лях«, — додав він ніби про себе. — »Невіра! То так і пропаде, так і здохне невірою«.

Я не вважав за потрібне переконувати Андрія в противному, звелів йому віддати баранину до коменданської кухні і просити кухаря засмажити її на вечір, а сам пішов до ближчої пристані відвідати увязненого друга Мостовського.

Проходячи повз першу батарею, чи флагшток, я побачив унизу під скелею купку салдатів, що грали в орлянку. Спочатку я не звернув уваги на цю звичайнісіньку картину. Але мені ніби шепнув хтось: »чи не тут Фіялковський?« Придивляюся й очам не вірю. Мій Фіялковський, спустивши з правого плеча шинелю, із зручністю знавця діла кинув щось догори; грачі в гурті швидко піднесли голови і потім поволі опустили, гукнувши: »Орел!«. Фіялковський нахилився, щоб очистити кін, а я, побажавши йому успіху, пішов далі.

Погостювавши в Мостовського до сходу ледве надщербленого місяця, я зібрався в поворотну дорогу. Прощаючись, він дякував мені за відвідини та ще за те, що два роки тому я не прийняв його благородної пропозиції оселитися в нього на квартирі. Аж тепер він зрозумів, яку підлу каверзу міг витягнути Мешков із нашого співжиття. У нього не здригнулася б рука скористуватися силою військових карних законів, де сказано, що офіцер, який дозволить собі бути за панібрата з «рядовим», іде під військовий суд. Аж тепер він побачив прірву, від якої я його відвів, краще знаючи паскудного надворного совітника Мешкова.

Ніч місячна, тиха, чарівна ніч. Як прекрасно, правдиво гармоніювала ця чарівна пустинна картина з чарівними віршами Лермонтова, які я мимоволі прочитав кілька разів, як найкращу молитву Творцеві цієї невимовної гармонії у своєму безконечному світотворенні. Не доходячи до форту, на кам'янистому горбку, я сів одпочити і, дивлячись на освітлений місяцем, теж кам'янистий шлях, ще раз прочитав:

Выхожу одинъ я на дорогу,
 Предо мной кремнистый путь блестить.
 Ночь тиха, пустыня внемлетъ Богу,
 И звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Відпочиваючи на камені, я дивився на похмуру батерію, що високо вирисовувалась на скелі і багато-багато згадував із мого минулого невільницького життя. Наприкінці подякував всемогутньому Чоловіколюбцеві, що подарував мені силу душі й тіла пройти цей похмурий тернистий шлях, не зранивши себе й не принизивши в собі людської гідності.

Заспокоївши себе святою молитвою, я подибав тихенько на город, порушивши глибоку тишу чарівної ночі піснею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому.

Не доходячи з півверстви до городу (це вже було в першій годині ночі), я зустрів Андрія Обереженка, що мене запитав: »Де це вас Бог носить до такої доби?«. — »У гостях — кажу — був«. — »Та я бачу, що в гостях, бо добрі люди, тільки йдучи з гостей, співають«. — Я, ніби не чуючи його слів, заспівав:

Іде багач, іде дукач,
Пян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.

— »Та годі вже вам — перебиває мене лагідно Андрій — ідіть лучче та покладіться спать«, — а я продовжую:

Один веде за чуприну,
Другий стила бє:
Не йди туди, вражий сину,
Де голота пє.

Андрій, переконавшись, що я зовсім паний, обережно взяв мене під руку, привів до верби, розстелив свою шинелю, нарвав і наклав під голову буряну, поклав мене, перехристив та й пішов. Мені не хотілося розчаровувати старого в його боговгодному подвизі, а тим паче виявляти перед ним свої лицедійські прикмети. Я від душі мовчки подякував йому і, недовго покрутившись, заснув.

29 [липня]. Бачив у сні Семена Артемовського з жінкою; він виходив після служби Божої з церкви Покрови. На Сінній площі нібито насажено парк, дерева ще молоді, але величезні. Особливо вразила мене своїми розмірами папороть. Справжній китайський ясень. У парку зустріли Куліша теж із жінкою і разом пішли в гостину до Михайла Лазаревського.

Усе, що серцю дороге, скупчилось цим разом у моєму сні. І якби не проклятуші курчата, що своїм докучливим цокотанням мене розбудили, я певне побачив би ще когось із любих моїх друзів. І не досить того, що бігають коло тебе, пишуть, цокочуть, — ні, треба ще тобі на лице скочити та за ніс ущіпнути. Маєш щастя ти, хоробрий молодче, що не попався мені під руку, а то б я відірвав сміливу голову, щоб ти знав, як клювати доброго чоловіка, коли він спить і бачить у сні такі втішні, милі серцю лица.

Розбужений так не в пору чубатеньким нахабою, я встав і пішов до альтанки з твердим наміром продовжувати прекрасне видіння. Та, хоч як я цього бажав, цей проєкт мені не вдався. Сонце, що інколи так мляво, поволі встає з-за обрію, тут, як на сміх, швидко вискочило, ніби потураючи нелюдському вчинкові чубатого нахаби й бажаючи підняти на ноги мухи, що тихенько дрімали по кутках. Нічого робити. Тяжко проти рожна перти. Нічого робити, — я встав, приготував собі трапезу, себто чай, і пішов шукати чоловіколюбного Андрія, що з такою любов'ю поклав мене спочити під вербою. Щоб такий милосердний подвиг достойно оцінити, я хотів його почастивати

Чаю шклянкою
І горілки чаркою.

Та ба! цей добрий намір мені не вдався. Андрій (чого я ніяк не сподівався) спав сном праведного у своїй темній землянці. Знаючи з недавнього досвіду, як нечемно й негарно порушувати чужий спочивок, я дав йому спокій, будши зовсім певний, що старий дозволив собі вчора зайву чарку, що з ним, як і трапляється, то дуже й дуже рідко. Артилерійський городник, його друг і товариш у землянці, приємно розвіяв мою не зовсім добру гадку про Андрія. Він сказав мені, що минулої ночі

Андрій був черговим нічним сторожем городу і, звичайно, всю ніч не спав. Так от тепер і надолужує.

Нічого робити. Чаю шклянку й горілки чарку відклав до іншого разу, а тепер напишу кілька рядків до свого журналу на пам'ятку про тебе, мій правдивий, простий, благородний земляче.

Незабаром після того, як я прибув до форту, помітив я серед салдатської публіки (іншої публіки в фортах немає), серед цієї одноманітної, бідолашної публіки, зовсім не салдатську постать. Хода, обличчя, навіть шапка-чабанка, все в ньому виявляло мого земляка. Питаю, що це за людина така? Мені відповідають, що це Андрій, шпиталевий слуга й «хахол». А мені цього й треба. Обличчя його видалось мені суворіше, аніж взагалі в земляків моїх. Тому то я почав до нього наближуватись здалека й обережно. Упевнившись через його найближче начальство: унтер-офіцера Ігнатєва й капітана Балагурова, завідувача півшпиталю, що Андрій Обеременко прикладно чесна і твереза людина, я почав шукати нагоди побалачити з ним віч-на-віч по-своєму. Але він ніби помітив мої маневри і, здавалось, намагався відхилити від себе цю честь. Це мене ще більше підштовхувало до зближення.

Більшу частину безсонних ночей у Новопетровському форті провів я, сидячи на ганочку офіцерської офіцини. Якось — це було взимі в годині третій уночі — сижу я, як звичайно, на ганочку, дивлюсь, — із шпиталевої кухні виходить Андрій. Він тоді був за пекаря та квасника. (Завидну посаду городника я йому виклопотав). — «А що — кажу — Андрію, і тобі, мабуть, не спиться?» — «Та не спиться, матері його ковінька», — відповів він. Я затремтів, почувши його чисту, непопсовану, рідну вимову. Я попросив його посидіти трохи зо мною, на що він неохоче погодився.

Розмову почав я, як це звичайно буває між салдатами, спитавшись, якої земляк губернії, тощо. На мій запит Андрій відповів, що він губернії київської, повіту звинигородського, із села Різаної — «тут коло Лисянки, коли чували», — додав він, а я додав, що не тільки чував, а сам бував і в Лисянці, і в Різаній, і в Русалівці, і всюди. Одне слово, виявилось, що ми найближчі земляки. — «Я сам бачу, — сказав він — що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами, тощо. Як тут, думаю, до його підійти. Може воно й сам якийнебудь лях та так тільки ману пускає». Я почав знов запевняти його, що я справжній його земляк, — щиро бажав продовжувати розмову, але пробіла третя година, і він пішов топити піч для хлібу та квасу.

Так почалось наше особисте знайомство з Андрієм Обеременком. І що далі, то більше пізнавали ми один одного й більше прихилилися один до одного. Але зовнішні відносини наші зостались ті самі, що й за першої нашої зустрічі. Він собі не дозволяв ні одного кроку зовнішнього зближення, ні тіні запобігання, як це робили інші. Підозріваючи в мені, не знаю чому, багача земляка і навіть родича комендантового, Андрій нарівні з іншими вірив у все це та при інших він навіть не здоровкався зо мною, щоб не подумали, що він накидається мені в друзі. Місцем наших постійних побачень був згаданий ганочок, а час — ніч, коли все, крім вартових, що перегукувалися, спало. Спокійно-холодний і навіть суворий вигляд його зражував у ньому людину шорстку, байдужу. Але це — маска. Він пристрасно любить маленьких дітей, а це левна ознака серця лагідного, незлобивого. Я часто, як маляр, милувався його темно-бронзовим вусатим обличчям, коли воно ніжно тулилося до рожевої щічки дитини. Це була одна-єдина радість в його суворому, самотньому

житті. Незалежно від його простої, благородної вдачі, я полюбив його за те, що він за двадцять літ нудного, гидкого салдатського життя не опоганив і не принизив своєї національної і людської гідності. Він геть у всьому зостався вірний своїй прекрасній національності. А така риса облагороднює навіть і неблагородну людину. Якщо коли й мигнули світлі хвилини в моєму темному довголітньому засланні, то ці солодкі хвилини я завдячую йому — моєму простому, благородному другові Андрієві Обеременкові.

Нехай Господь пошле тихий кінець твоєму іспитові, мій незмінний друже! І хай допоможе тобі Пресвята Мати всіх скорбящих перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води і вдихнути у змучені груди живуще повітря нашого прекрасного, нашого любого рідного краю!

Увесь день я не бачився з Андрієм. Перед вечором пішов я намалювати вид першої батареї з того самого місця, з якого я вночі милувався нею, вертаючись од Мостовського. Колинебудь зроблю акварельний малюнок. Уже стемніло, коли я вернувся на город. Під вербою сидів Андрій і зустрів мене таким запитом: — «А що ми будемо робить з отим мясом?» — «З яким?» — «А що на льоді другий день валяється». — «Собакам його викинуть. А як не смердить, то повечеряєм». — «Я вже вечеряю». — «А я не хочу вечеряти», — сказав я і вже хотів іти до альтанки. — «А знаєте що?» — сказав Андрій, спиняючи мене. — «Не знаю що.» — «Ходімо з отим мясом завтра раненько в балку та поснідаєм доладу». — «Добре, ходімо.» — «Та не берить з собою отого цигана, отого проклятого ляха. Нехай він сказиться!» — «Добре, не возьмемо нікого.» — І ми розійшлись.

5 [с е р п н я]. У пятій годині ввечері прибув я на хисткому рибальському човні до міста Астрахані. Усе це так несподівано і так швидко

І. О. Усков, комендант Новопетровського форту.

сталось, що я ледве вірю тому, що сталося. Немов у сні пригадую тепер прогулянку мою до балки з Андрієм Обеременком, після якої другого дня, себто 31 липня, Іраклій Олександрович раптом погодився дати мені перепустку до Петербургу. Другого ж дня він додержав свого слова, а третього, себто 2 серпня, в девятій годині ввечері я покинув Новопетровський форт і після трьохденної щасливої плавби морем і однією з численних проток Волги прибув до Астрахані.

6 [серпня]. Астрахань — це острів, ото-

чений одною з проток Волги, перерізаний рядом смердючих болот, що називаються річкою Кутумом, та каналом, нічим за річку Кутум не ліпшим. Півострів цей оточений густим лісом щогол і обставлений мальовничими бідними хатками та сірими, дуже немальовничими, деревяними будиночками з мезонінами, неподібними до хаток тому тільки, що з них виглядають моряки та взагалі офіційні обличчя. Всю цю величезну безладну сіру купу сміття вінчають зубчасті білі стіни Кремлю і стрункий, пишний, з п'ятьма банями собор московської архітектури XVII століття. Отаке то місто Астрахань. Але не таким воно мені уявлялося, коли я, підпливаючи до Бірючої Коси (головна застава в гирлах Волги), побачив сотні, щоправда бридких, кораблів, навантажених здебільшого хлібом; мені уявлялась Венеція часів Дожів, а виявилось — гора мишу привела. А доплив Волги, що оточує Астрахань і сполучується з Каспійським морем, глибиною й шириною перед Босфором не поступиться. Але протока ця оминає не Золотий Ріг, а величезну купу смердючого гною. Де ж причина цього убожества (зовнішнього) й огидного бруду (теж зовнішнього та, мабуть, і внутрішнього)? Де ця причина? Чи в вірмено-татарсько-калмицькому населенні, чи в якій іншій політично-економічній спружині? Останнє правдивіше; тому правдивіше, що й інші наші губерніяльні міста нічим не кращі за Астрахань, з винятком Риги.

З численних приватних пароплавів тепер, через Макаріївський ярмарок, в Астрахані немає ні одного. Пароплав «Меркурій» вернеться до Астрахані не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня навантажиться та попливе до Рибінського й доведе мене до Нижнього. А покищо мимохить роблюся оглядачем цього вельми брудного міста.

7 [серпня]. От тобі й Астрахань! От тобі

й портове місто! Жадного трактиру, де можна було б хоч якнебудь пообідати, а про помешкання в готелі нема що й казати. Зайшов сьогодні до одного з так званих готелів на Косі Герап (на астраханському »Золотому Розі«), загадав чогонебудь зісти, і замурзаний, верткий прислужник відповів мені, що все, що замовите, все є, крім чаю. А в дійсності виявилось, що нічого нема, крім чаю, — навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, — в місті, що половину величезного російського царства годує осятриною! І коли б не приїхав сюди у службових справах за два місяці передо мною плац-адютант Новопетровського форту Бурцев, то мені довелося б ночувати коли не на вулиці, то в калмицькій кибітці. Вони тут не чистіші за брудні хатки, але гостинніші. Спасибі Бурцеву, він дав мені притулок і нагодував у цьому негостинному улусі.

8 [серпня]. На людину, що ниділа, як я, сім літ у голій пустині, кожне, навіть богоспаєме місто Белебей (найнікчемніше містечко оренбурзької губернії), повинно було б зробити приємне вражіння. Зо мною сталося не так. Виходить, я ще не зовсім здичавів. Це добре. Сьогодні вранці вийшов я на місто з наміром розшукати ковбасню, щоб запастись сухими харчами на дорогу та пильніше приглянутись до зовнішнього вигляду міста. Коли я проходив Московською вулицею (»Невський проспект«), прикре вражіння почало затиратися. Вулиця хоч куди. Будинки здебільшого трьохповерхові, оздоблені знизу, як звичайно, написами — переважно блакитними з золотом. Із крамниць, переважно галантерейних, ліниво виглядають гарні вірменські, а зрідка й перські виразисті обличчя. Купецький двір, не вважаючи на масивність, — будинок легкий і навіть граціозний, будинок на манір Гваренгі. Губернаторський дім теж будова важка в порівнянні

з приватними домами, белетаж à la ренесанс виглядає весело, наче бонтонний готель. Його підтримує масивна галерія аркад, під якими містяться крамниці з деяким благородним крамом, між іншим і з кумисом. Спочатку мене це вразило своєю дисгармонією: в домі представника найвищої влади — крамниці з усяким крамом, між іншим і з кумисом. Дивно. Але тому, що мирна промисловість не може інакше процвітати, як під покровом влади, — я з цією думкою погодився й пішов далі. Обійшовши навкруги покритий пилом сквер, я вийшов на другу, паралельну Московській, вулицю, вже менш оздоблену вивісками та вірменами. З цієї нічим неприкметної вулиці я взяв ліворуч і, перейшовши дерев'яний міст, опинився за Кутумом.

Пройшовши кроків зо сто вулицею, [бачу] — перед дерев'яним одноповерховим будинком із бельведером, що зиглядом своїм нагадує загородній трахтир середньої руки, по широкій галерії, яка оточує бельведер, походить вусатий кавалер в сірому пальті-«сак» із срібним Георгієм та поважно поглядає на плебеїв калмиків і татар, що тут сновигають. Справжній гренадер під фірмою [са]лон-льокая [?]. Чи це не дворянський астраханський клуб? — подумав я й хотів іти далі, коли в мене мигнула перед очима жовта табличка над ворітьми з написом: «Дом Сапожнікова». Коли б Олександр Олександрович Сапожніков не був діамантовою зіркою астраханського обрію і дармовим астраханським метрдотелем, я зайшов би до нього, як до старого знайомого, але ці його пишні вади мене спинили.

За домом і садком Сапожнікова видно оподалік халупи. Я, як маляр, люблю блукать по цих брудних мальовничих заулках, але, як людина, що щиро любить людину, я перед домом мільонера

зробив ліворуч навкруг і незабаром опинився в центрі міста.

У центрі міста, себто на Московській улиці, зайшов я до готелю під фірмою «Москва», загадав «пару чаю» та усадовився в товаристві татар і вірмен. Машину накрутив якийсь хлопець у салдатській шинелі, і вона задеренчала увертюру з «Роберта Диявола». Хоч бракувало всякої гармонії, мене зворушила, і до сліз зворушила, ця скалічена красуня-мелодія. Виходить, що я давно вже не слухав чогось подібного до музики. Барабан і сурма зачерствили мій слух, але не зачерствили серця, що сприймає прекрасне.

Після увертюри з «Роберта» машина зашипіла: «Ужъ какъ вѣтъ вѣтерокъ...» Я й це шипіння прослухав із насолодою та, майже помирившись з Астраханню, заплатив 15 копійок за чай і вишов на вулицю.

«Московська вулиця»... Чи існує хоч одне губерніяльне місто в Росії без Московської вулиці? Мабуть, ні. А без ковбасні існує багато губерніяльних міст, між іншим і портове місто Астрахань. Дрантине, нікчемне, портове місто Астрахань! Я обійшов усі головні та неголовні вулиці, прочитав усіх кольорів великі й малі вивіски, що оповіщали здебільшого про продаж чихирю й панського краму, але жадна з них не сказала про продаж вужених ковбас. Гей, німці, німці сарептські! І ви акліматизувались, а я з такою пезністю важив на вашу непохитну ковбасолюбиву вдачу!

По обіді, за порадою Авдоті, куховарки Бурцева, пішов я шукати німецької пекарні, де, як вона каже, продають і німецькі ковбаси. Топографія міста вже мені більш-менш відома. І я, за вказівками тієї самої Авдоті, без особливих труднощів знайшов німецьку пекарню. Добряче кругле обличчя німця витягнулось і обережно усміхнулось, коли я замість булки зажадав ковбаси. Але

через те, що я не жартома питаю, то німець не жартома й відповів мені, що він — пекар, а не ковбасник і що ковбасника в місті нема ні одного, та що коли в сарептській крамниці я не знайду цього краму, то до самого Саратова я не побачу жадної ковбаси. З огляду ж на те, що сарептська крамниця, за оповіданнями того ж таки німця, дуже далеко від осередку міста, я й відклав мої розшуки до завтра.

Сьогодні 8-е серпня. Сьогодні відійде поштовий човен з Новопетровського форту до Гурева Городка і возьме з собою Фіялковського та інших, що їх звільнено вкупі зо мною. Бажаю тобі, Фіялковський, кращої будучини; ти її вповні вартий. На прощанні він і Мостовський дали мені свої майбутні адреси, та ледве чи в нас розпочнеться колинебудь листування — тому що я не належу до касти базікалів, а вони, як люди практичніші від мене, теж не будуть переливати з пустого в порожнє. Але я назавжди збережу спомини про вас, мої благородні друзі!

9 [серпня]. У п'ятій годині ранку пішов я знечевя «на косу» (пристань) відвідати моїх новопетровських аргонавтів, що так швидко переплили зо мною Хвалинське море. Рибу свою вони продали, купили хліба і з цим золотим руном відпливуть завтра до пустинних берегів півострова Мангишлака. Бажаю вам щасливої плавби, відважні пловці! Поклоніться від мене побережним скелям, на яких я провів стільки безсонних ночей. Поклоніться від мене комеидантові й благородному Мостовському, і більше нікому.

Попрощавшись із аргонавтами, я пішов на малі ісади (харчовий базар). Крім овочів, городини й печеного хліба на цих ісадах я нічого не побачив; мяса не продають, бо піст, а рибу продають на човнах. Базарна публіка, як і скрізь: перекупки, кухарі й куховарки, зрідка трапляється

гладка купчиха-гастрономка й така сама на вигляд оссба духовного стану, сугубо дбайлива про плоть гріховну. У червонобородого чепуруна-кизилбаша купив я за п'ять копійок сріблом п'ять голівок часнику (це добро привозиться сюди з Персії) і пішов у Кремль полюбуватися зблизька красунем-собором. Він, як чепурун XVII віку, пишасться в мереживі перед усім містом.

З чуток знаю я про існування книги під назвою: »Описаніє города Астрахани«. Та про те, щоб її тут на місці купити, нема що й думати. Місто не має книгарні, отже й читачів не має. А як би доречі було мати тепер у руках оцю книгу! Там, мабуть, подані документальні відомості про час збудування Кремлю й Собору, як головних окрас міста. Хто ж мені замінить цю дорогу книгу? До кого мені звернутись із моєю цікавістю? І тому, що рання служба Божа ще не скінчилась, я пішов просто до собору, щоб зустрінути там священика і звернутись до нього з моєю антикварською допитливістю. На моє щастя, я зустрів самого ключаря собору, отця Гавриїла Пальмова (так він мені зарекомендувався), але задовольнити мою цікавість сьогодні він не міг за браком часу і призначив мені побачення в соборі в неділю після пізньої служби Божої. Підожду.

10 [серпня]. Ходив до контори »Меркурія« довідатись, чи скоро прилетить цей син Юпітера? І мені відповіли, що його чекають не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня піде він назад до Нижнього. Дожидання, як усяке дождання, нестерпне. Але до цього дождання прилипають ще й витрати, які я сподівався усунути, приліпившись у Бурцева на квартирі. А він, на лихо, задумав женитися (це загальна слабкість новопетровської залози). 17 серпня в нього весілля, і я, звичайно, став цілком зайвою людиною. Щоб знайти собі куток на кілька днів, пішов я блукати провулками на-

вколо контори «Меркурія». Тут усе позамикане, крім шпаківень на високих тичках, що вказують на мешкання меломанів. Постукався я навмання до кількох замкнених воріт, бо карток тут над ворітьми не чіпляють, як це ведеться в путящих містах. Після довгої шуканини пощастило мені знайти найману комірчину з мініятюрним вікном, що виходило просто на помийну яму. На безрибі й ракриба, на безлюдді й Хома чоловік, каже приказка. Внаслідок цієї мудрої приказки від завтра я «кочую» в комірчині за 20 коп. сріблом на добу; 6 карбованців у місяць комірчина з помийною ямою! Та це хоч і в Сан-Франціско, так під пару!

Давши завдаток, я прийшов до Бурцева і, через духоту та куряву на вулиці, пробув цілий день у кімнаті. Написав радісні листи друзям моїм Лазаревському й Гернові. Кухаренкові напишу завтра. Сподіваюся від нього відповіді на «Москалеву Криницю». Не знаю, що означає його мовчанка!

Надвечір вийшов я — і себе, мовляв, показати, і на людей подивитись. Вийшов я на набережжя каналу. Це тут «Англійське» набережжя з морального погляду, а з фізичного — деревяне, дощане. Канал сам по собі ка-зна-що. Але як діло приватної особи, це твір велетенський, капітальний. Я не міг допевнитись, коли саме його збудовано, дізнався тільки, що його збудував своїм коштом якийсь багатий грек Варваці. Честь і слава покійному еллінові! Отже, на цьому набережжі вечорами хизується цвіт тутешнього громадянства. Жінки тутешні ненатурально білі й здебільшого сухітні. Чоловіки назагал у білих кашкетах з кокардою, не виключаючи й цивільної офіції. Незрозуміла любов до лівреї. Часто трапляються леви й левиці. Ці всюдисущі хижакі не акліматизуються. Вони й тут такої самої масти, як і в Архангельському, як і скрізь. Плебейська ж фізіономія калмика або татарина тут рідко покажеться: її

місце на і са да х та в брудних провулках. Вдивляючись пильніше в вузькооке обличчя калмика, що тут переважає, я знахожу в ньому прямодушний, лагідний вираз. І оця прекрасна риса обгороднює цей негарний тип. Найвірніші слуги й найкращі робітники тут — це калмики. Улюблений кольор — жовтий та синій, їжа — всяка, не виключаючи й здохлини. Житло — кибітка, а заняття — рибальство і взагалі чорна праця. Мені подобались ці предки монгольського племені.

11 [с е р п н я]. Після пізньої служби Божої в соборі послужливий отець Гавриїл показав мені соборну ризницю, в якій речей не багато, але вони дуже рідкі та прикметні якістю виробу й старовинністю. Перше, що він мені показав, це — плащениця часів Івана Лютого, вишита шовком і золотом, і, як кажуть перекази, відбита у Марії Мнішек. 2. Друкована, зле збережена Євангелія 1606 року. 3. Вишитий шовком та золотом саккос єпископа Йосифа, що його вбив Разін. 4. Фелонь, вишитий шовком і золотом, того самого єпископа. 5. Архиєрейський жезл надзвичайно тонкої роботи, дар царя Бориса Годунова. 6. Срібний корець мистецької роботи, дар царя Петра Першого 1701 року. Величезний потір венецької роботи, 1705 року. Час закладін собору — 1698 рік, а посвячення — 1710 року 14 серпня. На моє запитання, хто був архітектором цього колосального й прекрасного собору, отець Гавриїл відповів: «простий російський мужичок». Не вадило б Костянтиніві Тонові повчитися будувати собори в цього російського мужичка! Я, звичайно, не сперечався й запитав його про час вибудування Кремлю. Він відповів: «[Його збудував] Борис Годунов; а малий Троїцький собор збудував цар Іван Лютий незабаром після того, як здобув Астрахань у татар», — додав він, замикаючи ризницю. І за те спасибі.

12 [с е р п н я]. У 7 годині вранці прибув

згори пароплав «Князь Пожарській», що належить товариству «Меркурій». Я пішов до контори довідатися про його поворотний рейс. Певного мені в конторі не сказали нічого. Хотів купити квиток, та й його не дали, бо не було головного «прикащика». В надії на скорий відїзд та що не було дуже душно, пішов я блукати з вулиці до вулиці не без надії знайти хоч якунебудь ковбасню. Та ба! крім пилу, смороду й вічної вивіски: «продаж чихирю», я не зустрів нічого.

Що далі в ліс, то більше дров. Вертаючись із сарептської крамниці, в якій усе є, крім вуженої ковбаси та сарептської гірчиці в слоїках, лайнув я моїх приятелів німців (звичайно, вийшовши на вулицю). Полюбувався химерно-незграбною старою архітектурою церкви Різдва Богородиці, морської офіції, і за порадою отця Гавриїла пішов шукати міську бібліотеку. Проти губернаторського скверу прочитав я на блідо-блакитній табличці: «Публічна бібліотека-читальня». Славно, подумав я: в Астрахані — публічна бібліотека! Виходить, і читачі є. Замурза-хлопчик показав мені вхід до цього святилища, і я побожно піднявся на другий поверх та ввійшов до єдиної салі бібліотеки. Бібліотекар у сурдуті з червоним коміром і з гренадерськими вусами, якого я прийняв за урядовця з поліції, сказав мені, що книги Рибушкіна «Описание города Астрахани» тепер у бібліотеці немає і що вона в бухгалтера громадської опіки Васілева. Я пояснив йому, що я нетутешній, але він усе таки послав мене до «приказу» громадської опіки. Нічого робити! пішов я до згаданого бухгалтера Васілева, і цей шановний дідусь подав мені надію, що прочитаю книжку Рибушкіна завтра в дев'ятій годині ранку.

13 [с е р п н я]. Переночував сяк-так у новій квартирі, або, точніше, в комірчині. Вранці пішов відчинити віконницю, і якийсь гладкий бородач

обілляв мене поміями з полоסקальної миски — та ще й вилаяв за те, що мене чорт носить під вікнами спозаранку. Я вилаяв його старим бородатим ослом і пішов до Бурцева пити чай. Після чаю написав Кухаренкові листа, навмисне невеличкого, і з клаптиком паперу та цурпалочком олівця пішов до «Публічної бібліотеки-читальні». Бібліотекар із червоним коміром і гренадерськими вусами заявив мені, що бухгалтер Васілев не повернув іще потрібної мені книжки. Я зостався дождити, бо бухгалтер Васілев вчора сам мені пообіцяв принести книжку до бібліотеки неодмінно на дев'яту годину.

Дожидаючи «Описанія города Астрахани» Рибушкіна, я зажадав каталогу Публічної Астраханської Бібліотеки; каталог теж був удома в якоїсь важної особи (чи не в Сапожнікова?). Отже, без каталогу в руках, я побачив на полицях припорошений «Вѣстникъ Европы», довгу фалангу «Московского Телеграфа», в кількох екземплярах: графа Хвостова, Державіна, Карамзіна, «Духъ законъ» і «Сводъ законъ» з додатками, а решта полиць була завалена творами Дюма та Сю, не в оригіналі. Про рукописи, що торкалися історії міста та краю, мені, не знаю чому, ніяково було запитати.

Та що було для мене в цій Публічній Бібліотеці найцікавіше, це «Русскій Вѣстникъ», журнал, що вже кілька років виходить, а я його сьогодні вперше бачу. В якій же я дикій пустині досі животів!

Перша попалась мені до рук книжка «Русского Вѣстника» за 1856 рік; оглав мені подобався. Там були виставлені імена Гоголя, Соловійова, Аксакова, імена добре відомі в нашій літературі. Я розгортаю книжку, і мені попалась літературна хроніка; читаю, і що ж я читаю? Наша славно-преславна Савур-могила — розколана. Знайшли в ній якісь золоті та інші дрібнички, що не свідчать навіть, чи справді це була могила одного із скитських царів.

Я люблю археологію. Я поважаю людей, що присвятили себе цій таємничій матері історії. Я зовсім розумію користь цих розкопів, але краще б не розкопували нашої славної Савур-могили... Дивне й навіть нерозумне прив'язання до них, мовчазних могил. Цілий день і вечір я все співав:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесонький,
Щоб я не чорніла!

14 [серпня]. Цілу ніч була злива. І на ранок замість залпорошеної, сірої Астрахані я побачив Астрахань чорну, брудну. Озброївшись туркменським чапаном, я пішов до Бурцева пити чай, потім одніс лист на пошту й рушив до бібліотеки. Але ця публічна бібліотека, мабуть через дощ і болото, була замкнена. І я, вклонившись дверям цього неприступного таємничого святилища, пішов «во сво-яси сь миромъ, дивяся бывшему».

І що мені цей Рибушкін так увяз у зубах? Найцікавіше в Астрахані я й без його вказівок бачив (соборну ризницю), а про решту чи варт турбуватися? Не варт.

15-го [серпня]. У день Успіння Пр[есвятої] Б[о-го]р[одиці] зустрів я в Астрахані свого колишнього професора київського університету, найдорожчого й найулюбленішого нашого поета, і зустрів я його з величезною радістю в такій далекій стороні; зустрів, як батька, як брата, як найбільшого друга, і мав щастя прожити з ним кілька днів майже вкупі.

Вихованець київського університету

Іван Клопотовський.

16-го [серпня]. Того самого дня і я був ущасливлений зустріччю з улюбленим і поважаним мною поетом

Тарасом Григоровичем Шевченком, з яким я провожу ці дні, що залишить у мені глибокий спомин назавжди.

Виховзнецъ того ж університету

Степан Незабитовський.

Я запишу у своєму щоденнику, що 16 серпня я провів день з поетом України Шевченком.

Євген Одинцов.

Серпня 16. З душевною радістю я зустрівся та провів кілька годин із моїм милим батьком, старим козком Тарасом Григоровичем Шевченком, за що вельми дякую Богові, що він привів мене бути вкупі з ним.

Федір Чельцов.

17 [серпня]. Іван Рогожин з приязні до Перфіла пішов за нього на півроку в салдати; та хоч який хитрий і викрутий був біс, але ніяк не міг пристосуватися до порядку, і його бідного шпарили, як Сидорову козу, так що коли минуло вже півроку, йому соромно було показатися до свого старшого. Бідний біс, не зміркував, що як начепить ранець, то виходить хрест, отже йому воістину довелося нести хрест Господній, а Перфіл, коли почув від нього оповідання про службу, сказав йому: »у чужі сани не пхайся«. Від того часу ані один біс уже не хотів служити в салдатах; а ти ж то, батьку, десять літ пробув у них. Офіцери, як почули від Перфіла про те, що Рогожин за нього пробув півроку, висловили своє захоплення словами: »Славно: і біс побував у наших руках«.

Скріпив Іван Рогожин.

Фельфебель Перфіл.

18 [серпня]. В. Кішкін. Зустріч із старим знайомим.

19 [серпня]. Lekarz Karol Nowicki
Paweł Radziejowski
Tytus Szalewicz.

20 [серпня]. Krasomówstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś, pozbawionemu tego boskiego daru, pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twórczej twej

poędze, święty narodowy wieszczu-męczenniku Matej Rosji. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci nie zatra. O, stokroć, stokroć błagostawię ten drogi dzień, w którym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą, gorliwy i nieulekły opowiadaczu słowa prawdy. Niechże słów tych kilka przypominają ci, poeto-malarzu, głęboką czcią poważającego ciebie Tomasz Zbrożka.

23 [серпня]. Від 15 до 22 серпня було в мене в брудній і запорошеній Астрахані таке світле, прекрасне свято, якого ще не було в моєму житті. Земляки мої, здебільшого кияни, так щиро, радісно, по-братерському привітали мою свободу й до того поширили свою гостинність, що позбавили мене свободи самому вести свій журнал і взяли цей обов'язок на себе. Дякую вам, благородні, безкорисливі друзі мої! Ви обдарували мене такою радістю, таким повним щастям, яке я ледве вмещаю у своєму вдячному серці. І пам'ять про ці найщасливіші дні я вписую не до прозаїчного журналу свого, — я занесу [її] до скарбниці свого серця.

Цього ж таки 15 серпня ввечері Зброжек випадково пробовкнувся у Сапожнікових, що я в Астрахані. І 16 серпня я відновив старе знайомство з Олександром Олександровичем. Це вже був не пустун-школяр у дитячій курточці, якого я бачив востаннє в 1842 році. Це вже був мужчина, муж і, нарешті, батько прекрасної дитини. А по-над усе це я зустрів у ньому просту, високо-благородну й добру людину. Раса, що характеризує родину Сапожнікових: він, не знаю, на як довго, покидає Астрахань і до Нижнього Новгороду запропонував мені каюту на замовленому ним пароплаві «Князь Пожарській». Квиток за п'ять карбованців, що я купив був, повернув я конторі пароплавного товариства «Меркурій» з умовою, щоб його віддали задармо першому-ліпшому бідакові. Капітан

пароплаву «Князь Пожарській» Володимир Василевич Кішкін розпорядився так, що замість одного бідного помістив на баржі п'ять бідаків, що не могли заплатити за місце до Нижнього навіть по карбованцю. Риса практично-благородна.

25 [серпня]. Буфетник пароплаву «Князь Пожарській» Олексій Памфілович Панов, відпущений на волю п. Крюковим.

27 [серпня]. Ночі місячні, тихі, чарівно-поетичні ночі! Волга, як безкрає дзеркало, зягнута прозорим туманом, мяко відбиває в собі чарівну, бліду красуню-ніч і сонний крутий берег, пообставлюваний групами темних дерев. Солодкий спокій навіває ця розкішна декорація. І вся ця краса, вся ця зрима німа гармонія наповнюється тихими задушевними звуками скрипки. Три ночі зряду цей визволений раб-чудотворець безмездно підносить мою душу до Творця вічної [краси] принадними звуками своєї дешевенької скрипочки. Він каже, що на пароплаві не можна тримати доброго інструменту, але і з цього недоброго він добуває чарівні звуки, особливо в мазурках Шопена. Я ніколи не наслухаюсь цих загально-слов'янських, сердечно, глибоко тужливих пісень.

Дякую тобі, кріпаче-Паганіні! Дякую тобі мій випадковий, мій благородний! Із твоєї вбогої скрипки вилітають зідхання зневаженої кріпацької душі і зливаються в один протяглий, понурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ. Чи швидко долетять ці пронизливі зойки до Таого олив'яного вуха, наш праведний, невмолимий, неблаганний Боже?

Під впливом скорботних, розпачливих звуків цього безталанного визволеного раба пароплав у нічному похоронному спокої мені ввижається якоюсь велетенською, глухо ревучою потворою з роззявленою величезною пащею, готовою проковтнути дідичів-інквізиторів. Великий Фультоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли й корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється, як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівне. Молю тільки довготерпеливого Господа вмалити малу частину своєї бездушної терпеливості. Молю його хоч раз уповні прихилитися своїм олив'яним ухом до зойку своїх щирих, простосердих молителів, зойку, що пронизує душу.

28 [серпня]. Від дня виходу пароплаву з Астрахані, себто від 22 серпня, я не можу ні за що, навіть за свій журнал, взятись акуратно, як це було в Новопетровському форті. Я все ще не можу й не хочу визволитися з-під того вражіння, яке зробили на мене в Астрахані мої земляки, і того чудового вражіння, яке повторив Олександр Олександрович Сапожніков і всі його родичі та друзі, що з ним подорожують. Всі вони, починаючи від господині (Ніни Олександрівни) й господаря, всі вони такі по-дружньому прості, такі уважливі, що я з надмірного захвату не знаю, що з собою робити та, звичайно, тільки бігаю сюди й туди по чар-

даку, немов школяр, що вирвався із школи. Аж тепер тільки я зрозумів огидний вплив десятилітнього приниження. Аж тепер тільки я вповні відчуваю, як глибоко в мені засіла казарма з усією її принизливою буденщиною. І такий швидкий і несподіваний контраст не дає ще мені опритомніти. Коли зо мною просто по-людському поводяться, це мені здається тепер чимсь надприродним, неймовірним.

Береги Волги від Царіцина та Дубовки з кожною годиною робляться вищі, більш мальовничі, чарівніші. І я не зробив ще ні одного ескізу. Ніколи. Всі книжки всіх російських журналів за цей рік найдобріший Олександр Олександрович віддав до моїх послуг, і я аж сьогодні почав читати «Королеву Варвару» Попова. І тільки почав. А журнал свій, що в ці дні повинен був би наповнитися такими чарівними подіями, я зовсім покинув, виправдуючи себе тим, що чардак дрижить і не дає змоги писати. О, як би я хотів продовжити цей солодкий стан, це почуття животворчої, чарівної бездіяльності!

Я покинув пекучий степ у кителі та туркменському верблюжому чапані. В Астрахані я думав тільки про заслону від комарів. А північ, до якої я прямую, мені й на думку не спадала. І сьогодні я міг би бути добре покараний за неуважливість до біловолосого Борея, коли б не виручив мене Олександр Олександрович. Цілу ніч дув свіжий норд-ост, і надранок стало досить холодно, так холодно, що не відмовився б і від кожуха. А в мене, крім кителя та згаданого чапана, зовсім нічого не знайшлося. Олександр Олександрович, спасибі йому, запропонував мені своє тепле пальто, штани й камізельку. Я з подякою прийняв це все, як дар, посланий мені з неба, і за хвилинку з'явився на чардаку, преображений у справжнього денді. Хай

Бог нагородить тебе, мій добрий Сашо, за це побратерському дружнє преображення!

29 [с е р п н я]. Береги Волги з кожною годиною стають вищі та принадніші. Я спробував зробити ескіз одного місця з чардака пароплаву, та ба! немає ніякої змоги. Чардак дрижить, і контури берегів швидко мінються. І я із своєю давньою новопетровською думкою рисувати береги матушки-Волги мушу тепер розпрощатися. Сьогодні від півночі і до схід сонця пароплаз вантажився дровами коло Камишина, і я ледве встиг зробити легенький нарис камишинської пристані з правим берегом Волги. Дров набрано до Саратова, отже я ближче, ніж у Саратові, нічого не зроблю. 60 верстов вище Камишина, на правому березі Волги боцман пароплаву показав мені горб Стеньки Разіна. Це було на світанку, і я не міг добре розглянути цю прикметну, та немальовничу місцевість. Я не знаю, чому цей історичний горб називають горбом? Він і на вершок не вищий за околичну місцевість. І якби лоцман мені не показав його, я не помітив би цієї нікчемної твердині славного лицаря Стеньки Разіна, цього волзького барона і, нарешті, постраху московського царя та перського шаха. Явні, великі грабіжники злякались скритого нічного злодюжки! Так білоголового велетня хижака-беркута, лякає іноді нікчемний кажан.

Найбанальніший суздальський образ прославленого предмету так само цікавий, як і найартистичніший малярський твір. Тому що я розумів цю правду, мені ще прикріше було, що я не міг зробити навіть абиякого нарису цього вельми прославленого горба. Сонце ще не сходило, а горб зостався вже верстов із десять за нами, і мені довелося задовольнитись коротким фантастичним оповіданням неговіркового лоцмана.

Волзькі рибалки та взагалі простий нарід ві-
рять, що Стенька Разін живе досі в одному з над-
волзьких ярів, недалеко від свого горба, та що
(як каже лоцман) минулого літа якісь матроси, що
плили з Казані, спинялись коло його горба, ходили
до яру, бачилися й розмовляли з самим Степа-
ном Тимофієвичем Разіном. Увесь він, опові-
дали матроси, обріс волоссям, неначе звір який,
а говорить по-людському. Він уже почав був роз-
повідати щось про свою долю, як настав південь,
і з печери виповз змії та почав ссати його за
серце, а він так страшно застогнав, що матроси
з жаху розбіглись, хто куди міг. А за те його, до-
дав лоцман, щоденно змії за серце ссе, що його
проклято по всіх соборах, а проклято за те, що
вбив астраханського архиєрея Йосифа. А вбив
він його за те, що той противився його чарам.

Як каже той самий оповідач, Разін не був
розбійником, а він тільки на Волзі брандвахту дер-
жав і збирав мито з кораблів та роздавав його бід-
ним людям. Виходить — комуніст.

30 [серпня]: З поваги до іменинника та
до заведеного звичаю обдаровувати іменинників,
я сьогодні подарував Олександрові Олександро-
вичу портрет його тещі, т-ше Козаченкової. Пор-
трет зроблений за один сеанс білим і чорним олів-
цем досить таки незугарно, але не позбавлений
виразу. Іменинник, як звичайно, був веселий і при-
вітний, а гості його (до них і нас, Господи, при-
лучи!), також задніх не пасли, і нецеремонна мила
гармонія панувала на чардаку »Князя Пожар-
ського«.

Надвечір од саратовської пасажирки, одної
дуже милої дами Тетяни Павлівни Соколовської,
випадково довідався я, що М. І. Костомарів поїхав
закордон, а мати його живе в Саратові. Я попро-
хав у неї адресу Костомарової і...

31 [серпня]. ...ледве встиг пароплав спинитися коло саратовського набережжя, я був уже в місті і за вказівками послужливої т-те Соколовської, як по-писаному, без допомоги дорогого візника, знайшов помешкання Тетяни Петрівни Костомарової. Добра бабуся, вона пізнала мене по голосу, але, глянувши на мене, завагалась щодо свого здогаду, та, переконавшись, що це справді я, а не хто інший, вона привітала [мене] радісним поцілунком і щирими сльозами, як рідного сина.

Пароплав простояв на саратовській пристані до другого ранку. І я від полудня до першої години ночі провів час у Тетяни Петрівни. І, Боже мій, чого ми з нею не згадали, про що ми з нею не перебалакали! Вона мені показувала листи свого Ніколаші з закордону та пелюстки фіялок, що син їй прислав в одному з листів із Стокгольму з 30 травня. Ця дата пригадала нам фатальне 30 травня 1847 року, і ми, як діти, заридали... У першій годині ночі я розпрощався з найщасливішою і найблагороднішою матір'ю найпрекраснішого сина.

1 [вересня]. Петро Улянович Чекмарьов.

Новий місяць почався новим дуже приємним знайомством. Півгодини перед підняттям котвиці з'явилась до капітанської каюти та мого тимчасового житла людина з негарним, але привабливо-симпатичним обличчям. Промовивши монотонно: «Петро Улянович Чекмарьов», він сказав із надхненням: — «Марія Григорівна Солоніна, незнайома вам ваша мила землячка й поклонниця, доручила мені передати вам свій сердечний сестрин поцілунок та привітати вас із пожаданою свободою». І тут таки назнаменував мою лисину двома важеними поцілунками: одним за землячку, а

другим — за себе та за саратівську братію. Довго я не міг опам'ятатись від цього несподіваного щастя, а опам'ятавшись, я витяг із своєї вбогої комори якусь пісеньку та попросив свого нового приятеля передати цю лепту моїй милій сердечній землянці. Незабаром почали підіймати котвицю, і ми розпрощались, давши один одному слово побачитися тої зими в Петербурзі.

2 [вересня].

Пятнадцять лѣтъ не измѣнили насъ,
Я прежній Сашка все, ты также все Тарасъ.

Олександр Сапожніков.

Сьогодні в 7 годині ранку випадково зібрались ми в капітанській каюті і слово за словом від буденної розмови перейшли до сучасної літератури та поезії. Після недовгої гутірки я запропонував О. О. Сапожнікову прочитати «Собачій пирь» (із Барбе) Бенедіктова, і він по-мистецькому його прочитав. Прочитавши переклад, прочитали оригінал і одноголосно вирішили, що переклад вищий за оригінал. Бенедіктов, співець кучерів і такої всячини, не перекладає, а відтворює Барбе. Незбагненно! Невже від смерті цього, за висловом Іскандера, величезного нашого Тормаза, поети воскресли, оновились? Іншої причини я не знаю. З приводу «Собачьяго пира» наш добрий, милий капітан Володимир Василевич Кішкін витягнув із свого заповідного портфеля цього самого Бенедіктова «Входъ водпрещается». І з почуттям поклонника рідної оновленої поезії прочитав нам, уважним слухачам. Потім прочитав його ж таки «На Новый 1857 Годъ». Я дивувався й не вірив тому, що чув. Багато ще дечого пружно-свіжого, живого прочитав наш милий капітан. Але я всю свою увагу та подив зосередив на Бенедіктові, а решту ледве слухав.

Отже, в нас сьогодні із звичайної гутірки вийшов надзвичайно ефектовний літературний ранок. Приємно було б повторювати таку імпровізацію. Наприкінці цих поетичних сходин О. О. Сапожніков запалився надхненням і написав двохстишшя — граціозне і по-братерському щире.

Вночі проти міста Волзьке (місце центральної контори дому Сапожнікових) пароплав на кілька годин спинився. О. О. зійшов на берег і незабаром вернувся на пароплав із своїм головним управителем Тихоном Зиновієвичем Єпіфановим. Білий з чорними бровами, свіжий і на диво гарний дідусь із прекрасними манерами, що й тіні не нагадували російського купця. Він мені живо нагадав своїм чепурним виглядом мого дядька Шевченка-Гриня.

3 [вересня]. Не забувайте люблячого Вєс І. Я в-ленського.

Із, лив, слав. Уві сні бачив Орську кріпость і корпусного єфрейтора Обручева. Я так перелякався цього мерзенного єфрейтора, що з ляку прокинувся й довго не міг очуматись од такого паскудного сну.

4 [вересня]. Цілу ніч пароплав вантажили дровами проти міста Хвалинського. Це єдина місцевість на березі Волги, що нагадує стару назву Каспійського моря. Надранок, як підняли котвицю, зібрались ми в каюті нашого доброго капітана, і після коротенької прелюдії знову склався в нас літературно-поетичний ранок. Послужливий Володимир Василевич прочитав нам із свого заповідного портфеля кілька животрепетних віршів невідомих авторів і між іншим «Кающуюся Россію» Хомякова. Цей глибоко-сумний вірш я записав до свого журналу на память про наші ранішні бесіди на пароплаві «Князь Пожарскій».

КАЮЩАЯСЯ РОССІЯ.

Не уклони сердце твое въ слово лукавствъ
келцезага [жны] о грѣсѣхъ твоихъ.

Тебя призвалъ на брань святую,
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

Вставай, страна моя родная!
За братьевъ! Богъ тебя зоветъ
Черезъ волны гнѣвнаго Дуная —
Тудз, гдѣ, землю огибая,
Шумять струи эгейскихъ водъ.

Но помни, быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ Онъ судить строго,
А на тебя, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни мертаой и позорной,
И всякой мерзости полна.

И, недостойная избранья,
Ты избрана! Скорѣй омой
Себя водою покаянья,
Да громъ двойного наказанья
Не грянетъ надъ твоей главой!

Съ душой колѣнопреклоненной,
Съ главой, лежащею въ пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача исцѣли!

И встань потомъ, вѣрна призыванью,
 И бросься въ пыль кровавыхъ сѣчь!
 Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
 Держи стягъ Божій крѣпкой дланью.
 Рази мечомъ — то Божій мечъ!

А. Хомяковъ.

5 [вересня]. Береги Волги все більш і більш змінюються та набирають одноманітності й суворости. Плескуваті узгір'я правого берега покриті лісом, здебільшого дубовим. Де-не-де зрідка проблизкують білі стовбури берез і сірі, матові стовбури осик. Листя дерев помітно жовкне. Температура повітря змінюється, холоднішає. Коли б вона мене не захопила зненацька! Сьогодні був перший приморозок. Ноги промерзли. Треба буде в Самарі купити кинді та чинений «кожушок». Нічого не читаю й не рисую. Рисувати не дає машина своїм невгамонним шумом та дрижанням, а читати — чудові береги Волги. Уві сні бачив церкву святої Анни в Вильні та люблю Дуню, чорнобриву Гусіковську, як молилась у цій церкві. Це, мабуть, унаслідок читання про королеву Варвару Радивилівну. Пан Попов — історик нового й прекрасного стилю. Він, здається, учень Соловйова. Треба буде прочитати в «Русскомъ Вѣстникъ» його «Турецкую войну при царѣ Ѳедорѣ Алексѣевичѣ». Мені тепер багато треба прочитати. Я цілком одбився від нової літератури. Які гарні «Губернскіе Очерки» Салтикова, а між ними й «Мавра Кузьмовна», і як чудово їх читає Панченко (домовий лікар Сапожнікова) — без тіні декламації. На мою думку, такі глибоко сумні твєри інакше й читати не можна. Монотонне, одноманітне читання сильніше, релєфніше змальовує цих бездушних, холодних, цих гидких гарпій. Я благогозю перед Салтиковим. О, Гоголю, наш безсмертний Гоголю! Якою радістю зраділа б благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких гєніяльних учнів своїх. Друзі мої, щирі мої!

Пишіть, подайте голос за цю бідну, брудну, запаскужену чернь! за цього зневаженого, безсловесного смерда!

6 [вересня]. У десятій годині ранку «Князь Пожарській» закотвичився при набережжі міста Самари. Здалеку ця першої гільдії отроковиця — дуже, дуже таки немальовнича. Я вийшов на берег і пішов поглянути ближче на цю бундючну молоду купчиху та купити кинді. На вулиці здивав я І. Явленського, і ми разом пішли оглядати місто. Рівне, гладеньке, вибілене, нафарбоване, до млости одноманітне місто. Жива представниця царювання «неудобозабываемаго» Миколи Тормаза.

З цікавості, а також і через вопіючий апетит (сталось це коло другої години), ми звеліли візникові їхати до найліпшого в місті трактиру; він і поїхав і привіз нас до найкращого «заведенія», себто трактиру. Тількищо ступили ми на сходи цього «заведенія», як обидва в один голос промовили: «Здѣсь русскій духъ, здѣсь Русью пахнеть», себто салом, чимсь горілим і всяким паскудством. Ми все ж здобулися на відвагу замовити собі котлети, та ба! не стало терпцю дочекатись цих безконечних котлет. Явленський жбурнув прислужникові коповика, трохи лайнув [його], на що той мовчки з усмішкою вклонився, і ми вийшли з «заведенія». Величезна збіжева пристань на Волзі, приволзький Новий Орлеан! а не має путнього трактиру. О, Русь!

Після ніби-сніданку ми поїхали до крамниць: у крамницях, навіть у крамничках не знайшлось такого краму, якого мені було треба (кинді), і ми подались на пароплав.

У капітанській каюті на підлозі побачив я зім'яту сторінку давнього знайомого, «Русскаго Инвалида»; підняв його і знечевя почав читати фелетон. Там говорилось про китайських повстанців

і про те, яку промову виголосив Гонг, ватажок повстанців, перед штурмом Нанкіна. Промова починається ось як: «Бог іде з нами. Що ж зможуть проти нас демони? Мандарини ці — годована на заріз худоба, здатна тільки на жертву нашому небесному отцеві, найвищому Владиці, єдиному істинному Богові». — Чи скоро можна буде про російських бояр те саме голдсно сказати?

У Самарі живе багатий кулець Светов, голова секти молоканів. Уряд (лагідними засобами) примушував його прийняти православіє, але він, не вважаючи на «лагідні» засоби, рішуче відмовився від православія й виявив бажання прийняти кальвінізм, на що одначе уряд не погодився і дав йому спокій, заборонивши йому і його секті торгувати (один із «лагідних» засобів).

7 [вересня]. У десятій годині вранці під міцним нордом із дощем та снігом ми покинули Самару. Угору від Самари лівий берег Волги починає вищати; це плескуваті узбіччя Жигулівських гір. За дві години ми підійшли до брами Жигулівських гір. Це межигіря звузило Волгу до однієї верстви; за горами, мов за рямцями, відкрилась перед нами нова, досі невидана панорама, помережана темносиніми смугами; це мешканець півночі — сосновий ліс. На перший план цієї панорами з-за ущелини, порослої чорним лісом, висунулась гола самотня гора. Це Царів Курган. За народнім переказом, Петро Перший, подорожуючи Волгою, спинявся на цім місці і виходив на цю гору, через що вона й дістала назву Царєвого Кургану.

Гора ця своєю формою та розміром нагадала мені таку саму гору біля Звинигородки київської губернії в селі Гудзівці. Можливо, що й Гудзівську гору якийсь помазаник-пройдисвіт освятив своїм вшестям, та земляки мої якось туго заховують у своїй пам'яті подібні посвячення. Вони (земляки мої) чи не здогадуються часом, що, коли

цар зійде на таку гору, то мабуть не даремне, а либонь для того, щоб неситим оком окинути околицю, — скільки на ній (коли він полководець) за одним разом можна вбити вірнопідданих. А коли він, борони Боже, агроном, то це ще гірше; особливо, коли околиця покажеться неродюча, то він височайше звелить зробити її родючою, і тоді потім і кровю кріпака угноїться яловий солонець. Земляки мої, мабуть не без причини, не освячують у своїй пам'яті таких урочищ.

Не міг я довідатися, за яким народнім переказом покійний князь Воронцов назвав у своїх Мошнах звичайну гору Святославою горою, звідки цей п'яний варяг-розбійник нібито любувався на свою ватагу, що своїми розбійницькими човнами збивала піну на святому Дніпрі. На мою думку, це просто фантазія сіятельної голови та більше нічого. Сіятельному англоманові просто забанулося прикрасити свій пишний парк вежею на шталт маяка, от він і вигадав народній переказ, пристосувавши його до місцевости, а незграбну свою вежу назвав вежею Святослава. А Михайло Грабовський (не в осуд хай буде сказано) мало-мало не доказав документально, що переказ про Святославову гору — народній.

Капітан наш, спасибі йому, догадався сьогодні, послугуючись повстинами, зробити з своєї ажур-каюти каюту темницю та спорудив у ній чавунну грубку, і я тепер перебуваю буквально в теплих обіймах друга.

От тобі й волзькі комарі, яких я так боявся!

8 [в е р е с н я]. Ранок ясний, тихий, морозяний. Лівий берег Волги від самого Царєвого Кургану помітно нижчає, і сьогодні вранці я його побачив таким самим, як і перед Самарою: рівним, плескатим, одноманітним. Правий берег, як і досі, понурий, високий і поріс дрібним лісом. Коли б і можна було рисувати, то зовсім нема чого, крім

хіба величезної «расшивы», закотвиченої посередині Волги, немов на дзеркалі.

Я сподівався, що казенні, парадні чоботи послужать мені принаймні до Москви, а вони й до Сімбірського не дотягнули; зрадили, прокляті, чи то пак казенні. Іван Никифорович Явленський помітив цей ущербок у моєму дуже нечепурному одязі і запропонував мені свої чоботи із запасових, за що я йому сердечно вдячний. Його чоботи прийшлись мені до ноги, і я тепер хизуюся майже в нових чоботях та ще й на високих закаблуках, що мені не зовсім до вподоби, але дарованому коневі в зуби не заглядають.

9 [вересня].

Симбирскъ-оть видишь,

А недѣлю йдешь.

Бурлацька приказка.

При сході сонця далеко на положистій височині, що врізується в Волгу, показалося Сімбірське, себто кілька білих цяточок невиразної форми. Вартовий матрос, указуючи мені на білесенькі цяточки, промовив бурлацьку приказку, яку я зараз і записав. Від Сенгілея до Сімбірського 50 верстов, і цю віддаль проплили ми не за тиждень, але за десять годин із гаком. «Князь Пожарській» сьогодні якомось особливо поволі посувався наперед. А може це мені так здалося тому, що не сходило з обрію Сімбірське, де мені хотілось побувати засвітла, подивитися на пам'ятник Карамзінові. Сімбірське ж замість того, щоб наблизитись до мене, гай-гай, цілком сховалося за непрозорою завісою, зітканою з дощу і снігу. Цього паскудства було щораз більше, вечір швидко наближався, і я втрачав надію бачити на місці музу Історії, що її бачив тільки в глині в майстерні незабутнього Ставассера. Чого я боявся, те й сталося. Ледве коло п'ятої години «Князь» закотви-

чився біля якоїсь дощаної пристані. Решта декорацій була закрита дощем із снігом. Не вважаючи на це все, я зважився зійти на берег. Моя рідна чернотемна грязюка — по коліна, і ні одного візника. Промочивши в калюжах та в грязюці ноги, я вернувся — не можна сказати, щоб щасливо — на пароплав.

Вдруге проїжджаю повз Сімбірське й удруге не вдається мені бачити пам'ятника двірському історіографові. Уперше в 1847 [році] провіз мене повз Сімбірське фельдєгер. Тоді було не до монументу Карамзіна. Тоді я ледве встиг пообідати в якійсь харчівні або, точніше сказати, в шинку. Мене (як я потім довідався) пильно потребували в Оренбурзі, і тому фельдєгер «неудобозабываемаго» Тормаза не дрімав. Він мене з Пітера на восьму добу приставив до Оренбургу, замордувавши за всю дорогу тільки одного поштового коня. А тепер, 1857 року, замість поспіху — ніч та ще й з такими препоганими варіяціями, що нерозумно було б і думати про монумент Карамзіна.

З нагоди двадцятиодноліття подружнього життя Катерини Никифорівни Козаченкової ми за сніданком подолали двох велетнів, що зветься пироги, з різними дивовижними начинками, і через цю надзвичайну обставину обідали пізно, рівно в сьомій годині; і рівно в сьомій годині поруч «Князя» закотвичився пароплав «Сусанинь». Капітана «Сусанина» Якова Осиповича Возніцина сам господар запросив на обід. Тому, що не вдалося бачити Сімбірське та монумент Карамзіна, в мене народився і швидко виріс чудовий проєкт: за обідом напитися; та, на жаль, цей чудовий проєкт удався тільки наполовину.

По обіді зайшли ми до капітанської світлиці (так називають волзькі пловці-матроси капітанську каюту над чардаком) і взялися до чаю. Між іншими цікавими розмовами за чаєм Возніцин сказав, що

він, після закриття волзької навігації, їде до свого маєтку (тверської губернії) з нагоди визволення кріпаків. Він, хоч і ліберал, але, як дідич, оловів про цю прекрасну новину без якогобудь задоволення. Помітивши це філантропійне почуття в дідича тверської губернії, я вважав за зайве знімати з дідичем розмову про таку слизьку для нього справу. І, не поділивши захвату, що його збудила ця велика новина, я загорнувся в свій чапан і заснув сном праведного.

У 6-й годині ввечері приходив до капітана нашого якийсь гер Р е н н е н к а м п ф, агент компанії фірми «Меркурій», гидка, льокайсько-німецька фізіономія і нічого більше; та між іншим, ця двірська, льокайська фізіономія належить статському совітникові й-голови якоїсь «палати», трохи чи не «казенної»!

10 [вересня]. Мій чудовий вчорашній проєкт, що вдався наполовину, сьогодні (і то вже, слава Богу, тільки ввечері) удався й удався до найменших подробиць, з болем голови та іншою такою всячиною.

11 [вересня]*).

12 [вересня]. Погода — препсгана. «Князь Пожарській» і «Сусанинь» закотвичилися на ніч у Спаському затоні. Це зимівля для пароплавів компанії «Меркурій». Тут побудовані майстерні, квартири для капітанів, помешкання для майстрів, школа й шинок. Місцевість прекрасна, оточена молодими дубовими гаями; і хоч стоїть холодна погода, в гаях збереглася свіжа зелень і деякі квіти, з яких я назбирав маленьку китицю, і, як справжній Тірсіс-Посошков, підніс її наймилішій баронесі Медем, одній із пасажирок «Князя Пожарскаго»,

*) Запис під цією датою не Шевченків. Див. у примітці. — Р е д.

жінці одного з капітанів Меркуріївської компанії. Мила, приваблива жінка.

Ранок ясний, з морозом до 5 ступнів. Коло полудня погода, як і вчора, перемінилась: почав падати дощ із снігом. «Князь Пожарській» щасливо пройшов Красновидівську переміль і в одинадцятій годині ввечері закотвичився за десять верстов од Казані.

13 [в е р е с н я].

Казань-городокъ —

Москвы уголокъ.

Цю приповідку чув я вперше в 1847 році на поштовій станції в Сімбірській губернії, коли мене фельдєгер віз до Оренбургу. Якийсь годований сімбірський степовик, описуючи моему позодиреві величну красу міста Казані, закінчив свій опис цією влучною приповідкою. Сьогодні вранці побачив я здалека Казань, і давно почута приповідка сама собою пригадалась, і я її мимоволі повторив. Ледве пароплав закотвичився, вискочив я на берег, примостився за «четвертака» в татарському візочку й подався до міста. Як здалека, так і зблизька, і всередині Казань надзвичайно живо нагадує собою куточок Москви, починаючи від церков і дзвіниць аж до «сайок» і калачів, — скрізь на кожному кроці бачиш вплив білокаменної Москви. Навіть вежа Сумбеки, безсумнівний пам'ятник часів татарських, видалась мені рідною сестрою Сухаревої вежі. Велика вулиця (звичайно, Московська), що веде до Кремлю, скидається на Невський проспект своєю претенсійністю та дерев'яним бруком. На початку цієї вулиці стоїть будинок університету, оздоблений трьома грандіозними іонійськими портиками. Шкода, що перед цією прекрасною будівлею бракує майдану; вона б багато виграла, монумент співця Катерини не лишався б у дворі в мінія-тюрному садочку, і на нього не дивилася б меланхолійно руда короаа.

Намилувавшись, укупі з рудою коровою, монументом сплітача урочистих од та інших мерзенних лестощів, я, проходячи через двір, зустрів студента з добре таки синім підборіддям, а тому й зміркував, що він не новак у тутешній аудиторії. Тому я й запитав його, чи не памятає він Посяди й Андрузького, переведених 1847 року з київського університету до казанського. Він сказав, що не памятає, і порадив мені звернутися до старого сторожа Ігнатева. Я ввічливо подякував йому за науку, але, не вважаючи за потрібне скористати з цієї милої науки, вийшов на вулицю. Вийшовши на вулицю, я почув глухий туркіт барабану й побачив густу юрбу, що провозжала на страту злочинця. Щоб не зустрінути цієї огидливої процесії, я звернув у провулок і побачив серед тих, що бігли дивитись на цю процесію, молоду дівчину з катеринкою за плечима й обірваного хлопчика з тамбурином у руках. Мені стало не сумно, а якось особливо погано, і я знов узяв за «четвертака» татарський візочок і вернувся на пароплав.

Вертаючись на пароплав, я побачив праворуч од дороги пам'ятник, поставлений на кістках убитих підчас здобуття Казані царем Іваном Лютим. Ця зрізана піраміда з портиками поставлена нібито на тому місці, де стояло шатро лютого царя. Сумний пам'ятник!

14 [в е р е с ч я]. Приймаючи новий вантаж, пароплав наш простояв при казанському березі до 11 години ранку. Користуючись цим рідким випадком та, хоч і похмурою, але не мокрою погодою, я вийшов на берег і зробив два нариси: загальний вид Казані та вид на Волгу проти Казані й села Услон. Вертаючись на пароплав, купив я в гарненької перекупки соленого вареного ляща і, прийшовши на пароплав, справив собі справжній плейбейський бенкет. Крім ляща й новопетровської шинки, закінчив я свій бенкет головкою часнику

з житнім хлібом і засмердів не тільки капітанську світлицю, але й усього «Князя Пожарського». Сопутники мої тікали від мене, як чорт від ладану. Одна тільки мила господиня та предобра її матуся Катерина Никифорівна Козаченкова признали, що часник хоч і смердить, та не так нестерпно, щоб при зустрічі зо мною конче треба було затикати носа; і що більше: щоб довести тим панам, які не люблять часнику, що часник річ не тільки не гидка, але навіть приємна, обіцяли загадати обід з часником і обгодувати гудіїв. Премила Катерина Никифорівна!

Проти міста Свіяжського пройшли ми: щасливо Васиіївську переміль і зустріли пароплав «Адашевъ», теж Меркуріївської компанії. Він буксирує дві баржі з дровами і одну з них посадив на мілину. «Князь Пожарській» спробував був стягнути її з мілини, та без успіху, і, пройшовши кілька верстов наперед, закотвичився на ніч, боячись сісти на Вязівській перемілі. Вище гирла Ками Волга стала помітно вужча й мілкіша.

15 [в е р е с н я]. Проспав я рівно до девятої години ранку. Треба думати, що це сталось зо мною під глухий гуркіт «Князя Пожарського», бо давніше зо мною цього не траплялося, навіть і під нетверезу руку. Це навдивовижу довге спання закінчилося препоганим сном: нібито Дубельт із своїми помічниками Поповим і Нордстремом у свому затишному кабінеті перед запаленим коминком даремне навертав мене на путь істини, загрожував тортурами, та врешті плюнув і назвав мене недолюдком. Ледає встиг він промовити цей милий епітет, як з'явився в парадному мундурі капітан Косарев і зробив мені догану, мало не бючи мене за та, що я спізнився на вправи. Тим і закінчився цей ганебний сон. Мене збудив брязкіт котвиці, а власне ланцюга, що спадав пзред Ураківською переміллю.

Користуючись цією недовгою зупинкою і довгою, повільною переправою через цю Ураківську переміль, я нарисував білим і чорним олівцем, досить вдало, портрет Михайла Петровича Комаровського, майбутнього капітана майбутнього пароплаву О. Сапожнікова, — за те, що він подарував мені свої оксамитові теплі чоботи.

У десятій годині ввечері «Князь Пожарській» закотвичився перед Гремячівською переміллю.

За вечерею Ніна Олександрівна наївно розповідала зміст «Дон Жуана» Байрона, що його вона цими днями прочитала у французькому перекладі. І ще миліше й наївніше просила свого чоловіка вчити її англійської мови.

16 [в е р е с н я].

СОБАЧІЙ ПИРЬ.

(Изъ Барбье).

Когда взошла заря и страшный день багровый,
 Народный день насталь;
 Когда гудѣль набать и крупный дождь свинцовый
 По улицамъ хлесталь;
 Когда Парижъ взревѣль, когда народъ воспрянулъ,
 И малый сталь великъ;
 Когда въ отвѣтъ на гуль старинныхъ пушекъ грянулъ
 Свободы звучный кликъ!
 Конечно, не было тамъ [видно] ловко сшитыхъ
 Мундировъ нашихъ дней;
 Тамъ дѣйствовель напоръ, лохмотьями прикрытый,
 Запачканныхъ людей,
 Чернь грязною рукою тамъ ружья заряжала,
 И закопченнымъ ртомъ
 Въ пороховомъ дыму тамъ сволочь восклицала:
 ». . . . . мать, умремь!»

А эти баловки въ натянутыхъ перчаткахъ
 Съ батистовымъ бѣльемъ,
 Женоподобные, въ корсетахъ на подкладкахъ,

Тамъ были ль подъ ружьемъ?
 Нѣтъ! ихъ тамъ не было, когда, все низвергая
 И сквозь картечь стремясь,
 Та чернь великая и сволочь та святая
 Къ безсмертію неслась!
 А тѣ господчики, боясь громовъ и блеску
 И слыша грозный ревъ,
 Дрожали гдѣ-нибудь вдали за занавѣской,
 На короточки присѣвъ!

 Ихъ не было въ виду, ихъ не было въ поминѣ
 При общей свалкѣ темъ.
 Затѣмъ, что, видите ль, свобода не графиня
 И не изъ модныхъ дамъ,
 Которая, неся на истощенномъ ликѣ
 Румянь карминныхъ слой,
 Готова въ обморокъ при первомъ падать крикъ,
 Подъ первую пальбой.
 Свобода — женщина съ упругой, мощной грудью,
 Съ загаромъ на щекѣ,

17 {в е р е с н я}. Учора мені ніщо не вдалося. Вранці почав рисувати портрет Є. А. Панченка, домового лікаря О. Сапожнікова. Не встиг зробити контурів, як покликали снідати. Після сніданку пішов я до капітанської світлиці з твердим наміром продовжувати початий портрет, коли почало показуватися з-за гори місто Чебоксари. Малесеньке, але мальовниче місто. Церков у ньому буде стільки, скільки й домів, коли не більше. І все старовинної московської архітектури. Для кого й для чого їх збудовано? Для чувашів? Ні, для православія. Головний вузол давньої московської внутрішньої політики — православіє. »Неудобозабываемый« Тормаз з дурного розуму свого хотів затягнути цей ослаблений вузол та й перетягнув: він тепер на одній волосинці держиться.

Коли сховалися від нас мальовничі, брудні Чебоксари, я знов узявся до портрета; але взявся

мляво, неохоче, взявся для того, щоб його закінчити і, звичайно, закінчив погано.

Через цю першу невдачу я з досади ліг спати і прослав прекрасний вид села Ілїнського. Увечері, коли «Князь Пожарській» закотвичився на ніч, і все втихомирилось, я, щоб хоч чимнебудь надолужити дві невдачі, заходився переписувати «Собачій Пирь», аж ось у світлицю ввійшов О. С [апожніков] з К [ішкіном] та П [анченком], і ненароком відбувся в нас літературний вечір. Капітан наш витягнув із схованки «Полярную Звѣзду» 1824 року і прекрасно прочитав нам уривки з поеми «Наливайко», О. Сапожніков — уривки з поеми «Войнаровській» Потім О [лександр] О [лександрович] запросив нас вечеряти. А тому, що це сталося в дванадцятій годині, то при вечері трапилась імениниця, а саме бабуся Любов Григорівна Явленська. Поздоровили. Не один і не два, а три рази поздоровили. Потім почали поздоровляти відсутніх імениниць, і я таки порядно напоздоровлявся.

Не зважаючи на останню вчорашню подію, я сьогодні прокинувся рано і, мов нічого не було, заходився коло свого журналу та, поки братія ще в обіймах Морфея, буду далі переписувати «Собачій Пирь» до нового перелою.

Съ звжженнымъ фитилемъ, приложеннымъ къ орудью

Въ дымящейся рукѣ!

Свобода — женщина съ широкимъ, гордымъ шагомъ,

Со взоромъ огненнымъ,

Подъ гордо вьющимся по вѣтру краснымъ флагомъ,

Подъ дымомъ боевымъ;

И голось у нея не женственный сопрано:

Ни жерль чугунный рядъ,

Ни мѣдь колоколовъ, ни палка барабана

Его не заглушать!

Свобода — женщина, но въ сладострастьи щедромъ

Избранникамъ своимъ вѣрча,

Могучихъ лишь однихъ къ своимъ приемлетъ нѣдрамъ
Могучая жена.

Ей нравится плебей, окрѣпнувшій въ проклятьяхъ,
А не гнилая знать,
И въ свѣжей кровію дымящихся объятыхъ
Ей любо трепетать.

Когда-то ярая, какъ бѣшеная дѣва,
Явилась вдругъ она,
Готова дать плодъ отъ дѣвственнаго чрева,
Грядущая жена.

И гордо вдаль она при кликахъ изступленья
Свой совершала ходъ,
И цѣлая пять лѣтъ горячкой вожделѣнья
Сжигала свой народъ!

А послѣ кинулась вдругъ къ палкамъ, къ барабану,
И маркитанткой въ станъ
Къ двадцатилѣтнему явилась капитану:
»Здорово, капитанъ!«

Да, — это все она! она съ отрадной рѣчью
Являлась намъ въ стѣнахъ,

Избитыхъ ядрами, испятнанныхъ картечью, —
Съ улыбкой на устахъ;

Она! огонь въ глазахъ, въ ланитахъ жизни краска,
Дыханье горячо,

Лохмотья, нищета, трехцвѣтная повязка
Черезъ голое плечо!

Она! Въ трехдневный срокъ французовъ жребій вынуть!
Она! Вѣнецъ долой!

Измята грмія, тронь сксмканъ, опрокинуть
Кремнемъ изъ мостовой!

И что же? О позоръ! Парижъ, столь благородный
Въ кипѣньи гнѣвныхъ силъ,

Парижъ, гдѣ нѣкогда великій вихрь народный
Власть львиную сломилъ, —

Парижъ, который гесь гробницами уставлень
Величій всѣхъ временъ!

Парижъ, гдѣ камень стѣнь пальбою продырявленъ,

Какъ рубище знаменъ!
 Парижъ, отъявленный сынъ хартій, прокламацій,
 Отъ головы до ногъ,
 Обвитый лаврами, апостоль въ дѣлѣ націй,
 Народовъ полубогъ,
 Парижъ, что нѣкогда, какъ свѣтлый куполь храма
 Всемирнаго, блисталь,
 Сталь нынѣ скопищемъ нечистоты и срама,
 Помойной ямой сталь,
 Вертепомъ подлыхъ душъ, мѣсть ищущихъ въ лакеи
 Перкетныхъ шаркуновъ,
 Прозящихъ нищенски для рабской ихъ ливреи
 Мишурныхъ галуновъ;
 Бродягъ, которые рвутъ Францію на части,
 И сквозь плевки, толчки,
 Визжа, зубами рвутъ издохшей тронной власти
 Кровавые клочки!
 Такъ вебрь израженный, сраженный смертнымъ боемъ,
 Чуть дышетъ въ злой тоскѣ,
 Покрытый язвами, палимый солнца зноемъ,
 Простертый на песокъ;
 Кровавые глаза померкли; обезсиленъ,
 Могучій звѣрь поникъ:
 Отверстый зѣвъ его шипучей пѣной взмыленъ
 И высунуть языкъ...
 Вдругъ рогъ охотничій пустыннаго простора
 Всю площадь огласилъ
 И спущенныхъ собакъ неистовая свора
 Со всѣхъ рванулась сила!
 Завыли жадныя! Послѣдній пѣсь дворовый
 Оскалиль острый зубъ
 И съ визгомъ кинулся на пирь ему готовый,
 На неподвижный трупъ!
 Борзые, гончіе, лягавые, бульдоги:
 »Пойдемъ!« — и всѣ пошли:
 »Нѣтъ вепря короля! Возвеселитесь, боги!
 Собаки — короли!
 Пойдемъ! Свободны мы! Насъ не удержатъ сътью,

Веревкой не скрутятъ!
 Суровый сторожь насъ не пріударить плетью,
 Не крикнетъ: песь, назадъ!
 За тѣ щелчки, толчки хоть мертвому отплатимъ!
 Коль не въ кровавый сокъ
 Залустимъ морду мы, такъ падали ухватимъ
 Хоть нищенскій кусокъ!
 Пойдемъ!« И начали изъ всей собачьей злости
 Трудиться, что есть силъ;
 Тотъ песь щетины клокъ, а тотъ кровавой кости
 Обрѣзокъ ухватилъ,
 И радъ бѣжать домой, вертя хвостомъ мохнатымъ,
 Чадолубивый песь
 Ревнивой сукъ въ даръ и въ кормъ своимъ щенятамъ
 Хоть что-нибудь принесъ.
 И бросивъ изъ своей окровавленной пасти
 Добычу, говорить:
 »Вотъ ѣшьте! Эта кость — урывокъ царской власти!
 Пируйте: вепрь убить!«

Бенедиктовъ.

18 [в е р е с н я]. Учора святкували іменини
 премилої бабусі Любови Григорівни Явленської.
 Сьогодні святкуємо народини її премилого внука
 О. О. Саложнікова. А поки ще сніданок не загро-
 жує, то я по-вчорашньому скористуюся безтур-
 ботним ранком і перепису ще одного вірша з за-
 повідного портфелю нашого предоброго капітана.

РУССКОМУ НАРОДУ.

1854 года.

— «Меня поставилъ Богъ надъ русскою землею,» —
 Сказаль намъ русскій царь:
 — «Во имя Божіе склонитесь прѣдо мною,
 Мой тронъ — его алтарь!
 Для русскихъ не нужны заботы гражданина,
 Я думаю за васъ!
 Усните. Сторожить глазъ царскій бластелина

Россію всякій часъ.

Мой умъ васъ сторожить отъ чуждыхъ нападеній,

Отъ внутренняго зла.

Пусть ваша жизнь течетъ вдали заботы въ смиреньи,
Спокойна и свѣтла!

Совѣты не нужны помазаннику Бога:

Мнѣ Богъ даетъ совѣтъ.

[Народъ идетъ за мной невидимой дорогой,
Одинъ я вижу свѣтъ].

Гордитесь, русскіе, быть царскими рабами,

Законъ вашъ — мысль моя!

Отечество вамъ — флагъ надъ гордыми дворцами,

Россія — это я».

Мы долго вѣрили: въ грязи восточной лѣни

И мелкой суеты

Покорно цаловаль рядъ русскихъ поколѣній

Прахъ царственной пяты.

Бездѣйствіе ума надъ нами тяготѣло.

За грудями бумагъ,

За перепискою мы забывали дѣло;

Въ присутственныхъ мѣстахъ

Въ защиту воровства, въ защиту нерадѣнья

Мы ставили законъ;

Подъ буквою скрывались преступленья,

Но пунктъ былъ соблюденъ;

Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили,

Россію позабывъ,

Предъ ними ползали, чиновъ у нихъ просили,

Крестовъ наперерывъ;

И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,

Кто могъ схватить — тотъ бралъ,

И тотъ межъ нами былъ всѣхъ болѣе почтенный,

Кто болѣе укралъ.

Разводъ опредѣлялъ познанье генерала,

Глупъ онъ, [или] уменъ,

Церемоніальный маршъ и выправка рѣшала,

Чего достоинъ онъ.

Бригадный командиръ былъ лучшей губернаторъ,

[Искуснѣйшій стратегъ,]

Отличный инженеръ, правдивѣйшій сенаторъ,
Честнѣйшій человекъ.

Начальникъ низшій, права не признавая,
Былъ деслотъ, полубогъ;

Безмысленный сатрапъ былъ царскій бичъ для края,
Губилъ, вредилъ, гдѣ могъ.

Сталь конюхъ цензоромъ, шутъ царскій адмираломъ,
Клейнмихель графомъ сталь!

Россія отдана въ аренду обираламъ...

Что жъ русскій? Русскій спаль...

Кряхтя, несъ мужичокъ, какъ прежде, господину
Прадѣдовскій оброкъ;

Кряхтя, помѣщикъ несъ вторую половину
Имѣнія въ залогъ.

Кряхтя, попрежнему дань русскіе платили
Подъячимъ и властямъ,

Качали головой, шептались, говорили,

Что это стыдъ и срамъ,

Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ милліоны,

— Россіи кровь и потъ —

На путешествія, кіоски, павильоны,

Что плохо все идетъ.

Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ,

Косясь по сторонамъ;

Рашели хлопали, бранили Фреццолини,

Лорнировали дамъ

И низко кланялись продажному вельможѣ

[И грызлись за чины,

И спали, жизнь свою заботой не тревожа,]

Отечества сыны!

Иль удалялись въ глушь прадѣдовскихъ имѣній

Въ бездѣйствиіи жирѣть,

Мечтать о пирогѣ, бесѣдовать о снѣгѣ,

Животнымъ умереть.

А если кто-нибудь средь общей лѣтартіи,

Мечтою увлечень,

Ихъ призывалъ на брань за правду и Россію,

Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
 Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
 Чиновный фарисей,
 Какъ быстро отъ него, блѣднѣя, отрекался
 Вчерашній кругъ друзей!
 И подъ анафемой общественнаго мнѣннѣя,
 Среди смрада рудниковъ
 Онъ узнавалъ, что грѣхъ прервать оцѣпенѣнне,
 Тяжелый сонъ рабовъ;
 И онъ былъ позабытъ; порой лишь о безумцѣ
 Шептали здѣсь и тамъ:
 »Быть можетъ, онъ и правъ... да, жалко вольнодумца,
 Но что за дѣло намъ?«.

Спасибі Іванові Никифоровичу Явленському
 за те, що він одмовився від сніданку й допоміг мені
 скінчити чудову прелюдію до чудового вірша,
 який я, коли Бог допоможе, перепишу завтра.

19 [в е р е с н я].

Не хвалися, идучи на рать,
 А хвалися, идучи съ рати.

Учора ввечері подорожники й подорожниця
 заграли по останній пульці преферансу в кают-
 компанії »Князя Пожарскаго«. Розраховалися
 й розплатилися до шага за всі пульки, заграні
 підчас рейсу, себто від 22 серпня. Покінчивши цю
 справу, сіли за вечерю, зготовлену з останньої
 провізії. Повечеряли, звичайно, востаннє в кают-
 компанії. Випили останній херес, мадеру і, зда-
 ється, шампанськє. Склали проєкт завтрішнього
 обіду в Нижньому Новгороді й розійшлися спати.
 Добре! На світанку »Князь Пожарскій« підняв
 котвицю, свиснув, пирснув і весело залопотів
 своїми величезними колесами. Добре! Береги
 швидко змінюють свої контури. Пролітаємо ми
 повз мальовничо положене село Зіменку дідича
 Дадянова, що вславилось такою подією: мину-
 лого літа, коли достигло жито і пшениця, мужиків

вигнали жати, а вони, щоб одразу спекатись панщини, підпалили збіжжя з усіх боків під сприятливий вітер. Шкода, що ярина не поспіла, а то б і з нею заразом покінчили. Радісна подія! Так ось летимо ми щодуху повз те славне село, аж гульк! ліве колесо перестало вертїтись, і »Князь Пожарській« дельфін обернувся в черепаху. »Що сталося?« — загомонїли всі нараз. »Шатун трїснув!« — гукнув у відповідь самотній голос машинїста. Я змїркував, що перед вечором ми не будемо в Нижньому Новгороді, чи то пак до вечора не будемо обїдати. Змїркувавши таке, я пішов до капітанської світлиці, випив добру шклянку цитринівки, закусив решткою новопетровської шинки, взяв якусь газету, ліг та й заснув собі з Богом. Прокидаюсь, а наш »Князь Пожарській« стоїть собі, теж із Богом, на Телячому Броді. Собачий Брїд якось перелїз, а Телячий не під силу було. Що робити? »Павзитися«, себто перевантажуватись. Павза ця тягнеться й досі, себто до першої години вночі. А подорожники й подорожницї розважаються на тще серце в розгардіяша, дожидаючи нижнегородського обїду.

20 [в е р е с н я]. Павза протяглася за північ. На світанку »Князь Пожарській« підняв котвицю, і, як підстрілений орел, залопотїв своїм одиноким колесом. Зійшло сонце й освітило чарівні околиці Нижнього Новгороду. Я хотїв був хоч щонебудь нарисувати, але, на жаль, дрижання чардака при одному колесі ще чутніше, а сірі, вогкі хмарки не забарилися закрити животворче світило й заслонити живу декорацію прозорим сірим туманом. Декорація від туману стала ще чарівніша, але рисувати її було цілком неможливо: »тучки небесныя, вѣчныя странницы«, пустили з себе таке паскудство, що я сховався до капітанської світлиці і взявся за свої ч у в а л и (торби).

В одинадцятій годині ранку »Князь Пожар-

ській» закотвичився проти Нижнього Новгороду. Хмарки розійшлися, і сонечко привітно освітило місто і його чудові околиці. Я вийшов на берег і без допомоги візника піднявся на гору повз церкву св. Юрія — красуню XVII століття. Зайшов у гімназію до Бобржецького, колишнього студента київського університету; не заставши його вдома, пішов до Кремлю. Новий собор — гидка будівля. Це величезна квадратова ступа з п'ятьма короткими товкачами. Невже це діло рук Костянтина Тона? Трудно повірити. Скоріше це твір самого «неудобозабываемаго» Тормаза. Далі: дар вдячного потомства громадянинуві Мінінові і кн. Пожарському, — кспійчаний дар, що вкриває неславою невдячне потомство! Втішно, що цей шеляговий обеліск уже переломився.

Із Кремлю зайшов я знов до Бобржецького і знов не застав його вдома. З гімназії пішов я шукати на Покровській вулиці дому Сверчкова — помешкання О. О. Сапожнікова. Знайшов. І ледве встиг привітати з тимчасовим новосіллям господиню, господаря і взагалі сопутниць та сопутників, аж ось приходить Микола Олександрович Брилкін (головний керівник компанії пароплавства «Меркурій») і нишком од інших каже спочатку господареві, а потім мені, що він має особливий наказ поліціймейстра повідомити його про мій приїзд до міста. Я хоч і бита голова, але така несподіванка мене збентежила. Поснідавши абияк, я подався на пароплав, подякував моєму доброму приятелеві капітанові за його послуги, взяв свій пашпорт і передав його разом із речами М. О. Брилкінові. Трохи заспокоївшись, я втретє пішов до Бобржецького, і на цей раз дім його зустрів мене широко простягненими обіймами. У восьмій годині ввечері я пішов до М. О. Брилкіна, провів у нього години зо дві в дружній розмові, взяв у нього для прочитання «Голось изъ Россіи», лондонське видання,

і пішов до Павла Абрамовича Овсянникова, на мою тимчасову квартиру.

21 [в е р е с н я]. Мої нові добрі друзі М. О. Брилкін та П. А. Овсянников порадили мені прикинутись хворим, щоб уникнути мандрівки (та ще хто зна, чи не етапом) до Оренбургу по наказ про звільнення. Я зміркував, що не гріх лицемірством перемогти підлість, і прикинувся хворим. До першої години лежав, читав «Голось изъ Россіи» і дожидав лікаря та поліціймейстра. А в першій годині махнув рукою й пішов до Сапожникових. По обіді відпровадив моїх добрих, милих сопутників і сопутниць до поштової контори й попрощався з ними. Вони поштовими каретами поїхали до Москви. Коли ж я з вами побачусь, наймиліші люди? Просиз Комарєвського та Явленського цілувати в Москві мого старого друга М. С. Щепкіна, а Сапожнікова просив цілувати в Петербурзі мою святу заступницю графиню Н. І. Толстую. От тобі й Москва! От тобі й Петербург! і театр, і Академія, і Ермітаж, і солодкі, дружні обійми земляків, друзів моїх Лазарєвського та Гулака-Артемєвського! Прокляття вам, корпусні та інші командири, мої мучителі безкарні! Гидко! Не по-людському, мерзенно гидко!

У сьомій годині ввечері завітав я до М. О. Брилкіна. Зустрів у нього Овсянникова та Кішкіна і дружньою, щирою розмовою заглушив зойк так несподівано, так паскудно, підло зраненого серця. Коли б не ці добрі люди, мені довелось б тепер сидіти за ґратами та чекати наказу про звільнення або просто кинутися в обійми красуні-Волги. Останнє, здається, було б легше.

22 [в е р е с н я]. Сьогодні, як і вчора, погода препогана: сльота й паскудство. На вулицю вийти нема змоги. З-за кремлівського муру собор показує бридкі товкачі з банями на шталт ріпи; з мого помешкання нічого більше не видно. Нудно!

Лікаря і поліціймейстра чекав, як і вчора і, не дочекавшись, пішов до М. О. Брилкина на обід. По обіді, як і перед обідом, лежав і читав «Богдана Хмельницького» Костомарова. Чудова книга! вона вповні змальовує цього геніяльного бунтаря. Корисна, повчальна книга! Історична література сильно пішла наперед за останнє десятиліття. Вона освітила подробиці, закопчені димом ладану, що ним кадять перед порфірородними божками.

23 [в е р е с н я]. Погода безперестанку паскудна; я безперестанку лежу та читаю Зиновія Богдана. Чудова, сучасна книга! Знечевя нарисував сьогодні портрет В. В. Кішкіна — досить добре. Обідав, як звичайно, у М. О. Брилкина і, як звичайно, по обіді читав та спав.

24 [в е р е с н я]. М. О. Брилкин їздив до Балахни з містером Стремом, американським інженером, оглянути пароплав і баржі, що там будуються для компанії «Меркурій». Знечевя і я напросився їм у супутники. Чепурний, новенький пароплав «Лоцмань» в полудень підняв котвицю й поніс нас угору Волгою. По всяких зупинках у п'ятій годині вечора ми нарешті спинились біля Балахни. Ледве встиг видряпатися на купу колод та глянути на цю родительку численних мальовничих «рашивь», інспекція скінчилась, і я пішов до «Лоцмана».

З оповідань я довідався, що Балахна одна з головних корабелень на берегах Волги, — те саме, що на Оці Дєдново, де голяндські майстри будували перший російський корабель «Орель». У десятій годині вернулися до Нижнього, пообідали, чи пак повечеряли, та розійшлися спати.

25 [в е р е с н я]. Ранок був хоч і похмурий, але принаймні без вітру й дощу. Скориставшись цією безбарвною погодою, я з ганочка моєї квартири зрисував верх церкви св. Юрія. Хоч щось, та робив.

26 [вересня]. Знов дощ, знов сльота. Справді безвихідне становище. Старозинні нижнегородські церкви мене просто зачарували. Вони такі милі, так гармонійно мережані, а гидка погода не дає мені їх рисувати. Одначе, я сьогодні обдурив уперту погоду. Рано вранці пішов до трактиру, загадав собі чаю й нарисував з вікна Благовіщенський собор. Найстаріша в Нижньому церква. Треба буде довідатись про час її збудування. Але від кого? До пняних, патлатих . . . не хочеться мені звертатись; а більше — нема до кого. Нижній Новгород — з кожного погляду цікаве місто, та не має дрюкованого прозідника. Дико! по-татарському дико!

27 [вересня]. Проходячи повз церкву святого Юрія та побачивши, що двері церкви відчинені, я увійшов до притвору і, жахнувшись, спинився. Мене вразила якась бридка потвора, нарисована на трьохаршинній круглій дошці. Спочатку я подумав, що це індійський Ману або Вішну заблукав до християнської божниці поласувати ладаном та оливою. Я хотів увійти до самої церкви, коли двері розчинилися, і вийшла пишно й чепуристо вбрана, вже не цілком свіжа пані і, обернувшись до намальованої потвори, тричі побожно й кокетно перехристилась і вийшла. Лицемірка! Ідолопоклонниця! І напевне повія. Та хіба вона одна? Мільйони на неї схожих, безглуздох, з локаліченою душею ідолопоклонниць. Де ж християнки? Де християни? Де безплотна ідея добра й чистоти? . . . Мені не стало духу перехриститися й увійти до церкви; з притвору я вийшов на вулицю, і очам моїм показалася на темному тлі широкої луки блискуча, граціозно-звизацста красуня-Волга. Я вільно зідхнув, мимоволі перехристився та пішов додому.

28 [вересня]. Нарисував портрет мам-

зель Анхен Шауббе, гувернантки Брилкінів; це дуже мила молода німочка, жива, наївна, справжній хлопчик у спідничці.

Прочитав комедію Островського «Доходное мѣсто». Не сподобалась. Багато зайвого, що нічого не висловлює. І взагалі — незграбно; особливо ненатуральні жінки. Незабаром її будуть виставляти на тутешній сцені. Треба буде подивитись.

Надвечір кликала мене чогось поліція, але я не пішов.

29 [вересня]. Сонце сьогодні зійшло ясно, весело. Я пішов до Кремлю й почав рисувати соборну дзвіницю, але руки так змерзли, застрягли, що я ледве міг зробити загальний контур. Користуючись усмішкою осіннього дня, я після сніданку пішов до Печерського монастиря з наміром нарисувати цю мальовничу оселю. Вибрав пункт. Приліг відпочити і задрімав під теплим, пестливим промінням сонця та так міцно задрімав, що прокинувся вже перед заходом сонця. Вертаючись додому повз Георгіївський публічний сад, я повернувся у сад і зустрів багато публіки, що там проходила, — обох статей і всякого віку. Серед жінок, як на вибір, не зустрів ні одної не те що красуні чи гарненької, а навіть і такої собі не зустрів. Погані та, здається, здебільшого старі панни. Бідні старі панни!

30 [вересня]. Дожидаючи непроханого гостя — п. поліціймейстра, я запропонував сеанс моєму доброму господареві Павлові Абрамовичу Овсянникову. Портрет був закінчений до другої години досить вдало, а п. Лапа (так він прозивається) до нас не завітав. Погода чудова. Я вийшов на бульвар. Серед іншої публіки я зустрів на бульварі дітей — три дівчинки та хлопчика. Гарнесенькі і жваві діти. Їх одяг здався мені і дивний, і мізерний. На дівчатках були якісь коротесенькі легенькі діряві мантильки дворянсько-німецького крою,

рученята голі, ноги майже босі. На хлопчику вовняний сірий бриль з пером, така сама, що й на дівчатках, мантилька, а черевики ще гірші. Взагалі вони мені здались подібні до трупи дітей-комедіантів. Я дійшов з ними до цукерні, купив їм за коповика солодких пиріжків і познайомився. Зовуть їх: Катя (найжвавіша), Надя й Дуня, а хлопчика — Саня. Вони — діти якогось Арбенєва, театрального музики. Отже, я не дуже помилився. Прощаючись, вони запросили мене до себе в гостину, і я, звичайно, обіцяв прийти.

Розпрощавшись із дітьми, я згадав Олексія Панфиловича Панова, кріпака-Паганіні з «Князя Пожарського». Він зимує в Нижньому і мешкає десь напроти архиєрейського дому. З Георгіївського набережжя пішов я до архиєрейського дому, щоб знайти помешкання й одвідати мого улюбленого віртуоза. Одначе, помешкання віртуоза я не знайшов, а по дорозі зайшов до архиєрейського саду. Це — здебільшого липовий, огорожений дерев'яним парканом гай, а серед нього пишається величезний трьохповерховий будинок, наче казарма (архиєрейська «келія»). Недалеко від будинку між деревами — альтанка з дзвонами, а на другому боці також між деревами — чотири вулики, оздоблені, як надмогильні пам'ятники. Скрізь — пусто й сумно; фізична гниль і моральний застій відбивається на всьому. Гидко! Прийшовши до дому, я на сон грядущий прочитав «Розказъ маркера» графа Толстого. Фальшована простота цього оповідання надто очевидна.

1 жовтня. Грязюка, туман, сльота та всяке атмосферичне паскудство, а тому я запропонував сеанс п. Грассові, швагрові М. О. Брилкина. Сеанс перервав на половині прихід п. Лапи та п. Гартвіга. Перший — бравий і ввічливий гвардійський полковник та поліціймейстер. Другий не бравий, але не менше ввічливий поліційний лікар.

Обидва — поляки або литвини і обидва не говорять по-польському. Гартвіг, спасибі йому, без жадної формальности визнав мене за хворого на якусь затяжну хворобу, а послужливий п. Лапа підтвердив правдивість цієї вигаданої хвороби, і після взаємних не-церемоній ми розпрощались. Міркую собі, що завдяки цій чемній візиті мій поворот до Оренбургу — річ сумнівна.

Від сьогоднішнього дня починаються тут вистави, і після обіду М. О. Брилкін запросив мене до своєї ложі. Виставляли народню сентиментально-патріотичну драму Потехіна «Судь людской — не Божій». Драма — дрантя та ще й з подробицями. П. Мочалова, хоч і в убогій та штучній ролі, мені подобалась. У неї рухи справжньої артистки. П. Клімовський — солодко-нудний, як і його ролля. Водевіль «Коломенській нахлѣбникъ» — водевіль ярмарковий, та виконаний був відповідно до його призначення. Маленька оркестра грала в антрактах кілька номерів із «Дон Жуана» Моцарта прекрасно, мабуть тому, що цей чарівний твір тяжко заграти не прекрасно. Заля театру — невеличка, але оздоблена просто і з смаком. Публіка, особливо жіноча, дуже неблискуча й нечисленна.

2 [ж о в т н я]. Ранок ясний, тихий, з морозом. Треба було сьогодні закінчити початий вчора портрет п. Грасса, і я взявся до праці, бажаючи скоріше скінчити та піти до Печерського монастиря й нарисувати його. Та ба! монастир цей мені не вдається. Скінчивши портрет, я несподівано, але нелицемірно поснідав, приліг на хвилинку спочити і проспав аж до самої другої години. Непрощенне свинство! Ледве встиг я прокинутись, увійшов М. О. Брилкін і запропонував мені піти з ним на бульвар — пройтись перед обідом. На бульварі зустріли ми якогось пана Якобі. М. О. представив мене цьому панові Якобі. Він запросив нас до себе на обід, і ми не відмовились. П. Якобі — один із нижнего-

родських аристократів, дуже привітний і досить ущипливий ліберал, та ще й прихильник малярства. Він показав мені свій альбом, нічим особливо не прикметний, та зле освітлену картину, — картину великої вартости: на ній намальований якийсь молодий святий, що молиться; вираз обличчя — прекрасний. Господар запевняє, що ця дорогоцінність — пензля Гверчіно, а на мою думку, вона більше подібна до доброї копії з Доменікіно Цампієрі. Але я не висловив господареві своєї думки, знаючи з досвіду, як тяжко перечити знавцям малярства. На прощанні він узяв од нас слово бути завтра ввечері в клубі на виборах старшини, де обіцяв познайомити мене з своїми товаришами й почастивати музикою. Я не ухиляюсь ні від музики, ні від знайомства, особливо від знайомства. Мені конче потрібна робота за гроші, а як ні, то я буду змушений знов звернутися за святими фінансами до мого щирого М. Лазаревського. Спробую, чи не пощастить уникнути цієї необхідности.

3 [жовтня]. Росіяни, між ними й нижньгородці, чимало позичили від європейців, і між іншим слово «клуб». Та це слово цілком не до лица росіянинові. Їм би краще запозичити таке слово (а воно, мабуть, існує в китайській мові) у китайців та японців, якщо вони відкинули своє рідне слово «посидѣлки», що надзвичайно правдиво зображує російські дворянські сходини. В європейців клуб має важливе політичне значення, а в російських дворян це навіть і не громадські сходини, а просто «посидѣлки». Вони збираються посидіти за ломберними столами, помовчати, попоїсти, випити, а як трапиться нагода, то й по пиках один одного мазнути.

Після вибору старшин наймиліший п. Якобі представив мене своїм товаришам, між іншим і генералові Веймарнові і п. Кудлаєві (поліціймейстер № 2). Генерал Веймарн цікавий тим, що він не по-

дібний до російського генерала, а подібний взагалі до прекрасної простої людини. А п. Кудлай, як і його товариш Лапа, крім того, що не подібний до поліціймейстра, ще заслуговує уваги тим, що він приятель і далекий родич мого незабутнього друга й товариша, покійного Петра Степановича Петровського. Багато, багато збудив він у моїм серці своїми живими спогадами про прекрасні минулі дні. Ми з ним до того захопились минулим, що не помітили, як справжні «посидѣлки» скінчились. Наприкінці врадили ми писати до брата покійного мого друга, до Павла Степановича Петровського, щоб він, «отложа всякоє попеченіє», відвідав нас у Нижньому Новгороді та, коли можна, захопив із собою і мого щирого Михайла Лазаревського.

4 [жовтня]¹⁾. До дванадцятої години я поводився добре. Не закінчивши портрета Аделаїди Олексіїзни Брилкиної, я попросив у Миколи Олександровича Брилкина повозу, щоб поробити . . . . .²⁾ візити. Довелося вдома за допомогою Павла Абрамовича Овсянникова прибратися, як першої марки чепурунові. Почав свою візитацію з п. Веймарна. П. Веймарн на перший раз видався мені вдома людиною акуратною, але не чванливою. Зняли розмову про те, що в нас, у Росії, шляхи більш ніж паскудні; наприклад, 1843 року в Чернігові на базарі продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомелі те саме борошно продавали по карбованцю сріблом за пуд. Побалакавши про шляхи, ми злегка торкнулися й військового стану: він, мовляв, — зовсім гидкий, що, безперечно, не викликає найменшого сумніву. Скріпивши наші взаємні чемності такою гадкою про військовий стан, я попрощався з п. генералом і поїхав до лікаря Гартвіга.

¹⁾ Увесь запис під цією датою Шевченко подиктував слuzі Овсянникова Михайлові, а той записав його дуже неграмотно. Пор. слова Шевченка на початку дальшого запису. — Р е д.

²⁾ Слово, очевидно, переплутане Михайлом («очайные», що в цьому контексті нічого не значить). — Р е д.

5 [ж о в т н я]. Михайло — добрий слуга, але на секретаря не надається, — мало письменний, Я хотів, за прикладом Юлія Цезаря, і працювати, себто рисувати, і диктувати; але мені не вдалось ні те, ні друге. За двома зайцями погонишся — ані одного не впіймаєш. Приповідка дуже слушна. Не знаю, чи вмів Юлій Цезар рисувати, але диктувати листи, кажуть, міг він зразу про пять цілком різних предметів, та в те я майже не вірю. Та й не про те мова, а про те, що в мене й сьогодні ще тремтить десниця від позавчорашнього «глумлення пянственнього», і я вчора тільки вдавав, нібито рисую, та де там! фону не міг конопатити. Так тільки, абито.

Спинились ми на тому, як я приїхав до лікаря Гартвіґа.

6 [ж о в т н я]. Учора ледве встиг я вмочити перо в чорнило, щоб описати свою візиту в лікаря Гартвіґа та перейти до нецеремонливої візити в п. Кудлая, як двері з грюком одчинились, і до хати ввійшов сам Кудлай. Звичайно, я відклав умочене в чорнило перо, в сподніх зустрів дорогого світського гостя, і ми після поцілунків зняли спочатку звичайну пусту балачку, а потім перейшли до споминів про Пітер, про покійного Петровського й про великого Брюлова. Спомини наші перервав слуга, що прибув од М. О. Брилкина з запрошенням на обід. Я відпровадив свого гостя, одягнувся й пішов до М. О. обідати. Після обіду пустунка мамзель Анхен Шауббе запропонувала піти з нею до театру. Я залюбки прийняв її запрошення й удруге слухав музику Моцарта з «Дон Жуана» та вперше бачив драму Коцебу «Сынь любви», про існування якої я тільки чув. Драма, як твір Коцебу, моїй жвавій сопутниці дуже подобалась, а мені (моїй дамі на жах) теж подобалась, але не зовсім, за що я одержав із усміхнених уст ентузіястичної німкені прізвище варвара-неотеси,

нездібного співчувати нічому прекрасному та моральному. Ролю Амалії, доньки барона, виконувала артистка московського театру, пані Васілева, — натурально й благородно, а решта, крім п. Платонова (роля барона), по-ярмарковому. Після драми йшла »Путаниця«, на думку тутешніх людей — добре, а на мою думку — теж по-ярмарковому. Вистава скінчилась у першій годині, на втіху публіці взагалі та моїй супутниці зокрема.

7 [ж о в т н я]. Мороз скував, нарешті, непролазне болото. Це добре. Погано тільки те, що, як він устатиться, то позбавить мене змоги нарисувати тутешні старовинні церкви, що мені так сподобались. Уже не через сльоту, а через передчасного гостя — мороз, я сидів удома. Написав Михайлові Лазаревському про притчу, що скоїлася зо мною в Нижньому Новгороді, та просив вислати мені скількись грошей, бо я на тутешню публіку не дуже надіюсь.

8 [ж о в т н я]. Користуючись гарною погодою, я добре поснідав та й пішов на прохід. Обійшовши двічі Кремль і намиливавшись, як лис виноградом, околичними краєвидами та гостроверхими старовинними дзвіницями, зайшов до свого поставальника книжок, до милого Костянтина Антоновича Шрейдерса, колишнього студента київського університету та в деякій мірі земляка мого. Зустрів у нього якогось барона Торнау, полковника генерального штабу, людину ліберальну, прекрасного й невтомного розмовника. Підчас останньої зійни був він військовим агентом при російському посольстві у Відні, — отже він має про що розповідати. Шкода, що розмова з ним тяглася не більш, як півгодини: він тут проїздом та, крім цього, поспішав на обід до губернатора.

Барон Торнау, між іншим, рекомендував мені на всякий випадок свого близького приятеля, відомого мандрівника Єгора Петровича Козалев-

ського, теперішнього начальника азійського департаменту. Цього чоловіка, як запевняв барон, любить цар, а тому він багато може.

9 [ж о в т н я]. Сьогодні вранці премилий М. О. Брилкін приніс мені давно очікуване «Краткое историческое описание Нижняго Новгорода», складене якимсь М. Храмцовським. Але тому, що сьогодні погода досить добра, я, відклавши цю цікаву книжку до вечора, пішов до Печерського монастиря. Накидавши абияк вид монастиря, я з зачклякими руками прибіг додому. Поснідав, попogrівся і взявся за книгу. Книга — добра і досить добре ознайомлює з історією краю та міста. Шкода, що п. Храмцовський про архітектурні пам'ятники та й взагалі про пам'ятники старовини оповідає надто ошадно. Але й за те спасибі. Печерський монастир, що я його сьогодні рисував, збудований за царя Федора Івановича в 1597 р. замість зруйнованого давнього монастиря, заснованого архімандритом Діонісієм.

10 [ж о в т н я]. Сьогодні погода не сприяла моєму доброму намірові рисувати Архангельський собор у Кремлі, і я запропонував сеанс М. О. Брилкінові та нарисував його портрет.

11 [ж о в т н я]. А сьогодні, лиха прикупивши, пішов уранці рисувати Архангельський собор; змерз до сліз і нічого б не зробив, коли б не трапився мені на очі генерал Веймарн, командир учбового карабінерного полку і, звичайно, головний господар у казармах, під якими я розташувався рисувати. Я розповів йому про своє лихо, і він ласкаво дозволив мені поміститися коло якого схочу вікна в казармах, що я, подякувавши, і зробив. Попрацювавши, я пішов обідати до М. К. Якобі. Замість десерту він почастивав мене брошурою Іскандера, другого лондонського видання: «Крещеная собственность». Сердечне, щире людське сло-

во! Нехай осінить тебе світло правди й сила істинного Бога, апостоле наш, наш самотній вигнанче!

12 [ж о в т н я]. Скінчив початий учора рисунок Архангельського собору. Оригінальна, гарна й найдавніша, прекрасно збережена будівля в Нижньому Новгороді. Собор цей збудовано за часів великого князя нижньгородського Юрія Всеволодовича в 1227 році.

13 [ж о в т н я]. Рисував олівцем портрет Анни Миколаївни Полової, що має тут славу першорядної красуні. Вона, справді, гарна і ще молода жінка, та, на жаль, трохи простакувата. Може це й на краще. Перший портрет рисую за гроші — за 25 карбованців. Побачимо, що далі буде. Не погано було б, коли б таких щедрих красунь було більше в Нижньому, — хоч би на кравця заробив.

Після сеансу пішов обідати до М. К. Якобі, а по обіді пішов до театру. Спектакль був хоч куди. Васілева, особливо ж Піунова, були натуральні та граціозні. Легка, жартівлива роля їй до лиця та й на її літє. Увертюру з «Вільгельма Телля» виконали прекрасно. Словом, — вистава була блискуча.

Які то тепер вистави в Пітері в Великому театрі? Хоч би одним оком глянути, одним ухом послухати!

14 [ж о в т н я]. На велику втіху красуні та її благовірного сожителя, особливо ж на свою особисту втіху сьогодні я портрет закінчив, віддав і весело провів вечір з моїм милим капітаном В. В. Кішкіном. Цими днями він їде до Петербургу. Коли ж я поїду до Петербургу? Препогане становище. Мало чим краще, як у Новопетровській кріпості.

15 [ж о в т н я]. На вітрі й морозі нарисовав дві вежі без назви, частину кремлівської стіни й вид Заочья. В цілому вийшов добрий рисунок. Я поспішаюсь зробити більше ескізів, щоб

була хоч яканебудь робота на випадок, коли доведеться мені тут зимувати. Обідав у М. К. Якобі. Першу частину вечора провів у Брилкінів, а другу — з Овсянниковим у клубі за «Пчелой» і пляшкою елю. В клубі познайомився з якимсь п. Варенцовим. Це інспектор шляхетського інституту при тутешній гімназії й університетський товариш М. І. Костомарова. Від нього я довідався, що Костомарів ще не вернувся з закордону до Саратова і що Куліш видав другий том «Записокъ о Южной Руси».

16 [жовтня]. Значевя зайшов я сьогодні до Варенцова. Розбалакались, звичайно, про Костомарова, і він повідомив мене, за вістками, одержаними з Москви, що нібито в Москві серед молоді ходить лист Костомарова, адресований на імя царя. Лист повний усякої правди та взагалі ширший і розумніший за лист Герцена, адресований цій самій особі. Лист Костомарова ніби написаний із Лондону. Коли це правда, то напевне можна сказати, що М[икола] І[ванович] спричислений буде до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Господи, на цій великій путі!

Від Варенцова зайшов я до нового знайомого, такого собі Петра Петровича Голіховського, милої, привітної людини. Він тут проїздом із Пітера до Єкатеринбургу. Він представив мене своїй ефектовній красуні-дружині. Це імпозантна брюнетка, родом молдованка, і такої жагуче-пристрасно електризуючої вроди, якої я ще з роду не зустрічав. Напрочуд огниста жінка! П. П. Голіховський, між іншим, повідомив мене, що в Парижі повстав російський журнал під назвою «Посредникъ». Редактор С а з о н о в. Головна мета журналу — бути посередником між лондонськими періодичними виданнями Іскандера та російським урядом, а також виявляти підлости «Пчелы», „Le Nord“

і взагалі паскудні вчинки уряду. Прекрасний намір. Шкода, що це не в Брюсселі або не в Женеві. В Парижі якраз коронований Картуш по-дружньому уколошкає цю новонарожену дитину святої правди.

Від красуні Голіховської я зайшов до красуні Попової та й зостався в неї на обіді. Але цій красуні далеко до молдованки. Вона здалась мені солодкою, мякою, розкішною, але далеко не такою повною життя красунею, як палка, огниста молдованка.

По обіді в Попових я зайшов до М. К. Якобі і познайомився у нього з якимсь сімбірським паном Кіндяковим, родичем Тімашева, теперішнього начальника штабу корпусу жандармів. Тому що Кіндяков їде до Петербургу, я просив його довідатися від свого родича, чи довго ще протягнеться моє вигнання і чи можу я колинебудь сподіватися повної свободи?

У Якобі ж таки я зустрівся й благоговійно познайомився з декабристом Іваном Олександровичем Анненковим, що вертається з Сибіру. Сивий, величавий, лагідний вигнанець у розмові своїй не показує й тіні злоби проти своїх жорстоких суддів; навіть добродушно кепкує з фаворитів коронового фельдфебеля: Чернишова та Левашова, що головували в тодішньому верховному суді. Благоговію перед тобою, один із первозваних наших апостолів!

Говорили про Миколу Тургєнєва, що вернувся з вигнання, про його книгу; говорили про багато дечого та про багатьох і в першій годині ночі розійшлись, сказавши: »до побачення...«

17 [ж о в т н я]. Сьогодні дістав листа від М. Лазаревського і два листи від любого мого незмінного Залеського. Лазаревський пише, що він бачився з графичею Настасією Іванівною і що вони вважали, якщо заборонять мені візд до сто-

лиці, просити листом графа Ф[едора] П[етрови-
ча], щоб він виклопотав мені цей дозвіл через
президента нашого М[арію] М[иколаївну] — для
Академії Мистецтв, класи якої я буду з любов'ю
відвідувати, як було во время оно. Добрі, благо-
родні мої заступники й дорадники!

Залеський, крім звичайної своєї сердечно-
щирої прелюдії, пише, що рисунки мої одержав
усі сповна; що деякі з них уже примостив у добрі
руки і гроші, 150 карбованців, переслав на імя Ла-
заревського. Невтомний друг! Ще знайомить він
мене з якоюсь своєю землячкою-литвинкою, яка
недавно вернулася з Італії з величезним вантажем
мистецьких творів. Для мене такі явища й позаочі
чарівні, і я сердечно дякую моєму другові за це
листовне знайомство.

Що значить, що Кухаренко мені не пише? Не-
вже він не дістав мого поличчя та моєї «Москале-
вої Криниці»? Це було б страх як прикро.

Упившись читанням оцих дружніх любих по-
сланій, увечері вкупі з Овсянниковим пішли ми до
палкої молдованки. Страшна, невидана жінка! Гар-
ненько намагнетизувавшись, ми побажали їй ща-
сливої дороги до нелюбого їй Єкатеринбургу
і розлучились, може й назавжди. Чудова жінка!
Невже кров стародавніх сабіянок так всемогут-
ньо, безконечно живе? Виходить, що так!

18 [ж о в т н я]. Написав та відіслав листи до
моїх милих друзів М. Лазаревського й Б. Зале-
ського.

19 [ж о в т н я]. У клубі пишний обід з музи-
кою та поголовна гомерична п'ятика...

20 [ж о в т н я]. Ніч і наступну добу провів
у чарівній родині тадаме Гільде.

22 [ж о в т н я]. Спало мені на думку прогля-
нути рукопис мого «Матроза». Навдивовижу без-
грамотний рукопис, а писав його ніхто інший, як
прапорщик О[ренбурзького] О[кремого] Корпу-

су, батальйону № 1. п. Нагаєв, кращий із вихованців Оренбурзького Неплюївського Кадетського корпусу. Що ж тоді середні та гірші вихованці, коли кращий із них неписьменний та ще й п'яниця? Прокляття вам, чоловіковбивці, кадетські корпуси!

23 [ж о в т н я]. При світлі величавої пожежі в дев'ятій годині ввечері зустрівся я з К. О. Шрейдерсом. Він повідомив мене, що прийшов урядовий папір про мене від командира оренбурзького окремого корпусу на імя тутешнього військового губернатора. Щоб цей папір прочитати, зайшли ми до губернаторської канцелярії, до начальника канцелярії, наймилішого з людей Андрія Кириловича Кадніцького. Папір повідомляє про те, що мені забороняється візд до обох столиць і що я — під секретним доглядом поліції. Гарна свобода! Собака на припоні! Це значить: нема за що дякувати, В[аше] В[еличество]!

Що ж я тепер буду робити без моєї Академії, без моєї улюбленої акватінти, про яку я так солодко й так довго мріяв? Що я буду робити? Звернутися знов до моєї святої заступниці — графині Настасії Іванівни Толстої? Ніяково. Почекаю до завтра. Поражусь із моїми щирими друзями, — П. А. Овсянниковим та М. О. Брилкіном. Вони люди добрі, сердечні й розумні. Вони навчать мене, що мені почати в цьому безвихідному становищі.

24 [ж о в т н я]. Сьогодні ми врадили ось як: на неозначений час зостатися мені тут ніби через мою хворобу, а тимчасом писати графові Ф. П. Толстому і просити його поклопотатись про дозвіл мені мешкати в Петербурзі хоч два роки. За два роки я за поміччю Божою встигну зробити початкові спроби в моїй улюбленій акватінті.

25 [ж о в т н я]. Далі перечитую по складах і поправляю »Матроза« та лаю безграмотного переписувача, п'яницю-прапорщика Нагаєва. Перечи-

туючи по складах свій твір, звичайно, я не можу слідкувати за стилем мови. Переконався тільки в одному, що заголовок цього оповідання конче треба змінити. Поки не придумаю моєму «Матрозові» другого пристойнішого імені, назву його так: «Прогулка съ пользою и не безъ морали».

26 [ж о в т н я]. Заходив до Варенцова і взяв у нього для прочитання два числа — 2 і 3 — «Русской Бесѣды». В епілозі до «Чорної Ради» П. О. Куліш, кажучи про Гоголя, Квітку та про мене грішного, вказує на мене, як на великого самобутнього народнього поета. Чи не з приятні це?

У 2-му числі «Русской Бесѣды» я з насолодою прочитав трьохквплетовий вірш Ф. Тютчева.

Эти бѣдныя селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпѣнья,
Край ты русскаго народа!

Не пойметъ и не замѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный,
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходиль, благословляя!...

27 [ж о в т н я]. Кілька днів зряду гарна, ясна погода, і я сьогодні не втерпів — пішов на вулицю рисувати. Нарисував церкву пророка Іллі з частиною Кремлю на другому плані. Церква пророка Іллі збудована в 1506 році в пам'ять «огненнаго стрѣляннїя», що врятувало Нижній од татар та ногаїв.

28 [ж о в т н я]. Сьогодні погода трохи дозволила мені вийти на вулицю рисувати. Нарисував я сляк-так церкву Миколая за Почайною, збудовану

року 1372. Мабуть, також на знак якогось розливу крові. По дорозі зайшов я до мого милого доктора Гартвіга, застав його вдома, поснідав, випив чудової вишнівки домового виробу і в старому подертому нижнегородському адрес-календарі вичитав, що в княгінинському повіті н[ижнегородської] губернії, в селі Вельдеманові, від селянина Мина та жінки його Маряни, року 1605, в травні місяці народився славний патріарх Нікон.

29 [ж о в т н я]. Ходив до Трубецького, дуже милого князя-людини, та не застав його вдома. Обідав у М. К. Якобі, а після обіду в театрі слухав між іншим увертюру з «Роберта» Меєрбера в антрактах якоїсь кривавої драми. Чи може двадцятиінструментова, та ще й нетвереза оркестра виконувати якубудь увертюру, а тим більше увертюру з «Роберта» Меєрбера? Прости їм, не відають бо, що творять. Наприкінці кривавої драми половина лямп у залі погасла, тим і закінчилась пишна вистава.

30 [ж о в т н я]. Користуючись погодою, я пройшовся навколо міста з приємністю й не без користі. На закінчення прохідки нарисував Благовіщенський монастир. Старий будинок, спотворений новими прибудівлями. Головна церква та дзвіниця не зовсім урятувались од варварського відновлення. Непорушені zostалися тільки дві вежі над трапезою. Які ж вони красуні! Неначе дві юні, прекрасні, чисті отроковиці граціозно підняли свої голівки до подателя добра й краси і немов дякують йому за те, що він оборонив їх од руки сучасного архітектора. Прекрасний твір — не надивишся на нього!

Благовіщенський монастир заснував у XIV столітті св. Олексій-митрополит. До тої доби належать і прекрасні вежі. Соборна церква монастиря збудована в 1649 р. Місцевість, де лежить монастир, — чудова.

31 [жовтня]. Аж сьогодні, нарешті, дочитав свого «Матроза». Він видався мені занадто розтягнутий. Може це тому, що я читав його по складах. Прочитаю ще раз в новому примірнику, і, як видасться можливим, то пошлю його М. С. Щепкинові, нехай де хоче, там його й притулить.

Увечері І. П. Грасс познайомив мене з Марією Олександрівною Дороховою. Вона — директорка тутешнього Інституту, висока духом, симпатична жінка! Не зважаючи на свою аристократичну гнилу породу, вона зберегла так багато простого незалежного людського почуття, зверхньої сили й гідності, що я мимоволі [прирівняв її] до образу свободи Барбе (в «Собачьємъ Пирѣ»). Вона ще живо пригадала мені своєю уривчастою щирою розмовою, жестами і взагалі зовнішнім виглядом, мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. О, коли б було більше таких жінок-матерів, тоді б льокайсько-боярський стан скоро в нас перевівся!

1 листопада. Рисував портрет М. О. Дорохової і після вдалого сеансу по дорозі завітав до Шрейдерса, зустрів у нього наймилішого М. І. Попова та привітного П. В. Лапу. Випив з добрими людьми чарку горілки, зостався з добрими людьми обідати, і з добрими людьми за обідом маломало не нализався, як Селіфан. Шрейдерс затримав мене в себе відпочити по обіді, але я відмовився й пішов до *madame* Гільде, де й закотвичився на ніч.

2 [листопада]. Вертаючись додому з безпечної ночівлі, зайшов попрощатись до Варенцова. Він сьогодні їде до Петербургу. У мене був намір послати з ним до Москви свого «Матроза», але переписувач мій теж із добрими людьми загуляв, і переписування припинилось. Досадно. Доведеться зачекати Овсянникова. Коли ж я позбудуся цього докучливого «Матроза»?

Прийшовши додому, я знечевя розкрив книжку «Отечественныхъ Записокъ» за січень, і яка ж краса випадково впала мені в очі! Це вірш без заголовку З. Тура:

Во время сумерекъ, когда поля и лѣсъ
Стоять окутаны полупрозрачной дымкой,
Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
Спускается нѣ землю невидимкой

Богиня стройная съ задумчивимъ лицомъ.
Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
Печальный взоръ горить привѣтливимъ огнемъ,
А на щекахъ [слегка] замѣтны слезы.

Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ
Она украдкою по улицамъ проходитъ
И озирается на шумныхъ площадяхъ,
И около дворцовъ пугливо бродить,

Но увидавъ [вверху] подъ крышею окно,
Гдѣ одинокая свѣча горить, мерцає,
Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забывъ давно,
Сидить, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяє,

Она порхнеть туда и, просіявъ, войдетъ
Въ жилище бѣдное, какъ мати къ родному сыну,
И сядеть близь него, и счастье разольеть,
И высыплеть надъ нимъ цвѣтовъ корзину

З [л и с т о п а д а]. Сьогодні неділя, і я, як статечна людина, причепурился й вийшов із дому з наміром одвідати моїх добрих знайомих. До першого зайшов я до містера Гранда, англійця з голови до пят. І в нього, в англійця, я вперше побачив твори Гоголя, видані моїм другом П. Кулішем. Друг мій трохи підгуляв. Видання вийшло трохи простакувате; особливо портрет автора такий поганий, що я дивуюсь, як знаменитий Йордан дозволив підписати під ним своє славне ім'я.

У нього ж таки, у Гранда, я також уперше

побачив «Полярную Звѣзду» Іскандера за 1856 р., другий том. Окладинка, себто портрети перших наших апостолів-мучеників, мене так тяжко-сумно вразила, що я й досі ще не можу відпочити від цього похмурного вражіння. Як би було добре, коли б вибити медалю на спомин цієї огидної події. З одного боку портрети цих великомучеників з написом: «перші російські благовісники свободи»; а на другій стороні медалі — портрет «неудобозабываемаго» Тормазя з написом: «не перший російський коронований кат».

4 [листопада]. Скінчив сьогодні портрети: М. О. Дорохової та її вихованки Ніни, нешлюбної доньки Пущина, одного з декабристів. Напрочуд миле і жваве створіння. Та мені якось сумно робиться, коли я дивлюсь на нешлюбних дітей. Я нікому, а тим паче оборонцеві свободи, не подарую цього браку моральної незалежності, який так тісно зв'язує цих бідних нешлюбних дітей. Це річ простима для якогось гулящого гусарина, бо він тільки гусарин, а ніяк не людина, або якомусь дідичеві-собачникові, бо він собачник та й годі. Але декабристові, що поніс свій хрест у безлюдний Сибір в ім'я людської свободи, такого браку незалежності не можна простити. Коли він не міг стати вище за звичайну людину, то не повинен і принижувати себе перед звичайною людиною.

5 [листопада]. Сьогодні остаточно вирядив Варенцова до Петербургу, і сьогодні таки через нього дістав листа від Костомарова з Саратова. Вчений дивак пише, що даремне прождав мене два тижні в Петербурзі, та не схотів сто верстов круга надати, щоб одвідати мене в Нижньому. А скільки б радости привіз він своєю несподіваною посявою! Нічого не пише мені про свої очі, та й взагалі про своє здоров'я.

6 [листопада]. Написав листа до Костомарова та до своїх астраханських земляків-друзів.

Хоч погода не зовсім сприяла, я все ж пішов на вулицю. Від деякого часу мені, чого давніше не було, подобається життя вулиці, хоч нижньгородська публіка навіть і в недільну ясну погоду на вулиці не показується; і Велика Покровка, тутешній Невський проспект, завжди виглядає, як однамітний довгий карантин, а я проте люблю повештатись годину-другу вздовж цього безлюдного карантину. І звідкіля ця безглузда любов до вулиці? Після десятилітнього посту я враз накинувся на книги, обївся і тепер слабую на нетравлення в шлунку. Іншої причини цієї томливої моральної бездіяльності я не знаю: рисувати нічого путнього не можу, не придумаю, та й помешкання моє не дозволяє. Рисував би портрети, та за гроші — нема кого, а за спасибі працювати — соромно. Треба щось придумати для розваги. А що? — не знаю.

Заглибившись у ці мудрі думки, чи пак компонування, я несподівано набрів на дім Якобі. Зайшов, пообідав і по обіді перейшов до залі на чай до стареньких, себто до madame Якобі та її невблаганно-говіркої сестриці. Між різними, на її думку, надзвичайно цікавими пригодами її скромнущої молодости вона розповіла мені про Лабзіна, про того самого конференц-секретаря Академії Мистецтв, що запропонував вибрати в почесні члени Академії Іллю Байкова, царського кучера, бо він ближчий до царя, ніж Аракчеєв. За цей дотеп Аракчеєв заслав його до Сімбірського, де він і помер на руках моєї співрозмовниці. Мені приємно було чути, що цей видатний містик-масон до гробу зберіг незалежність думки та християнську незлобивість.

Після Лабзіна розмова перейшла на І. О. Анненкова, і я з оповідання моїх співрозмовниць довідався, що подія, яку так зворушливо переказав Герцен у своїх споминах про Івашева, ста-

лася з дружиною І. О. Анненкова — мадмуазель Поль, колишньою гувернанткою. Вона ще й тепер жива. Обіцяли старенькі мене познайомити з цією вельмидостоюною жінкою. Не знаю, чи скоро я сподоблюся щастя глянути на цю безприкладну, святу героїню.

Дюма, здається, написав сентиментальний роман на цю героїчну тему.

З приводу портрета М. О. Дорохової та її вихованки Ніночки, яких я цими днями рисував, старенькі мені розповіли, що мати Ніночки — звичайна якутка і тепер ще живе в Ялаторовському; а що батько її п. Пущин служить десь на значній посаді в Москві і що він оженився з багатою вдовою, якоюсь *madame Коцебу*, власне для того, щоб достойно й відповідно виховати свою Ніночку. Огидний батько!

7 [листопада]. Цими днями проходив я якось через Кремль і бачив велику юрбу мужиків з непокритими головами перед губернаторською палатою. Це явище мені видалось чимсь надзвичайним, та до сьогоднішнього дня я не міг довідатись про його суть, а сьогодні Овсянников розповів мені, в чому справа.

Селяни дідича Демідова, того самого поганця Демідова, якого я знав у 1837 році в Гатчині, як кирасірського юнкера, і який тоді не заплатив мені за портрет своєї нареченої. Тепер він, проциндривши все до снаги, живе в своїм селі і грабує селян. Лагідні мужички замість того, щоб просто повісити свого грабіжника, прийшли до губернатора права прохати, а губернатор, не будши дурень, звелів їх висікти, щоб вони права доходили »по начальству«, себто починати від станового [пристава].

Цікаво знати, що далі буде.

8 [листопада]. Рисував сьогодні до обіду портрети *m[onsieur]* і *m[adame]* Якобі, а ввечері пішов до Веймарна; у нього сьогодні полкове

свято, отже — бенкет. Увійшовши до першої кімнати, я цілком розгубився, мене вразила [юрба] військових. Я цих шановних панів давно вже, хвалити Бога, не зустрічаю. Особливо один між ними так живо нагадав мені своєю грубою телячою мордою капітана Косарева, що я мало-мало не випнувся, як струна, та не вигукнув: »Здравія желаю, ваше благородіє!« — Із цього прикрого стану вивів мене сам гостинний господар, запросивши мене до вітальні, де, між іншими гостями, я зустрів І. О. Анненкова і цілий вечір не розлучався з ним.

9 [листопада]. Закінчив портрети Якобі.

10 [листопада]. Дістав од Куліша книжки: »Записки о Южной Руси«, два томи, та »Чорну Раду«. Який милий дивак мусить бути цей п. Жемчужников. Який би я був щасливий побачити людину, що так щиро, нелицемірно полюбила мою любу рідну мову й мій прекрасний, убогий рідний край.

11 [листопада]. Сьогодні в мене день великий, урочистий, радісний день. Сьогодні я дістав листа від моєї святої заступниці гра[фині] Н. І. Толстої. Дружній, рідний лист... За що вона мене сподоблює цього невимовного щастя? І чим я заплачу їй за це несподіване світле, сердечне свято? Сльози радості та чиста молитва — твоя єдина нагорода, моя благородна, моя свята заступнице!

Вона радить мені написати графові Федорові Петровичу листа та просити його поклопотатись, щоб мені дозволили прибути до столиці. Це була моя перша думка, але мені ніяково було турбувати старого. А тепер рішуче зважуюсь на це. Ще просить вона поклонитись В. І. Далеві від неї самої і від якогось п. Жадовського. З Далем я тут не бачився, хоч з ним раніше й був знайомий; і тепер доведеться очима кліпати. По заслuzі.

12 [листопада] Відловівши на лист

моєї святої заступниці, я причепурився й пішов до В. І. Даля. Але, не знаю чому, я минув його квартиру і зайшов до адютанта тутешнього військового губернатора, до князя Володимира Федоровича Голіцина, дуже милого молодика, раненого під Севастополем. Слідом за мною зайшла до нього сестра його, чорнобрива, мила, задумлива істота. Чого сумує, чого задумується ця ледве розквітла сантіфолія?

Від князя зайшов я до його швагра Олександра Петровича Варенцова, пообідав, послухав машинової музики й пішов до театру. Все було нічого собі, крім пані Васілевої. Вона, сердешна, хотіла зачарувати глядачів своїм фанданго і зовсім не вдягла панталонів. Яке варварське розуміння мистецтва! Пан Клімовський у ролі Пилипа IV був прекрасний, чепурно одягнений, зовсім, як цей еспанський монарх на портреті. А взагалі драма «М а т ь И с п а н к а» така собі, абияка драма.

13 [листопада]. Сьогодні написав, а завтра вишлю лист з проханням до графа Ф. П. Толстого. Прошу його попрохати кого слід, щоб дозволили мені жити в Петербурзі та ходити до класів Академії. Лист, здається, мені вдався. Овсянников каже, що при потребі я міг би зайняти визначне місце серед писак, що komponують просьби. Побачимо, чи пожнем бажані плоди з цього мудрованого твору.

Сьогодні таки написав листа до М. С. Щепкина. Прошу побачення з ним денебудь на хуторі в околицях Москви. Який би я був радий побачити цього славного артиста-ветерана!

14 [листопада]. Почав портрет м[adame] Варенцової. Дебела, кавалергард-мадам. Нічого жіночого, ані навіть звичайнісінького кокетства.

15 [листопада]. Дістав листа від мого любого Бронислава [Залеського]. Скаржитесь, що його батько занедужав і рекомендує мені якусь

свою приятельку Олену Скірмунт, прихильницю мистецтва, мрійницю і взагалі жінку ексцентричну. Це теж недобре; але все ж краще за мою нову знайому, m[adame] Варенцову; правда, вона теж жінка ексцентрична, тільки вона зосередила свою увагу не на поезії, не на красному мистецтві, а на стайні та на псярні; а може й це — своєрідна поезія?

16 [листопада]. Скінчив портрет своєї завзятої амазонки і почав її миле чадо: розпещений хлопчик років пяти — майбутній собачник, камер-юнкер і взагалі дрантя-чоловік.

17 [листопада]. Був із візитою в Ї. І. Далья, і добре зробив, що, нарешті, зважився на цю візиту. Він прийняв мене дуже привітно, розпитував про своїх оренбурзьких знайомих, яких я не бачив від 1850 року, і наприкінці просив заходити до нього просто, як до старого приятеля. Неодмінно скористаюся таким милим запрошенням, тим більше, що мої нижньгородські знайомі почали потроху нікчемніти.

18 [листопада]. Після невдалого млявого сеансу в m[adame] Варенцової зайшов я в сусідстві до її хворого брата князя Голіцина й застав у нього його меншу, милу задумливу сестру. Вражіння невдалого сеансу, як вітром звіяло. Намилувавшись цією лагідною істотою, я цілий день був щасливий. Який животворчий, чудовий вплив має краса на душу людини!

19 [листопада]. На обопільну велику радість сьогодні я, нарешті, скінчив портрет гусароподібної m[adame] Варенцової та її майбутнього собачника-сина. Вона надзвичайно задоволена з портрета, бо він нагадує якусь кокетливу німфу в амазонці та з бичем; а я ще більш задоволений, що, нарешті, розв'язався з цією незграбною Бобеліною.

26 [листопада]. Я хотів був зовсім поки-

нути свій одноманітний журнал, але сьогодні сталося зо мною те, чого давніше ніколи не бувало. Шрейдерс, Кадніцький та Фреліх просили мене нарисувати їх портрети і запропонували гроші наперед. Я ніколи не брав грошей за роботу наперед, а сьогодні взяв і, добре помогоричувавши, подався до чарівної родини m[adame] Гільде і там переночував, і там украли в мене гроші — 125 карбованців. І по заслугі: не бери наперед незароблених грошей. Вранці прихожу додому — друге лихо: вночі проїхав Федір Лазаревський; був у Даля, посилав мене шукати по всьому місті і, звичайно, мене не знайшли. І тепер його візитівка лежить у мене на столі, як страшний докір сумління.

27 [листопада]. Хоч-не-хоч мусів сьогодні обідати в Даля та вигадувати надзвичайну пригоду, що трапилася зо мною минулої ночі. Але замість фігуральної неправди, я сказав неправду лаконічну: я сказав, що їздив до Балахни з Брилкіном — отак, для власної приємности, і на тому стало.

28 [листопада]. Шкода мені стало незароблених грошей. У такій досаді я пішов до Кудлая просити допомоги поліції в моїй біді. Кудлай сам — нездужає, не може вийти з хати, але обіцяв мені завтра прислати одного із своїх підручних, якогось відомого мастака. Побачимо, чи сотворить чудо вищезгаданий мастак.

29 [листопада]. Сьогодні вранці, дожидаючи поліційного мастака, написав я М. Лазаревському листа і про фатальну ніч повторив йому ту саму вигадку, що й В. І. Далеві. Одна брехня тягне за собою другу; це звичайна річ.

Десь коло першої години з'явився до мене мастак; я розповів йому, в чому справа, і обіцяв за роботу 25 карбованців. Та ба! при всіх його зусиллях — жадних наслідків: що з воза впало, те пропало. Значить, про цю паскудну анекдоту нема

чого й думати. Я так і зробив. Пішов до Шрейдерса обідати і знов з досади трохи не нализався. По обіді зайшов до тієї самої лукавої мадам Гільде (яка християнська незлюбивість!), відпочив трохи в її чарівній сім'ї та в сьомій годині вечора пішов до князя Голіцина. В Голіцина зустрів я левів ту-тешньої сцени, акторів Клімовського та Владімірова. Балакуни і, мабуть, славні хлопці.

Князь прочитав нам своє »Впечатлѣніе послѣ боя«. Не надто добре »впечатлѣніе«. Після »впечатлѣнія« знялась мова про переклади Курочкіна з Беранже. І я прочитав їм на память не переклад, а [його] власний твір. А щоб не забути цього прекрасного твору, я вписую його до свого журналу

Какъ въ наши лучшіе года
Мы пролетаемъ безъ участя
Помимо истиннаго счастья!
Мы молоды, душа горда...
Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога,
Проходятъ лучшіе года.

Проходятъ лучшіе года,
Мы всѣ идемъ дорогой ложной,
Вслѣдъ за мечтою невозможной
Идемъ невѣдомо куда,
Но вотъ оврагъ, — вотъ мы споткнулись...
Кругомъ стемнѣло... оглянулись —
Нигдѣ ни звука, ни слѣда.

Нигдѣ ни звука, ни слѣда,
Ни свѣтлыхъ дней, ни сожалѣнья,
На сердцѣ тяжесть оскорбленья
И одиночество стыда.
Для утомительной дороги
Нѣтъ силы, подкосились ноги,
Погасла дальняя звѣзда.

Погасла дальня звѣзда!
 Пора, пора душой смириться!
 Надъ жизнью нечего глумиться,
 Отвѣдавъ горькаго плода;
 Или съ безсильемъ старої дѣвы
 Твердить упорно: гдѣ вы, гдѣ вы,
 Вотще минувшіе года?

Вотще минувшіе года
 Не лучше ль справить честной тризной!
 Не осквернимъ же укоризной
 Господній міръ — и никогда
 Съ безсильной злобой оскорбленихъ,
 Не осмѣемъ четы влюбленихъ,
 Влюбленихъ въ лучшіе года.

В. Курочкинъ.

30 [листопада]. Сьогодні почав груповий портрет своїх щедрих приятелів. Не знаю, чи вийде щось путне з цього заміру: приятелі неакуратні в сеансах — обставина важлива під час праці! Побачу, що буде далі, і коли сеанси затягнуться, то нарисую кожного зокрема олівцем і тим покінчу мої рахунки з приятелями, хоч цього мені дуже б не хотілося; тим більше, що задуманий рисунок сепією дуже вдало згрупувався; і мені б хотілося достойно сплатити їм свій борг.

1 грудня. Дістав листа від М. С. Щепкина, в якому він пропонує мені побачення в селі Нікольському (маєток його сина) або, коли я не маю зайвих грошей на цю подорож (125 рублів були в мене цілком зайві), то він обіцяє сам приїхати до мене до Нижнього. Як би він звеселив і мене, і своїх нижнегородських поклонників! Напишу йому, нехай їде сюди і нехай на тутешній бідній сцені втне по-стародавньому. Тепер тут, до речі, дворянські вибори.

Після сеансу в Шрейдерса та після обіду у Фреліха я попав випадково на півляний музичний вечір до офіцера шляхів Уттермарка і почув

там віртуоза на фортепіяні, якого я й не гадав почути тут у глушині. Віртуоз цей якийсь пан Татарінов. Між іншим він заграє кілька уривків із «Пророка» та «Гугенотів» Меєрбера і підніс мене на сьоме небо.

2 [грудня]. Сьогодні я був з візитою в надхненного мого віртуоза Татарінова й бачив у нього, чого я також не сподівався побачити в Нижньому, — я побачив у нього справжнього розкішного Гюдена. Такі дві прегарні несподіванки разом — насолода рідка й висока. І які ж варвари нижнегородці! Вони знають Татарінова тільки, як урядовця в компанії, що будує залізницю. А про картину Гюдена і навіть про самого Гюдена ніхто й не чував, крім старого Улибишева, з яким я сьогодні познайомився в театрі. Це відомий біограф і критик Бетховена і постійний відвідувач тутешнього театру.

3 [грудня]. Три дні зряду несподіванки, і найприємніші несподіванки. Це велика рідкість у тутешньому одноманітному житті. Сьогодні відвідав мене Густав Василевич Кебер. Гість зовсім несподіваний. Він — великий приятель Ф. Лазаревського. І той, відіжжаючи з Нижнього, доручив йому побачитись зо мною: і предобрий Густав Василевич сьогодні виконав доручення свого й мого друга. Коли б більше таких несподіванок, як гарно минали б дні нашого життя!

4 [грудня]. Написав листи до Щепкина та Куліша. Прошу їх, друзів моїх великих, відкласти всяке житейськеє чи службове попеченіє й приїхати до мене тижнів на два, а аще совість не зазрить, то й на довше. Який би я був щасливий, якби справдилось моє бажання. Може таки й справдиться.

8 [грудня]. Оці чотири дні писав я поему, назви для якої ще не придумав. Здається, назову її «Неофіти, або перші християни». Добре, як не

одурить мене Щепкин. Я йому присвячую цей твір, і мені страх як би хотілось йому прочитати та почути його справедливі дружні завваги. Не знаю, коли я возьмусь за «Дервіша й Сатрапа». А потяг до [писання] почуваю великий.

9 [грудня]. В компанії чесних артистів: Клімовського, Владімірова та Платонова, святкував іменини спільної, а зокрема театральної красуні, на імя Ганни Дмитрівни, а на прізвище не знаю, — і святкував без хитрощів, себто з відповідним випадкові та місцю продовженням, ясніше — на шкоду чарівній родині мадам Гільде.

10 [грудня]. Сьогодні ввечері Варенцов вернувся з Петербургу і привіз мені від Куліша листа та оце тільки видрюковану його «Граматку». Як прекрасно, розумно і благородно складений цей цілком новий буквар. Дай Боже, щоб він прищепився серед нашого безталанного народу. Це перший вільний промінь світла, що може проникнути в здушену попами невольничу голову.

З Москви Варенцов привіз мені привітання від Щепкина, а від Бодянського привітання й цінний дарунок, його книжку «О времени происхождения Славянскихъ письменъ» із зразками старовинного словянського шрифту. Сердечно вдячний О[сипові] М[аксимовичу] за його коштовний дарунок. Ця книга знаменито поповнила сучасну нашу історичну літературу.

Ще привіз він для М. К. Якобі олив'яним олівцем нарисований портрет нашого вигнанця-апостола Іскандера. Портрет повинен бути схожий, бо не подібний до рисунків такого роду. Та коли б і не був схожий, то я все ж скопіюю [його] задля імени цієї святої людини.

12 [грудня]. Сьогодні бачив я на сцені «Станціоннаго Смотрителя» Пушкіна. Я був завжди проти перероблювань; і на цю перерібку пішов дивитись знечевя; і що ж, — перерібка показалася

Герцена виставит в місцевій Ротонді, отримавши
 самопоручення від Музею. І вийде вийде протав
 передохати, таму мушкетеру нещодавно сміти-
 мати оті масти дамасти, и тіюсам мушкетером
 okazał się самим мушкетером передохати,
 в неоплачене намушкетером. В найбільшій
 часті вийде в акції, и повільно в сідні муш-
 тетера, вийде отіюсам отіюсам вийде отіюсам
 и вийде отіюсам отіюсам и вийде отіюсам
 мушкетером отіюсам отіюсам вийде отіюсам
 вийде отіюсам вийде отіюсам. Вийде отіюсам
 вийде отіюсам вийде отіюсам.

Сторінка з „Журналу“ з портретом О. І. Герцена.

(Два. ганце ліх 10. XII. на стор. 178.)

наймайстернішою перерібкою, а виконання незрівняне; особливо сцени другого акту й остання сцена третього були так натурально-трагічно виконані, що хоч би найгеніяльнішому артистові, так якраз у міру. Слава тобі, пане Владіміров, слава й тобі, тітко Трусова! Ти так натурально-злісно виконала ролю дідички Лєпьюшкіної, що сама Коробочка перед тобою зблідла. Взагалі ансамбль драми був чудовий, чого я зовсім не сподівався. І коли б не галасували в ложі п'яні вусаті одставні гусари-дідичі, то я вийшов би з театру зовсім задоволений.

Доречі про дідичів. Їх тепер насунуло до Нижнього на вибори тьма-тьмуща, і всі без винятку з бородами та вусами, в гусарських, уланських та інших кавалерійських мундирах. Піхотних і морських — непомітно. Розмовляють між собою тільки по-французькому. Пиячать і галасують в театрі, і чути, що складають опозицію проти звільнення селян із кріпацтва. Справжні французи!

13 [грудня]. Дістав листи від Щепкина й од Лазаревського. Старий другака пише, що він приїде до мене колядувати на свята. Добрий, щирий друг! Він має на думці подарувати кілька спектаклів нижнегородській публіці. Який пишний, святочний дарунок!

Лазаревський, між іншим, пише, що він дістав на моє ім'я 175 карбованців через Льва Жемчужнікова з умовою не виявляти мені імени. Жертва таємна, великодушна! Чим же я віддячуся вам, добрі, великодушні земляки мої, за цю щирію жертву? Вільною, щирою піснею, піснею вдячності й молитви!

Ще сьогодні захожуюсь коло «Сатрапа й Дервіша» і, як Бог pomoже скінчити успішно, то присвячу його чесним, щедрим і благородним землякам своїм. Мені хочеться написати «Сатрапа»

в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюсь.

14 [грудня]. Увечері пішов до старого Улибишева з спасенною метою послухати музики. Старий занедужав і не приймав гостей. Вертаючись додому, я здибав на вулиці недавню іменинницю, і вона, не зовсім проти [мого] бажання, затягнула мене на маскарад. Явище рідке й оригінальне для Нижнього. Це — в усіх подробицях танц-клас Марцинкевича в Петербурзі. Невелика різниця у вбраннях: там п'яні черкеси закінчують спектакль, а тут — просто офіцери за підмогою приїжджих дідичів - французів. Одним словом — блискучий маскарад!

15 [грудня]. Через В. І. Даля одержав листа від Федора Лазаревського. Він пише, що незабаром поїде кудись через Нижній і просить мене не їздити до Балахни. Не поїду, цур їй!

16 [грудня]. Увечері пішов я до В. І. Даля засвідчити йому глибоку повагу від Ф. Лазаревського. Після привітання та переказу найглибшої поваги, одна з дочок його сіла за фортепіано й заходилася частувати мене українськими піснями. Я, звичайно, буз захоплений не її поганим співом, а наївною чемністю. Помітивши, що вона досить сміливо орудує інструментом, я попросив її заграти щонебудь із Шопена. Але через те, що мого улюбленця тут не було, вона замінила його увертюрою з «Гугенотів» Меєрбера. І на моє велике здивування виконала цей геніяльний твір краще, ніж я сподівався. Скромна артистка пішла собі до внутрішніх апартаментів, а ми з В[олодимиром] І[вановичем] в розмові якимось ненароком торкнулися псалмів Давидових і взагалі Біблії. Помітивши, що я не байдужий до біблійної поезії, В. І. запитав мене, чи я читав Апокаліпсис. Я сказав, що читав, та на жаль, нічого не зрозумів. Він заходився пояснити зміст і поезію . . . і наприкінці за-

пропонував мені прочитати його власний переклад Апокаліпсису з поясненнями і просив, як прочитаю, висловити свою думку. Це останнє мені дуже не до вподоби: без цієї умови можна було б, і не прочитавши, подякувати йому за ласкавість, а тепер конче треба читати. Побачимо, що це за звір у перекладі.

17 [грудня]. Дістав листа від П. Куліша. Він одмовляється від побачення зо мною тут не тому, щоб йому бракувало часу та бажання, а щоб уникнути поголосок, які можуть загаяти мій поворот до столиці. Я з ним майже згоден. Від часопису, про який я йому писав, він начисто відмовився. Лагодить матеріяли до третього тому «Записокъ о Южной Руси» і щось почав писати поважне, але що саме — не каже.

Увечері був на бенефісі пана Клімовського. І, хоч виконання було добре, все ж «Дообъденный сонъ» Островського мені не сподобався. Повторення, ще й до того мляве. Все інше йшло абияк, крім проспіваного бенефіціантом у перерві та ще й ним самим складеного попурі.

18 [грудня].

Читаль и сердцемъ сокрушился,
Зацѣмъ читать учился.

Читаючи оригінал, себто словянський переклад Апокаліпсису, я прихожу до думки, що апостол писав це обявлення для своїх неофітів відомими їм алегоріяма, щоб заховати справжній сенс проповіді від своїх приставів. А може й з метою більш матеріальною: щоб вони (пристави) . . . та швидше звільнили його з в'язниці. Останнє припущення видається мені правдоподібне.

З якою ж метою така розумна людина, як В[олодимир] І[ванович], перекладала й поясняла цю алегоричну . . . ? Не розумію. І з яким наміром він запропонував мені прочитати свій

убогий твір? Чи не думає він одкрити в Нижньому катедрі теології і зробити мене своїм неофітом? Навряд. Яку ж думку я йому висловлю про його препоганий твір? Доводиться брехати, і задля чого? Просто так, з чемности. Яка фальшива чемність!

Не знаю справжньої причини, а певне вона є: Володимир Іванович не користується тут доброю славою, а чому — так і не знаю. Про нього якийсь тутешній дотепа навіть і епіграму вступнув. Ось вона:

У насъ были три артиста.
Двухъ не стало, это жаль.
Но пока здѣсь будетъ Даль,
Все какъ будто бы нечисто!

19 [грудня]. Мо[nsieur] Брон (учитель французької мови в гімназії) розповів мені сьогодні про жахливу подію, що сталася недавно в Москві. Трагедія такого змісту:

Моторний молодий гвардієць привіз до Москви залізницею дівчину, прекрасну, як янгол. Привіз її до якогось не зовсім публічного трактиру. Погуляв з нею декілька днів, як то кажуть, »на славу« і зник, залишивши її розплачуватися з трактирником, а в неї ні грошей, ні паспорту. Вона втікла з дому із своїм коханцем, щоб у Москві повінчатися — та й кінці в воду. Трактирник глянув на красуню і, як людина бувала, імкнув, у чому справа, підіслав до неї зводню. Спритна тітуся пригорнула її, приголубила, заплатила трактирникові борг і взяла її до себе на помешкання. Другого чи третього дня вона втікла від послужливої старої і з'явилась до »частнаго пристава«, а слідом за нею з'явилась і її протекторка, — підмастила пристава, а той, не зважаючи на її докази, що вона благородна, що вона дочка генерала, висік її різкими й одіслав до дому праці на поправу, де вона за

кілька днів померла. Жахлива подія! І все це падає на військовий стан. Паскудний стан!

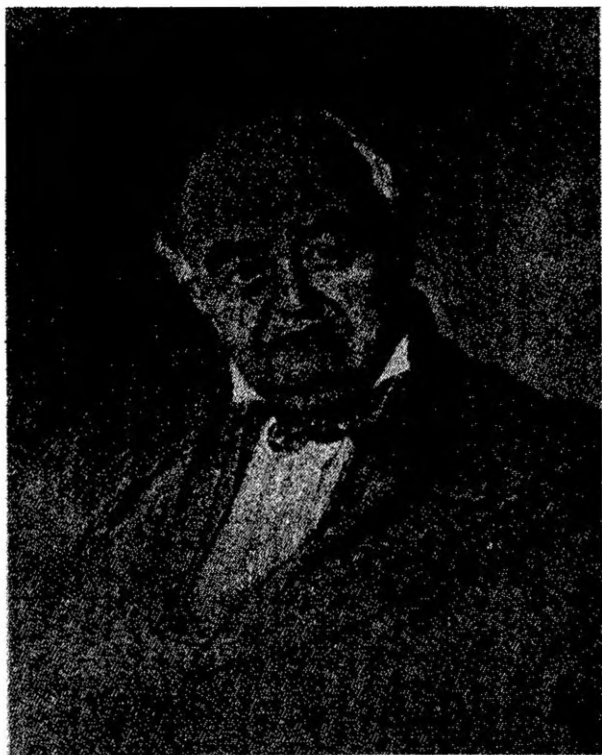
20 [г р у д н я]. З благодійною ціллю лагодиться вистава з участю благородних осіб під безпосередньою дирекцією п[ані] Голинської і п[ана] Варенцова. Вистава складатиметься з живих картин та концерту.

Пан Варенцов запросив мене сьогодні, як маляра, на репетицію, властиво для живих картин, себто для освітлення цих безглузких картин. Я з простоти сердечної й спробував був освітлити одну з них так, що головна фігура в світлі, а решта — в півтоні. Освітлення вийшло досить ефектовне, але сердешні матусі збили бучу, чому одна така й така освітлена, а наші дочки хіба гірші за неї, що їх зовсім не видно, що їх тільки з афіші будуть знати! Я сплюнув і хотів піти геть, але мене спинила Марія Олександрівна Дорохова і просила поставити й освітлити її Ніночку. Ніночка, хоч не красуня, вийшла в картині чарівна. Чадолюбиві матусі, хоч і помітили, в чому справа, та все ж не згодились zostавити своїх дочок у півтоні.

Сьогодні має виїхати з Москви М. С. Щепкин. Ой, як би він добре зробив, коли б виїхав! Післязавтра я мав би радість поцілувати мого старого, мого єдиного друга!

21 [г р у д н я]. Сьогодні дістав листа від М. С. Щепкина. Він сьогодні виїхав із Москви, і післязавтра я обійму мого старого, мого щирого друга. Який я щасливий цією нелицемірною приязню! Мало кому з нас Бог посилає таку повну радість, і дуже, дуже мало серед людей таких, що дожили до семидесяти літ і зберегли таку поетичну свіжість серця, як М. С. Щасливий патріярх-артист!

Сьогодні теж дістав листа від моєї святої заступниці, від графині Настасії Іванівни Толстої. Вона пише, що лист мій, адресований графові Ф[едорові] П[етровичу] буде на святках переда-

Портрет артиста М. Щепкина.
Нарисований Т. Шевченком 16. III 1858 р. в Москві.

ний М[арії] М[иколаївні] і подає мені адресу М. О. Осіпова. Боже мій! Чи скоро я побачу свою Академію? Чи скоро обійму мою святу заступницю?

Спектакль з благодійною метою пройшов добре, крім живих картин і народнього гімну. Ніночка Пущина була чарівна.

24 [г р у д н я]. Празникам празник і торже-

ство єсть торжеств! У третій годині вночі приїхав Михайло Семенович Щепкин.

29 [г р у д н я]. У дванадцятій годині вночі виїхав од мене Михайло Семенович Щепкин. Я, Овсянников, Брилкін і Олейников відпроварили мого великого друга до першої станції і точно в третій годині вернулися додому: Шість днів, шість днів повного, радісно-врочистого життя! І чим я заплачу тобі, мій старий, мій єдиний друже? Чим я заплачу тобі за це щастя? за ці радісні, солодкі сльози? Люблю? та я ж давно тебе люблю!... Та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим же?... Крім молитви за тебе, найщирішої молитви, — я нічого не маю.

30 [г р у д н я]. Я все ще не можу прийти до нормального стану після чародійного, чарівного видіння. У мене все ще стоять перед очима: Городничий, Матроз, Михайло Чупрун і Любим Торцов. Але яскравіший та осяйніший за великого артиста стоїть великий чоловік, лагідно усміхнений друг мій єдиний, мій щирий, мій незабутній Михайло Семенович Щепкин.

1 січн'я 1858. По дружньому весело зустрів Новий Рік у родині М. О. Брилкіна.

Хоч як весело зустріли ми Новий Рік, але коли я прийшов додому, мені стало нудно. Понудившись трохи, я подався до чарівливої родини мадам Гільде. Але нудьга знайшла мене й там. Із храму Пріала пішов я до утрени. Ще гірше: дячки з похмілля так верещали, що я затулив вуха й пішов геть із церкви. Прийшовши додому, я ненароком взяв Біблію, розкрив... і мені попався клаптик паперу, на якому Олейников записав байку з уст Михайла Семеновича. Ця знахідка так мене втішила, що я зараз таки заходився її переписувати. Ось вона:

На улицѣ и длинной, и широкой,
И на большомъ дворѣ стоитъ богатый домъ,

И со двора разносится далеко
Зловоніе кругомъ.

А виновать хозяинъ въ томъ.
»Хозяинъ нашъ прекрасный, но упрямый, —
Мнѣ дворникъ говорить —
Раскапывать велить помойную онъ яму,
А чистить не велить«.

Зачѣмъ раскапывать заглохшее дерьмо
И не казнить воровъ, не предавать ихъ сраму?
Не лучше ль облегчить народное ярмо
Да вычистить велѣть помойную-то яму.

Авторство цієї байки приписують московському акторові Ленському. Це неподібно до водевільного куплету. Ця байка так спасенно на мене вплинула, що я, дописуючи останній вірш, уже спав.

Сьогодні ж таки представив родині Брилкина наймилішу Катерину Борисівну Піунову (акторку). Вона захоплена цим знайомством і не знає, як мені дякувати.

Як добродійно вплинув Михайло Семенович на цю милу й талановиту істоту! Вона виросла, покращала й порозумнішала після »Москаля-Чарівника«, де вона грала роль Тетяни, і так чарівливо заграла, що публіка ревла з захвату. А М. С. сказав мені, що вона перша артистка, з якою він грав Михайла Чупруна з такою насолодою, і що знаменита Самойлова перед скромною Піуною — салдатка.

2 [січня]. Послужливий Олейников сьогодні дав мені вірш Курочкина »На смерть Беранже«, але так погано переписаний, що я ледве міг вчитати. Все ж прочитав і записав на памятку. Прекрасний, сердечний вірш.

16 - е Ю Л Я 1857 Г О Д А.

Зачѣмъ Парижъ волнуется опять?
 На площадяхъ и улицахъ солдаты,
 Народныхъ волнъ не можетъ взоръ обнять...
 Кому хотять послѣдній долгъ воздать?...
 Чей это гробъ и катафалкъ богатый?
 Тревожный слухъ въ Парижъ пролетѣлъ:
 Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Великая скатилася звѣзда,
 Свѣтившая полвѣка кроткимъ свѣтомъ
 Надъ алтаремъ страданья и труда;
 Простой народъ простился навсегда
 Съ своимъ роднымъ учителемъ-поэтомъ,
 Воспѣвшимъ блескъ его великихъ дѣлъ.
 Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Зачѣмъ же блескъ и роскошь похоронъ?
 Мундиры войскъ и ризы духовенства?
 [Торжественность тщеславныхъ похоронъ]
 Тому, кто жилъ такъ искренно, какъ онъ,
 Пѣвецъ любви, свободы и равенства,
 Несчастливымъ льстиль, но съ сильными былъ смѣлъ?...
 Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Зачѣмъ пѣвцу напрасный еиміамъ
 И почестей торжественныхъ забава?
 Не быть ничѣмъ хогѣль онъ въ жизни сѣмъ,
 И въ бѣдности нашла любимца слава,
 И слухъ о немъ далеко прогремѣлъ!
 Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Народъ всѣхъ странъ — страданіе и трудъ,
 И сладкихъ слезъ надъ звуками отрада
 И въ нихъ, поэтъ, тебѣ великий судъ!
 Великому великая награда!
 Когда, свершивъ завидный свой удѣлъ,
 Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

3 [січня]. Дістав од Куліша листа з долученими 250 карбованцями. Гроші ці вторгував він за рисунки, що їх послав я з Новопетровського форту Залеському на продаж. Залеський передав їх Сераковському, від Сераковського я не мав про них жадної звістки і зовсім стратив їх з очей. Не знаю, як вони попали до Кулішевих рук; і той знайшов якогось щедрого земляка-аматора і немов подарував мені 250 карбованців на Новий Рік. Спасибі йому.

4 [січня]. Цілий день присвятив писанню листів. Обовязок нудний, але неминучий. Написав півтузіня посланій, між іншим і авторові «Семейной Хроники», який передав мені через Михайла Семеновича примірник своєї чарівної «Хроники». Кулішеві з листом послав свої «Неофіти». Цікаво мені знати його думку про цей мій новий твір.

У восьмій годині ввечері вирядив свого господаря Овсянникова до Петербургу і пішов на масковий баль до Варенцова, директора театру, і там познайомився з лікарем Рейковським, ученою і дуже цікавою людиною.

5 [січня]. Вернувся з Москви поштар, що супроводив Михайла Семеновича. Привіз мені від нього листа й чотири примірники його портрета, щоб роздати його нижнегородським друзям. Лист свій він закінчує сумною звісткою, яку почув на порозі свого дому, про смерть сина Дмитра, що помер закордоном.

6 [січня]. Піунова сьогодні в ролі «Простушки» (водевіль Ленського) була така гарненька, що не те що московським, петербурзьким — і паризьким глядачам кинулася б у вічі. Непотрібно вона рум'яниться. Я їй скажу про це. Від ролі Тетяни (з «Москаля-Чарівника») вона помітно вдосконалюється і, коли подружнє життя не стане

їй перешкодою, з неї виробиться самостійна велика артистка.

7 [січня]. Крунєвич, вертаючись із заслання (з берегів Сир-Дарі) до рідного краю, довідався випадково про моє перебування в Нижньому і сьогодні завітав до мене. Між багатьома нецікавими степовими новинами він розповів огидно-цікаву новину. Нешлюбний син гнилого сатрапа Перовського власними руками зарізав свого деньщика, за що його тільки zdeградували в салдати, але нікчемна душа [не видержала] й цієї всемилостивішої кари: він скоро помер чи отруївся. Туди й дорога. Виходить, яблуко недалеко від яблуні впало. Мати цього легкодухого тигрєнати — жінка якогось паршивого барона Зальца і куплена повія розтлінного сатрапа Перовського. Раз, вибираючись до Служби Божої, розсердилась за щось на покоївку та й тріснула її праскою по голові. Покоївку поховали, та на тому й покінчив справу всемогутній сатрап. Ой, Миколо, Миколо! Які ж хвацькі були в тебе поплічники! Який пан, такий і жупан.

8 [січня]. Від сьогоднішнього дня я займаю два помешкання: давнє — в Овсянникова і нове — у Шрейдєрса. Зостається наробити боргів, а схватись є куди.

9 [січня]. На новосіллі у Шрейдєрса нарисував сьогодні портрет Олейникова з умовою, щоб він написав фелєтонову статтю для «Московских Вѣдомостей» про перебування М. С. Щєпкина в Нижньому. Добре [було б], якби не збрехав.

10 [січня]. Нарисував портрет Шрейдєрса, і досить добре. Отже, частина боргу сплачена. Треба ще нарисувати Фрєліха та Кадніцького, і тоді ми квит. Але коли це станеться — не знаю.

11 [січня]. Сьогодні субота. Щосуботи я й премила К. Б. Піунова обідаємо в М. О. Доро-

хової. Але сьогодні я мушу відмовитися від цієї радості, і моя мила товаришка пішла сама з портретом М. С. Щепкина, якого прислав він, як подарунок, Марії Олександрівні. Я ж поїхав одпроважувати мого симпатично-благородного капітана В. В. Кішкіна до першої станції по казанському шляху.

Сумно розлучатися з такими добрими людьми, як цей симпатичний Кішкін. Вернувшись додому, я почував себе зовсім сиротою. Але моя тяжка самота недовго тяглася; я скоро пригадав, що я — один із найщасливіших на цьому світі. М. С. Щепкин, відїжжаючи з Нижнього, просив мене полюбити його милу Тетясю, себто Піунову. І я буквально виконав його дружнє прохання. А сьогодні, прощаючись зо мною, Кішкін із сльозами на очах просив мене полюбити його лагідну улюбленицю Вареньку Остафєву. І з такими обов'язками я нужуся! Дурень, дурень, — а в школі вчився. Остафєва виїхала кудись із міста, і я в шостій годині ввечері пішов до Піунової; застав її вдома; продиктував їй вірші Курочкіна: «Какъ въ наши лучше года», а вона прочитала мені деякі твори Кольцова, а потім мало не всі байки Крилова. Мене захопив цей імпровізований літературний вечір, і я прийшов додому зовсім щасливий. Вона любить голосно читати — отже піде далеко в своєму мистецтві. Дай, Боже, щоб моє пророцтво справдилось.

12 [січня]. Не задля неділі та банальної світської візити пішов я до П. М. Голинської (небога тутешнього губернатора), а пішов я на прохання мого щирого Михайла Семеновича, щоб їй передати його портрет і приятельський привіт. У величезній вітальні стареньку Шаховську та Голинську оточували такі холодні, офіційні, надуті фігури, що коли я, привітавшись, трошечки посидів, на мене повіяло холодом од цієї чесної ком-

панії. Вийшов сам губернатор. Я поздоровив його з приводу одержання Анни через плече, поклонився й вийшов укупі з О. Є. Бабкіном. Заїхав до Бабкіна на квартиру, взяв у нього Пушкіна та Гоголя й повіз до Піунової. Прочитав їй «Сцени изъ рыцарскихъ временъ» і відогрів душу, обвіяну губернаторським холодом. Вона прочитала мені «Каменного гостя», і потім ми поїхали до Брилкіних обідати. По обіді М. О. Грасс повезла її до театру, куди подався й я, зовсім задоволений таким теплим, прекрасним кінцем холодно розпочатого дня.

13 [січня]. Бабкін подарував мені прекрасну акватінту, що зображує смерть Людовика XVI, а я сьогодні за цей повчальний образ змалював його власну персону, і досить добре. Вечір провів у любого молодика, віртуоза-віолончеліста Весловського і, повернувшись додому, знайшов у себе на столі лист Сергія Тимофієвича Аксакова. Дуже привітний і сердечний лист!

Після чемностей він пише, що «Матрозь» мій, нарешті рушив з місця: він передав його Каткову, редакторові «Русскаго Вѣстника». Сподіваючись майбутніх благ, беруся до переписування другої частини «Матроза».

14 [січня]. Сьогодні ненароком зайшов я до Піунової. Мова зайшла про кінець її театрального року, про відновлення контракту. Їй, сердешній, страшенно не хочеться zostаватись у Нижньому, а не знає, куди себе подіти. До Казані їй би навіть хотілося, та вона боїться там якоїсь Прокофєвої — не суперниці, але страшної інтригантки. В такому її горі я запропонував їй свої посильні послуги. Я напишу листа до директора харківського театру й буду просити Михайла Семеновича Щепкина заступитися за неї. Як би це було добре, коли б їй пощастило переселитися до Харкова!

15 [січня]. Не барившись довго, я сьогодні ж таки написав директорів харківського театру, і своєму великому другові. Який то буде наслідок моїх нехитрих замірів?

16 [січня]. Оце тільки хотів закінчити лист до мого великого друга, та згадав, що сьогодні день не поштовий. Кинув посланіє і заходився коло »Матроза«. Нестерпно нудна робота. Письменникам повинні платити не за писання, а за переписування власних творів.

Увечері вернувся я з театру і знайшов у себе листа мого геніяльного друга. Як добре, що я свого листа не кінчив. Між іншим він пише мені, що мої рисунки він уже пустив у рух. Спасибі йому, невтомному.

17 [січня]. Скінчив незакінчений лист, послав на пошту і взявся за »Матроза«. Нестерпна праця. Коли ж я її скінчу?

18 [січня]. На моє велике здивування сьогодні зустрів я в Брилка давного й нелицемірного свого поклонника В. М. Погожева. Він тут у службових справах і завтра їде до Москви.

19 [січня]. Сьогодні моя улюблениця — вдруге в ролі Тетяни. Чарівна, як і вперше. Але Клімовський в ролі Чупруна і вимовою, і мімікою — вандал! Лико плів, варвар, і тільки перешкожав моїй милій Тетясі!

20 [січня]. Виразив до Петербургу лікаря Путерена, Кебера, Шрейдерса. Фреліха й М. О. Брилка до Казані та на фабрику [їхньої] компанії біля Казані. Сьогодні в мене — день про водів.

21 [січня]. Бенефіс любусі Піунової. Театр повний глядачів, і чарівлива бенефіціантка — прекрасна тема для газетної статейки. Чи не спробувати? Спробуймо навманя.

22 [січня]. Переїздом із Петербургу до Вятки на службу відвідав мене сьогодні Яків Ла-

заревський. Він — недавно з України. Розповів про багато нових паскудств у моєму рідному краю та zarazом і про сумне катеринославське повстання 1856 року, і про свого сусіду й родича М. Д. Білозерського. Цей філантроп-дідач до того обідрав своїх селян, що вони склали про нього пісню, яка кінчається так:

А в нашого Білозера
Сивая кобила,
Бодай же його побила
Лихая година.

А в нашого Білозера
Червоная хустка, —
Ой, не одна в селі хата
Осталася пустка.

Наївна, невинна помста!

23 [січня]. »Дочь второго полка« — предурний твір Доницетті. Лібретто теж безглузде й ненатуральне. Покійному нашому Тормазові, мабуть, дуже подобався цей незграбний твір. Та чи й не з його замовлення він народився на світ Божий? За його [панування], я пам'ятаю, оперетку цю виконували колись у Петербурзі з більшою дисципліною. Тепер вона й цю істотну свою вартість утратила. Що б на це сказав Тормаз? Він би Гедеонова на місяць на гавптвахту запроторив.

Стара Шмітгоф в ролі Марії — препогана; а мій улюбленець Владіміров у ролі старого ключника маркизи був теж препоганий.

24 [січня]. Дістав листи від Куліша та від М. Лазаревського.

25 [січня]. Дістав листа від Костомарова з докором за мовчанку. Я справді винен перед ним на цей раз. Але що писати? про що писати? Що я тут нужуся та нічого не роблю і, нарешті, не можу нічого робити? Краще мовчать, ніж воду в ступі товкти.

26 [січня]. Зустрів масницю, виїхавши саньми за місто. Я запропонував цю розвагу любусі Піуновій з родиною. Вона згодилась. І ми поїхали до села Бору, напилися чаю в якомусь шин-

ку, а, як вертались, вона все співала відому весільну чи святочну пісню:

Меня миленькой онъ журиль, браниль,
Онъ журиль, браниль, добромъ говориль,
Ай люли-люли выговариваль!

— Не ходи, дѣвка, молода замужь,
Наберись, дѣвка, ума-разума,
Ума-разума, да сундукъ добра,
Да сундукъ добра, коробокъ холста.

Жидівська прикмета в росіянина. Він без посагу навіть не може покохати.

27 [січня]. У церкві Покрєси відспівали відправу над тілом О. Д. Улибишева, славного критика та біографа Бетховена й Моцарта.

28 [січня]. Микола Петрович Болтін, губерніяльний маршалок дворянства, висловив бажання познайомитися зо мною. Я вволив його ввічливе бажання й не каюсь. Це людина, що мислить розумно й благородно; він гаряче співчуває справі кріпаків і пильно клопочеться за склад комітету, що має вирішити цю справу в нижнегородській губернії.

29 [січня]. Недоладний бенефіс пані Васілевої і плітки.

30 [січня].

Кохана й вельмиповажана Катерино Борисівно!

Я сам приніс Вам книжки і приніс їх на те, щоб Ви їх прочитали. Але Ви, не прочитавши їх, прислали мені назад. Як маю розуміти Ваш учинок? Він мене зовсім приголомшив, особливо коли взяти під увагу нашу сьогоднішню розмову. Чи це не відповідь на моє освідчення? Якщо це так, то прошу Вас мені її ясніше висловити. Справа для мене надто важлива. Я Вас люблю й кажу це Вам просто, без усяких викликів та захватів. Ви занадто розумні, щоб вимагати від мене палких любовних освідчень, я ж занадто люблю й шаную Вас, щоб послугуватися звичайно в світі вживаними банальностями. Стати Вашим чоловіком — для мене найбільше щастя, і тяжко буде від цієї думки відмо-

витися. Та коли доля інакше судила, коли я мав нещастя не подобатися Вам і коли те, що Ви мені повернули книжки, означає відмову, — то нема ради, мушу скоритися долі. Але в кожному разі ні почуття мої, ні пошана моя до Вас не зміняться, і коли Ви не можете або не хочете бути моєю дружиною, то дозвольте мені хоч ту одну вітиху мати, що зостануся Вашим другом і постійною відданістю та шанобливістю заслужу Вашу ласкаву приязнь і пошану.

Дожидаючи відповіді, що має вирішити мою долю, застаюся відданий Вам із почуттям глибокої любови

Тарас Шевченко¹⁾.

31 [січня]. Я зовсім нездатний до ролі коханця. Вона, мабуть, взяла мене за божевільного або просто за п'яного, та ще й за негідника. Як розтолкувати їй, що я ні те, ні друге, ні третє, і що я не банальний театральний коханець, а щирий, глибоко сердечний її друг. Сам цього не вмію їй висловити. Звернуся до мого друга М. О. Дорохової. Коли й вона її на добрий розум не наведе, тоді я найсмійніший і найнещасливіший жених.

1 лютого. Дістав лист від М. С. Щепкина з двомастами карбованців та з висловом найсердечнішої готовости переселити мою прекрасну наречену до Харкова. Він бажає знати її умови, а вона не бажає зо мною бачитись. Але тому, що це побачення не любовне, а ділове, то воно конче потрібне. Нічого робити, беруся знов за посланіє.

2 [лютого]. Справа моя не така погана, як я гадав. Вона прийняла моє несподіване сватання, як театральну сцену. Справжня акторка. Вона в усьому бачить своє улюблене мистецтво; навіть у мені відкрила сценічного артиста в той час, коли я найменше був схожий на актора. В дійсності я тоді скидався на божевільного, або

¹⁾ Цей лист до К. Б. Піунової вписаний сюди не рукою Шевченка. — Р е д.

скоріше на п'яного, а вона, бідолашна, мала мене за лицедія. Але перемелеться — мука буде.

Усе це пояснив мені її батько, що прийшов на моє запрошення з приводу листа Михайла Семеновича. Старий отверто не висловив своєї думки щодо мого сватання, але згодився зо мною, що їй конче треба читати, і взяв у мене «Губернські очерки» та кілька випусків Гогарта. Добрий знак!

На закінчення спектаклів виставлено драму «Парижські Нищіє». Ролю Антуанети виконала вона, і виконала ліпше, як уперше, але я не плескав. А чому — і сам не знаю. Мені здавалось, що вона — вище всяких оплесків. Але я цього нікому не сказав.

3 [лютого]. Ніночка Гущина — іменинниця. Вчора я повідомив про це Піунову, маючи на думці побачитись і побалакати з нею, але політика мені не вдалася. Моя люба з'явилась, привітала іменинницю й за півгодини відїхала; а я встиг, та й то в передпокої, стиснути й поцілувати її руку, не промовивши ні слова. Лукава істото! Тепер я тобі не сильце, а пастку поставлю. Побачимо, хто кого перехитрує!

Тут таки при ній уголос прочитав я вже видрюковану статейку власного виробу про її бенфіс. Можливо, що їй не подобалось моє негідне підслесливе р;кодїлля, і вона поспішила відїхати. Та чи не плюнути мені на цю сердечну витівку? Не плюй до крикиці, — доведеться води напитись.

4 [лютого]. Краще хоч абищо, як нічого. Другий день нема вистав, убогих нижнегородських вистав. І ніби чогось конче потрібного бракує.

5 [лютого]. Я бачив її вві сні. Чи на добре це? Ніби вона сліпа жебрачка, але така молода та гарненька, стоїть під якоюсь огорожею чи парканом і Христа ради простягає руку. Я хотів підійти

з якимись дрібними грішми, але раптом вона щезла. Це — продовження ролі Антуанети, нічого більше.

Увечері був у Татарінова. Белов і Татарінов грали в чотири руки увертюру з «Вільгельма Телля» і з «Фрейшюца», а потім деякі релігійні композиції Гайдна. Божественний Гайдн! Божественна музика!

Після музики зайшла мова про театр і про талант моєї любої Піунової. Спочатку я слухав з приємністю, як її хвалили, а потім мені стало так сумно, що я хотів піти геть. Що б це могло значити? Чи не заздрість? Нерозумно, безглуздо ревнувати акторку до глядачів, бо її справжнім коханцем повинна бути публіка, а чоловік — другом.

В кінці вечора господар прочитав нам пісню Беранже, перекладену Ленським під назвою «Старый холостякъ». Мені вона дуже сподобалась, мабуть тому, що я, коли не одружуся з моєю укоханою артисткою, буду примушений перейти до цієї нешановної категорії.

СТАРЫЙ ХОЛОСТЯКЪ.

(Беранже).

Десятый часъ, пора на боковую,
Маланьюшка, поди ко мнѣ душа;
Семь-ка тебя разочекъ поцѣлую...
Кухарочка, а какъ вѣдь хороша!
Мнѣ кажется, ты видишь и по взгляду,
Что сталь бодрѣй я въ эти шесть недѣль...
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

Маланьюшка, ты не дивись нимало,
Что я хочу служанкой быть любимъ:
Я въ старину ухаживзль бывало
За личкомъ, дрянъ передъ твоимъ.
Что есть любовь, пять лѣтъ не зналь я сряду,

А прежнихъ чувствъ все не проходить хмель.
 Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
 Да приготовь мою постель.

Дружочекъ, будь со мною безъ отлучки,
 Ты съ этихъ поръ на кухнѣ не слуга,
 И можно ли, чтобъ эти щечки, ручки
 Коптились весь день у очага?
 Я дамъ тебѣ хорошую награду,
 Одѣну такъ, какъ лучшую мамзель...
 Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
 Да приготовь мою постель.

Что слышу я? опять отвѣтъ всегдашній:
 — Да полноте! какъ можно! стыдъ какой! —
 Сударыня, я знаю ваши шашни
 Съ Петрушкою, племянника слугой!...
 Въ знакомствѣ съ нимъ ни складу нѣтъ, ни ладу,
 Того смотри, что сядешь тутъ на мель...
 Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
 Да приготовь мою постель.

Маланьюшка! ты на мое желанье
 Безъ дальнихъ словъ должна бы отвѣчать,
 Вотъ видишь ли: я скоро завѣщанье
 Духовное намѣренъ написать.
 Чѣмъ приводитъ хозяина въ досаду,
 Пойми, мой другъ, его благую цѣль...
 Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
 Да приготовь мою постель.

А, наконецъ, мои пріятны ласки...
 Но... Какъ я слабъ!... Проклятіе судьбѣ!...
 Не плачь, душа: я не боюсь огласки
 И немощенъ женюся на тебѣ.
 Пожалуйста, въ крови моей прохладу
 Хоть какъ-нибудь поразогрѣй, мамзель...
 Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
 Да приготовь мою постель.

6 [лютого]. М. О. Дорохова сьогодні проробляла зо своїми молоденькими випускними вихованками пробу прийдешнього акту. Молоденькі вихованки в зелених суконочках і білих пелеринках, в числі . . .¹⁾, пристойно сиділи на лавках, немов театральні глядачки, і благоговійно слухали, як їх здібні товаришки виконували на фортепіяні руколомні пєси. Між іншим зовсім непогано було виконано на двох інструментах увертюру з «Вільгельма Телля». Потім проказували вірші по-французькому, по-німецькому, та наприкінці панна Беляєва продеклямувала свої власні російські вірші на тему: вдячність за виховання; як на її вік — вірші гарні, за що я їй обіцяв подарувати твори І. Козлова, якщо дістану в Нижньому. На закінчення хор проспівав так званий «народній» гімн. І репетиція на цьому скінчилась.

Все це — зле по звичайному, але ось що гидке: в залах інституту, крім лавок та грізного ярмаркового портрету самодержця, — жадної картини, жадної гравюри. Чисто, гладко, як у якомусь манежі. Де ж естетичне виховання жінки? А воно для неї таке необхідне, як повітря, що освіжує віддих. Душогубці!

Після цієї театральної репетиції зайшов до Марії Олександрівни. Зустрів у неї свого давнього знайомого, такого собі п. Шумахера. Він недавно вернувся з закордону й привіз із собою 4-ий № «Колокола». Я вперше сьогодні побачив [цей] часопис і з побожністю поцілував.

7 [лютого]. Сьогодні дістав лист, та ще й рекомендований, від директора харківського театру. Він дуже чемно просить мене подати йому умови Піунової та прискорити приїзд її самої. Сердечно радий, що мені ця справа вдалася. Ввечері пішов я втішити її цим чемним листом та

¹⁾ Число учениць не зазначене. — Р е д.

остаточно перебалакати про умови і про час від'їзду до Харкова. Її самої не застав удома, а дурна «мамаша» так мене прийняла, що я ледве чи відважуся колинебудь переступити поріг моєї милої «протеже». Доведеться вдатися до листовного порозуміння.

8 [лютого]. Вона прислала за мною, щоб порозумілись з приводу харківської пропозиції. Я, звичайно, охоче згодився на це ділове побачення, маючи на увазі й любовне. Та ба! стара буркунка-«мамаша» і кроку не ступила з кімнати, і я мусів відійти, самих доручень набравшись. Вона воліє їхати до Харкова з батьком, а це обмежить її грошові засоби, бо батько буде примушений покинути контору, де він дістає 30 карбованців на місяць. Але, мабуть, «мамаша» і їй увязла в зубах.

9 [лютого]. Після безпутньо проведеної ночі я відчув потяг до віршословія; спробував і без найменшого зусилля написав оцю річ. Чи це не наслідок подразнення нервів?

I.

ДОЛЯ.

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, батьком і сестрою
 Сіромі стала. Ти взяла
 Мене маленького за руку
 І в школу хлопця одвела
 До п'яного дяка в науку.
 — Учися, серденько, колись
 З нас будуть люди, — ти ска-
 [зала,
 А я послухав, і учивсь,

І вивчився. А ти збрехала,
 Які з нас люди? Та дарма,
 Ми не лукавили з тобою,
 Ми просто йшли. У нас нема
 Зерна неправди за собою.
 Ходімо даліше, даліше слава,
 Мій друже щирий, нелукавий!
 Ходімо даліше, даліше слава,
 А слава заповідь моя.

II.

МУЗА.

І ти, пречистая, святая,
 Ти, сестро Феба молодая!
 Мене ти в пелену взяла
 І геть у поле однесла.
 І на могилі серед поля,
 Як тую волю на роздоллі,
 Туманом сивим словила.
 І колихала, і співала,
 І чари діяла... і я...
 О, чарівниченько моя!
 Мені ти всюди помагала,
 І всюди, зоренько моя,
 Ти не марніла, ти сіяла!
 В степу безлюднім, в чу-
 [жині,
 В далекій неволі —
 Ти в кайданах пишалася,
 Як квіточка в полі.
 Із казарми смардячої
 Чистою, святою
 Вилетіла, як пташечка,
 І понадо мною

Полинула, заспівала,
 Моя сизокрила...
 Мов живущою водою,
 Душу окропила.
 І я живу, і надо мною
 Своєю Божою красою
 Витаєш ти, мій херувим,
 Золотокрилий серафим,
 Мося порадонько святая,
 Моя ти доле молодая!
 Не покидай мене, вночі,
 І вдень, і ввечері, і рано
 Витай зі мною... і учи,
 Учи неложними устами
 Хвалити правду. Поможі
 Молитву діяти до краю.
 А як умру, моя святая,
 Моя ти мати, положи
 Свого ти сина в домовину...
 І хоть єдиную сльозину
 В очах безсмертних покажи.

III.

СЛАВА.

А ти задрипанко, шинкарко,
 Перекулко п'яна,
 Де ти в ката забарилась
 З своїми лучами?
 У Версалі над злодієм
 Набор розпустила,
 Чи з ким іншим мізкаєшся
 З нудьги та з похмілля?
 Горнись лишень коло мене
 Та витнемо з лиха,

Гарнесенько обіймемось,
 Та любо та тихо
 Пожартуєм, чмокнемося...
 Та й поберемося,
 Моя крале мальована!
 Ёс я таки й досі
 Коло тебе мізкаюся,
 Ти хоча й пишалась
 І з п'яними королями
 По шинках шаталась,

І курвила з Миколою
У Севастополі...
Та мені проте байдуже,
Мені, моя доле,

Дай на себе надивитись
Дай і пригорнутись
Під крилом твоїм, і любо
З дороги заснути.

10 [лютого]. Дістав листа від кошового батька Я. Кухаренка з 7 серпня. Він із Катеринодару прогулявся через Новопетровський форт та Оренбург, і тільки сьогодні досягнув своєї мети. А все ж краще пізно, як ніколи. Кухаренко не знав про мою резиденцію. А я не знав, як розтолкувати собі його мовчанку. А тепер усе з'ясувалось.

І. О. Усков з Новопетровського форту пише, що в них усе гаразд. Не заздрю вашому гараздові. В. М. Погожев пише з Владіміра, що він цими днями бачився в Москві з Щепкиним і що той йому читав з пам'яті якусь мою «Пустку». Зовсім не памятаю цієї речі, а чую про неї вже не вперше.

11 [лютого]. М. С. Щепкин із жалем у серці пише про моє безпутнє й нєтверезе життя. Цікаво б знати, з якого джерела він зачерпнув ці відомості. Виходить, що й я не без добрих людей. Все ж краще, як нічого.

Дякую тобі, мій старий, мій добрий, але як мені тебе переконати, що це неправда, не знаю.

Далі він пише про переїзд Піунової до Харкова. Він сумнівається, щоб їй там дали платню, якої вона жадає. Прикро буде, коли цей переїзд не справдиться. Почекаємо, що скаже Іван Олександрович Щербина.

Боже мій, як би мені хотілось вирвати її з цього затхлого болота!

12 [лютого]. Сьогодні нарисував портрет Кадніцького. Ще треба нарисувати Фреліха, і квит.

14 [лютого]. Нарешті скінчив другу частину «Матроза». Переписування — це найприкріша праця, яку я колинебудь мав: її можна прирівняти до салдатської муштри. Треба буде ще раз

прочитати це рукоділля, що з нього вийде. Як його прийме С. Т. Аксаков? Мені страх як хочеться йому подобатись, і тільки йому. Дивне почуття!

15 [лютого]. Запрошував листом свою мучительку обідати до М. О. Дорохової. Вимовилася тим, що нездужає, нестерпна брехуха. Мені конче треба побалакати з нею на самоті ще до виїзду з Нижнього; а як це влаштувати — не придумаю. Писати не хочеться, а, мабуть, доведеться писати. Знов бачив її уві сні, як сліпу жебрачку, тільки вже не під церковною огорою, як уперше, а в живій картині, в українській білій свитці і в червоному очіпку.

16 [лютого]. Відіславши на пошту листи до Кухаренка та Аксакова, я зайшов до собору послухати архиєрейського хору. Дивно! Чи це з незвички, чи воно так справді є (останнє правдивіше), — в архиєрейській службі Божій з її обстановою, та взагалі в декорації, я побачив щось тибетське або японське. І підчас цієї лялькової комедії читають Євангелію. Найпідліша суперечність!

Нерукотворний потворний образ, якого копія мене колись перелякала в церкві св. Юрія. Оригінал цієї індійської бридоти знаходиться в соборі і має славу, як старовина. Його переніс із Суздаля князь Костянтин Василевич 1351 року. Дуже можливо, що це оригінальна візантійська потвора.

Увечері в театрі були живі картини, на які я не ходив дивитись, не зважаючи навіть на те, що в них брала участь моя незрівняна. Я боявся побачити в цих картинах візантійський стиль. Побоювання мої мали підстави: п. Майоров нічогісінько в цій простій справі не тямить. У театральній каварні, або, як її тут називають, у шинку — зустрів старого Піунова, якому, як він мені сказав, дуже б хотілось, щоб його Катя тої неділі щонебудь прочитала на сцені. Я обіцяв понишпорити в російській поезії. Понишпорив. І мій вибір упав

на останню сцену з «Фавста» Гете в перекладі Губера. Вона прочитає добре, тільки треба буде її одягнути відповідно до місця й часу. Шкода, що нема під руками Ретша. Та чи дістану ще й книгу Губера в цьому затхлому місті?

17 [лютого]. Насилу, а все ж таки дістав «Фавста» Губера; послав книжку моїй артистці і години через три прихожу до неї зовсім певний, що вона вже на пам'ять читає ролю Маргарити. Нічого подібного. Вона чомусь уважає, що ця сцена не надається до читання. Її покликала мати, і вона вийшла з кімнати, а я з півгодини побалакав із батьком та й пішов, піймавши облизня. Надзвичайна простота звичаїв!

18 [лютого]. Проїздом з Києва до Іркутського відвідали мене земляки мої: Волхонський і Малюга. Вони їдуть, як лікарі, відслужуватись казні за виховання. Яке безглуздя посилати молодих лікарів на таку віддаль од центру освіти, де всі засоби для майбутнього розвитку! Варварство!

Малюга повідомив мене, що Марко Вовчок — псевдонім якоїсь Марковичевої і що адресу її можна дістати в Данила Семеновича Каменецького, Кулішевого довіреного в Петербурзі. Яка високо прекрасна істота ця жінка! Не рівня моїй акторці. Треба буде їй написати листа та подякувати їй за радість, що [мені] дало читання її надхненної книжки.

19 [лютого]. У шостій годині ранку приїхав із Петербургу Шрейдерс і привіз мені листа від Лазаревського, «П'єси Беранже» Курочкіна та чотири примірники мого портрета, фотографованого з мого ж таки рисунку.

У дванадцятій годині в залі Дворянського Клубу відбувалось урочисте відкриття Комітету, скликаного, щоб остаточно вирішити визволення кріпаків. Цей великий початок благословив єпископ, і відкрив промовою військовий губернатор

О. М. Муравйов, промовою не банальною, офіційною, а надхненною, християнською, вільною. Але банда користолюбних дідичів ані одним звуком не відгукнулася на людське святеє слово. Льокаї! Чи буде ця промова надрюкована? Попрошу М. О. Дорохову, чи не зможе вона роздобути копію?

20 [лютого]. Один примірник свого нерукотворного образу подарував М. О. Дороховій. Не подобався він їй: вважає, що вираз занадто суворий. Просив роздобути копію промови Муравйова. Обіцяла.

21 [лютого]. Писав Лазаревському, щоб він свої листи до мене адресував на імя М. С. Щепкина в Москву.

Почав переписувати для друку свою поезію, писану від 1847 до 1858 року. Не знаю, чи багато з цієї половини вибирається доброго зерна.

22 [лютого]. Утретє бачу її вві сні, і все жебрачкою. Це вже не наслідок ролі Антуанети, а чому — не збагну. Сьогодні уявилась вона мені брудна, погана, напівгола, а все ж в українській свитці, але не в білій, як досі, а в сірій, розірваній та задрипаній. З сльозами просила в мене милостині та вибачення за свою нечемність з приводу »Фавста« Губера. Я, звичайно, простив її і на знак примирення хотів поцілувати, але вона зчезла. Чи не пророчать нам правдивого убожества оці нічні примари?

23 [лютого]. Сон справдився. Вертаючись із пошти, я зайшов до Владімірова й почув, що моя люба Піунова, не дочекавшись листа з Харкова, підписала умову з тутешнім новим директором театру, з п. Мірцевим. Коли це правда, то в яке ж становище вона поставила мене й Михайла Семеновича у відношенні до Щербини? В найприкріше!

Ось де воно — моральне убожество! А я боявся матеріяльного. Дружбі кінець — і чорти в во-

ду. Хто зламав дане слово, для того присяга не існує.

24 [лютого]. Дістав листа від Куліша з дороги до Бельгії, з хутора Мотронівки біля Борзни. Він пропонує мені рисувати сцени з української історії, з пісень та з сучасного народнього побуту — рисунки, які можна було б вирізувати на дереві, дрюкувати в великій кількості, розмальовувати та продавати по найдешевшій ціні. Його думка — замінити [цим] серед нашого люду суздальські вироби. Прекрасна, благородна думка! Але здійснити її можна тільки маючи великі гроші і принести навіть матеріальну користь. Тепер я не можу взятися до такої роботи. Для цього треба весь час жити на Україні, щоб була різниця між моїми рисунками та суздальськими. Ще й тому не можу, що я не трачу надії бути в Академії та зайнятися улюбленою акватінтою.

Я так багато перетерпів і пережив у своєму житті, що вже, здавалось би, пора звикнути до цих мерзот. Не можу. Випадково зустрів я Піунову; в мене не вистарчило духу їй уклонитись. А чи давно я бачив [у ній] майбутню дружину свою, янгола-хранителя свого, за якого готовий був покласти свою душу? Гидкий контраст! Чудовий лік від любови — несамостійність. У мене все як рукою зняло. Я легше простив би їй найзавзятіше кокетство, ніж оцю дрібну несамостійність, яка мене, а головне — мого старого славного друга, поставила в дуже ніякове становище. Погань пані Піунова! Від голови до п'ят погань!

Завтра Кудлай їде до Владіміра; попрошу його взяти й мене з собою. Із Владіміра якимось доберусь до Нікольського і в обіймах мого давнього щирого приятеля, дасть Бог, забуду і Піунову, і всі мої гіркі втрати та невдачі. Відпочину й на дозвіллі захожусь переписувати для друку свою невольничу поезію. А сьогодні перепишу

чужу не поезію, а досить вдалі віршики, присвячені пам'яті «неудобозабываемаго» фельдфебеля:

Когда онъ въ вѣчность преселился,

Нашъ незабвенный Николай,

Къ Петру-апостолу явился,

Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.

— Ты кто? — спросилъ его ключарь.

— Какъ кто! Извѣстно — русскій царь.

— Ты царь? Такъ подожди немного:

Ты знаешь — въ рай тѣсна дорога,

И узки райскіе врата:

Смотри, какая тѣснота!

— Что жь это все за сбродъ?

Простой народъ!

— Аль не узналъ своихъ? Вѣдь это россіяне —

Твои бездушные дворяне.

А это вольные крестьяне.

Они всѣ по міру пошли

И нищими къ намъ въ рай пришли.

Тогда подумаль Николай:

— Такъ вотъ какъ достается рай!

И пишетъ сыну: «Милый Саша!

Плоха на небѣ участь наша.

И если подданныхъ своихъ ты любишь,

То ихъ богатства поубавь.

А если хочешь въ рай ввести,

То всѣхъ ихъ по міру пусти!

25 [лютого]. У сьомій годині вранці дістав листа від Лазаревського. Він пише, що мені дозволено приїхати й жити в Петербурзі. Ліпшого поздоровлення з днем янгола не можна й бажати.

У третій годині зібрались на обід М. Брилкін, П. Брилкін, Грасс, Лапа, Кудлай, Кадницький, Фреліх, Клімовський, Владіміров, Попов, Товбич. За обідом було і гучно, і весело, і гоже, бо товариство було однудушне, просте і в високій мірі бла-

городне. За шампанським я виголосив «спіч»: спочатку подякував своїм гостям за честь, що мені зробили, а на закінчення додав, що я не буду нарікати на Бога, коли скрізь буду зустрічати таких добрих людей, як вони, тепер зо мною суцці, і що спомин про них я заховаю в своєму серці назавжди.

Свято моє відбулося в помешканні предоброго К. Шрейдерса.

Увечері пішов я відпровадити Клімовського, що виїздив до Петербургу, і з яким я й сам гадав поїхати в гості до М. С. Щепкина. Але лист Лазаревського мене вчасно спинив.

26 [лютого]. Товбич запропонував мені прогулянку за 75 верстов від Нижнього; я охоче згодився на його пропозицію, бажаючи скоротити довге очікування офіційного повідомлення про дозвіл жити мені в Пітері. Ми запросили з собою актора Владімірова та якусь панночку Сашу Очеретнікову — одчайдушну особу. Погано пообідали на мій кошт у трахтирі Бубнова й вирушили в дорогу.

27 [лютого]. В селі Медновці (мета поїздки Товбича) ми пробули до восьмої години вечора. Тут я зустрівся з капітаном офіції шляхів Петровичем, що приїхав туди у спільній з Товбичем справі. Петрович — з походження сербин, освічена, щира й сердечна людина, що добре розуміє і глибоко відчуває все сучасне. Мені прикро, що я прожив стільки часу в Нижньому і тільки сьогодні зустрівся з цією виїмковою людиною.

28 [лютого]. У сьомій годині вранці ми щасливо вернулись до Нижнього. Подорож наша була весела й не зовсім пуста. Саша Очеретнікова була гидка: вона немилосердно пиячила і на кожній стації напропале бахурувала, ніким не гре-

баючи. Нещасна, безнадійно пропадає, а проте прекрасна істота. Страшна драма!

1 березня. На ім'я тутешнього губернатора прийшов од міністра внутрішніх справ папір про дозвіл жити мені в Петербурзі, ало все ще під доглядом поліції. Це діло старого розпусника — японця Адлерберга.

2 [березня]. Дістав листа від графині Н. І. Толстої. Вона пише, що її сердечне бажання нарешті справдилось, і що вона нетерпляче чекає мене. Добра, благородна істота! Чим я відплачуся тобі за добро, що ти для [мене] зробила? Молитвою, безконечною молитвою.

Овсянников просить, щоб я [пождав] його тут до сьомого. Пожду. А як він одурить, прокляну й без грошей виїду.

3 [березня]. Давно ждану книжку «Дѣтство Батрова внука» дістав сьогодні з найласкавішим написом автора. Книжка була вислана з Москви 7 лютого і пролежала до сьогодні в сухого Даля. Могла б і назавжди зостатися в нього, коли б я сьогодні випадково не зайшов до нього й не побачив її. Він виправдується розкидливістю і справами. Як хочеш виправдуйся, а ти все таки — сухий німець і великий паскуда. І чому це заманулося Сергієві Тимофієвичу робити моїм комісіонером Даля, коли він мій адрес добре знає? Чи не думав він таким чином познайомити мене з ним? Предобрий Сергій Тимофієвич!

4 [березня]. Дожидаючи Овсянникова та поліційної перепустки до Пітера, заходився переписувати до друку «Відьму». Знайшов багато дечого розтягнутого й невикінченого. І слава Богу: праця скоротить довгі дні дождання.

5 [березня]. Вислав листа графині Н. І. Толстій. Писав їй, що сьомого числа в дев'ятій годині ввечері покину Нижній Новгород. Чи справдиться це? Це буде залежати від Овсянникова,

а не від мене. Яка дурниця!... Далі працюю над »Відьмою«.

6 [б е р е з н я]. Я занадто пильно взявся за свою »Відьму«, — так пильно, що сьогодні скінчив; а праці було чимало. І, здається, добре скінчив. Переписав і злегка виправив »Лілею« та »Русалку«. Як то зустрінуть земляки мої мою невольничу Музу?

У сьомій годині ввечері з'явився до мене жандармський унтер-офіцер і запропонував довести мене за 10 карбованців до Москви. Сердечно вдячний за пропозицію. Він одвозив до Вятки якогось непокірного своєму батькові капітана Шліппенбаха та на поворотній дорозі шукав собі солутника і знайшов мене в Нижньому. Ще раз спасибі йому.

Поєднавшись щодо ціни та часу виїзду, я пішов до Кудлая, щоб прискорити поліційну перепустку. Кудлая не застав удома і на половині дороги зайшов до Вільде, де зустрів Татарінова, панночок Шмітгоф та їх брата, молодого і дуже талановитого скрипака й сценічного артиста. Після вечері господар, прощаючись зо мною, подарував мені на пам'ятку кілька мініатюрних медальйонів — копій з відомих старовинних та нових скульптурних творів, зроблених різними мистцями. Милый і розумний подарунок.

7 [б е р е з н я]. Від першої години по півдні до першої години по півночі прощався з моїми нижньгородськими друзями. Закінчив прощання в М. О. Дорохової вечерею та тостом за здоров'я моєї святої заступниці графині Н. І. Толстої.

10 [б е р е з н я]. У третій годині по півдні 8 березня покинув на санях Нижній, а до Владіміра приїхав 9-го вночі возом. Крім цього, в цю пору року досить звичайного явища, нічого особливого

не сталося, маю тільки легке запалення лівого ока та сверблячку на лобі. У Владімірі я купив трояндової води та сподівався цим пахучим ліком усе й покінчити: та не так склалося, як гадалося.

У Владімірі на поштової станції зустрів О. І. Бутакова, під командою якого я плавав два літа 1848 і 49 по Аральському морі. З того часу ми з ним не бачились. Тепер він їде з дружиною до Оренбургу, а потім на береги Сир-Дарі. У мене на саму згадку про цю пустиню холодне серце, а він, здається, ладен назавжди там осісти. Подобався сатана ліпше ясного сокола.

В одинадцятій годині ввечері приїхав до Москви. Найняв кімнату за карбованця сріблом за добу в якомусь пишному готелі і ледве міг допроситися чаю, бо вже було пізно. О, Москва! о, караван-сераю під голосною фірмою «готель» та ще й із швейцаром!

11 [б е р е з н я]. У сьомій годині вранці покинув я «караван-серай» із швейцаром і подався шукати свого друга М. С. Щелкина. Знайшов його у старого Пимена, в домі Щепотевої та в нього й замешкав і, здається, надовго, бо око моє розпухло й почервоніло, а на лобі кількома купками висипали прищі. Обцілувавши свого великого друга, пішов я до лікаря Ван-Путерена, мого нижнегородського знайомого. Він приписав мені англійську сіль, зелений пластир, діету та принаймні тиждень не виходити на вулицю. От тобі й столиця! Сиди та дивись у вікно на старого поганого Пимена.

12 [б е р е з н я]. Відвідав мене лікар Ван-Путерен; додав ще два ліки — для внутрішнього та зовнішнього вжитку і передік мені принаймні тиждень в'язниці та посту. Веселенька перспектива!

Слідом за лікарем одвідав мене високошановний Михайло Олександрович Максимович. Молодіє дідуган, оженився, запустив вуса та й гадки

не має. Увечері на вимогу моїх гостинних господарів зійшов я з повязаною головою вниз до вітальні, де зустрів кількох гостей і між ними — Кетчера, Бабста та Афанасєва, з якими тут і познайомив мене господар. Час перед вечерею промайнув швидко. Подали вечерю. Гості сіли за стіл, а я пішов до своєї келії. Проклята хвороба!

13 [б е р е з н я]. Доктор Ван-Путерен виїхав сьогодні до Нижнього; нараїв мені свого приятеля, якогось німця. Я його, одначе, не дочекався і просив М[ихайла] С[еменовича] закликати лікаря, якого він краще знає, бо хвороба моя не на жарт мене непокоїть. М. С. запросив доктора Міна. Завтра я чекаю його.

Відвідав мене Маркович, син М. Марковича, автора «Історії Малороссії», та М. О. Максимович з брошурою: «Излѣдованіе о Петрѣ Конашевчѣ Сагайдачномъ». Широ дякую за візиту й за брошуру.

14 [б е р е з н я]. Вислав Лазарєвському два малюнки, призначені в дар [вел. кн.] М[арії] М[иколаївні].

По обіді прийшли до мене два лікарі; добре ще, що не разом. Приятель Ван-Путерена приписав якусь мікстуру в темній пляшечці, а Мін — пільнавську воду та діету. Я вирішив послухати поради останнього.

Дмитро Єгорович Мін — учений перекладач Данта, та ще в більшій мірі — учений і досвідчений лікар. Поет і лікар... Яка прекрасна дисгармонія!

У старого друга мого М[ихайла] С[еменовича] скрізь і всюди поезія: в нього й домовий лікар — поет.

15 [б е р е з н я]. Учора були в мене два лікарі, а сьогодні — ані одного. Мені, слава Богу, краще; може незабаром вони будуть мені зовсім непотрібні. Як би це було добре! Остогидло дивитись через вікно на старого Пимена.

М[ихайло] С[еменович] ходить коло мене, як коло вередливої хворої дитини. Предобра істота! Сьогодні ввечері він запросив для мене якусь пані Грекову, мою напівземлячку, із зшитком українських пісень. Прекрасний, свіжий, сильний голос. Але наші пісні їй по-над силу, особливо жіночі: уривчасто, різко, — національної експресії вона не схопила. Чи скоро я почую тебе, моя рідна, задушевна пісне!

Петро Михайлович, старший син мого великого друга, подарував мені два примірники фотографічних портретів апостола Олександра Івановича Герцена.

16 [б е р е з н я]. Нарисував не зовсім вдало портрет М[ихайла] С[еменовича]. Причиною невдачі був спочатку Максимович, а потім Маркович. Пренаївні гості! Їм і на думку не спала приказка, що не в пору гість — гірший за татарина. Здається, люди й розумні, а звичайної речі не розуміють.

По обіді відвідав мене Д. Є. Мін і крім дієти та пільнавської води нічого не порадив. Днів за три обіцяє випустити на вулицю. Ой, як би це було добре!

17 [б е р е з н я]. Сьогодні знов мене відвідали обидва лікарі, і, слава Богу, крім дієти та сидіння в хаті нічого не приписали. Я одначе й цього трохи не додержав: увечері нищечком одвідав давно невиданого друга свого — княжну Варвару Миколаївну Репніну. Вона змінилась на краще: погладшала, ніби помолодшала і кинулась у святошество, чого я давніше не помічав. Чи не зустріла вона в Москві доброго сповідника?

18 [б е р е з н я]. Скінчив переписувати, чи пак проціжувати свою поезію за 1847 рік. Шкода, що нема з ким до пуття прочитати. М[ихайло] С[еменович] у цьому ділі мені не суддя. Він занадто захоплюється. Максимович — той

просто благоговіє перед моїм віршем. Бодянський теж. Треба буде почекати Куліша. Він хоч і різко, але інколи скаже правду. Зате йому правди не кажи, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини.

У першій годині ми з М[ихайлом] С[еменовичем] поїхали до міста. Заїхали до Максимовича. Він саме порався коло «Русской Бесѣды». Пані його вдома не застали; вона була в церкві: говіє. Незабаром вона прийшла, і похмурна оселя вченого посвітлішала. Яка мила, прекрасна істота! Але що в ній найчарівливіше — це чистий, незопсований тип моєї землячки. Вона заграла нам на фортепіяні кілька наших пісень. Так чисто, просто, як жадна велика артистка не грає. І де він, старий антикварій, викопав таке свіже, чисте добро? І сумно, і заздрісно... Я написав їй на памятку свій «Весінній Вечір», а вона подарувала мені київський образок, щоб носити на шиї. Наївний і прекрасний дарунок!

Розпрощавшись з милою, чарівливою землячкою, ми заїхали до малярської школи, до мого старого приятеля А. М. Мокрицького. Старий друзяка не пізнав мене. І не дивно: ми з ним не бачились від 1842 року. Потім заїхали до книгарні М. Щепкина, де Якушкін подарував мені портрет славного Миколи Новікова. Після цього приїхали додому та сіли обідати.

Увечері буз у О. М. Бодянського. Набалакались досхочу про словян взагалі та про земляків зокрема, і тим я закінчив свій перший вихід із дому.

19 [березня]. У десятій годині вранці вийшли ми з Михайлом Семеновичем із дому і, не зважаючи на воду та грязюку під ногами, обійшли пішки принаймні чверть Москви. Я не бачив Кремлю від 1845 року. Подібний до казарми палац дуже його знекрасив, та все ж він — оригінально-

прекрасний. Храм Спаса взагалі, головна баня особливо, — брудкі. Велетенський і цілком невдалий твір. Немов товста купчиха в золотому »повойнику« стала напоказ посеред Білокаменної. Від Кремлю перейшли ми на Велику Дмитровку і зайшли до Олени Костянтинівни Станкевичевої, моєї давньої знайомої, напилися чаю, відпочили та пішли до книгарні М. М. Щепкина. З книгарні знову вернулись до Станкевичевої, де я зустрів ще одну мою давню знайому — Олімпіяду Іванівну Миницьку. Пообідали в Станкевичевої й у шостій годині ввечері щасливо вернулись пішки »во сво-яси, дивсяя бившему«.

20 [березня]. Мій невідлучний супутник і чічероне М[ихайло] С[еменович] сьогодні прикладав собі баньки, і я один од десятої до четвертої години місив московську грязюку. Вранці я наказав фурманові вимастити мені чоботи добрим дьогтем. Озброївся та вирушив Тверською до Кремлю. Намилувавшись старим красунем-Кремлем, я перейшов до молодого некрасуня-Спаса, щоб оглянути скульптурні роботи, але мене й на подвіря не пустили. — »Не дозволено« — сказав сторож. Я з ним не сперечався й вернувся до Кремлю. Ще раз намилувавшись старим, вийшов я на Ілінку, а потім на Покровку. Зайшов до О. О. Сапожнікова, мого супутника з Астрахані до Нижнього, — хворий, нікого не приймає. І добре робить, бо я заболочений. Розпитав у будочника дорогу до пошти, поплентався тихенько до Мокрицького. Відпочив у нього, намилувався ескізами незабутнього мого друга, покійного Штернберга, та й пішов до уральського козарлюги Савічева. У нього взяв літопис Величка, який він два роки тому дістав од О. М. Бодяньського, щоб переслати [мені], і держав у себе, сам не знаючи пощо. Від Савічева зайшов до харчівні, напився чаю з кренделями і Страсним бульваром вийшов на Дмитрівку,

потім — до старого Пимена і точно в четвертій годині вернувся додому.

Увечері М[ихайло] С[еменович] був готовий до нових подвигів, і ми подалися до Станкевичів. Весело і без церемоній балакали про Україну, про дні минулі, і на прощання В. О. Станкевич подарував мені примірник поезій Тютчева.

21 [березня]. У десятій годині вранці не пішки, а візником вирушили ми з М[ихайлом] С[еменовичем] оглядати Москву. По дорозі заїхали до його сина Миколи. Випили по шклянці чаю й потягли далі. Теж по дорозі заїхали до Кетчера; зустріли там Бабста. Кетчер подарував мені всі видання своєї компанії, крім свого перекладу Шекспіра — той ще в друкарні. А Бабст подарував свою промову про збільшення народнього капіталу, видання тієї самої компанії. Випили в Кетчера по чарці сливянки й поїхали до Якушкіна. Господаря не застали вдома, а премила господиня подарувала нам по примірнику портрета кн. Волконського — декабриста, і ми розпрощалися та поїхали до Красних Воріт, до Забеліна. Це — молода ще людина з пресимпатичним, лагідним обличчям, що мешкає не в квартирі, а в бібліотеці. Він не зовсім здоровий, і я не відважився попросити його показати мені Оружейну палату, де він служить помічником Вельтмана. Від Забеліна поїхали ми до книгарні М[иколи] М[ихайловича], і тут я розпрощався з своїм провідником.

Гріх нарікати мені на долю, що вона загальмувала мій відїзд до Пітера. За тиждень я тут зустрівся й познайомився з такими людьми, з якими не пощастило б стрінутися протягом багатьох літ. Отже, немає лиха без добра.

Вечір провів у своєї милої землячки М. В. Максимовичевої. І, не зважаючи на страсну п'ятницю, вона, люба, цілий вечір мені співала наших рідних, задушевних пісень. І співала так сердечно

прекрасно, що я уявив себе на берегах широкого Дніпра. Чудові пісні! Чарівлива співачка!

22 [б е р е з н я]. Найрадісніший з усіх радісних днів. Сьогодні я бачив людину, яку не сподівався бачити за теперішнього мого перебування в Москві. Людина ця — Сергій Тимофієвич Аксаков. Яка прекрасна, благородна стареча зовнішність. Він нездужає й нікого не приймає. Поїхали ми сьогодні з М[ихайлом] С[еменовичем] привітати його родину. Він довідався про те, що ми в його домі, і всупереч наказові лікаря попросив нас до себе. Побачення наше тривало кілька хвилин. Але ці кілька хвилин зробили мене щасливим на цілий день і назавжди зостануться в колі моїх найсвітліших споминів.

Після пісного обіду в Троїцькому трахтирі я пішов додому, щоб приготуватись до нічного кремлівського торжества. Намір мій не вдався. Прочитавши статтю в 3 числі «Полярной Звѣзды» про «Записки» Дашкової, я в одинадцятій годині пішов до Кремлю. Коли б я перше нічого не чув про цю візантійсько-старовірську урочистість, то можливо, що вона б зробила на мене якесь вражіння; тепер же — аніякого. Світла мало, дзвону багато, процесія — немов вяземський медівник, суне в юрбі. Брак усякої гармонії і ані тіні краси. Доки ж буде тягнутися ця япґнська комедія?

У третій годині вернувся додому й до дев'ятої години ранку спав сном праведного.

23 [б е р е з н я]. Христос Воскресе!

У родині М[ихайла] С[еменовича] урочистого обряду й певного часу для розговин не визначено. Хто коли хоче. Республіка! гірше — анархія! ще гірше — блюзнірство! Де ж пак відкинути віками освячений звичай обжиратися й обпиватися при сході сонця... Та це ж просто наруга над святинею!

У десятій годині прийшов до М[ихайла]

С[еменовича] з святочним привітанням актор Самарін і прочитав йому дуже милу епіграму Щербини, яку до цього й додаю:

Боже! Въ какомъ я теперь упоеніи
Съ »Вѣстникомъ Русскимъ« въ рукахъ,
Что за прекрасныя стихотворенія.

Ахъ!

Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ, нашъ флюгеръ-поэтъ.
Лучше же всѣхъ несравненный, едикственный

Фетъ!

Много нелѣпостей патетическихъ,
Множество фразъ посреди,
Много и рифмъ. Но красота поэтическихъ

Жди!

24 [березня]. Ще раз бачився з Сергієм Тимофієвичем Аксаковим та його симпатичною родиною і ще раз щасливий. Чарівний старець! Він запрошує мене на літо до себе на село, і я, мабуть, не встою проти такої спокуси. Хіба що опікунка-поліція перешкодить.

Від Аксакових заїхали до В. М. Репніної, а від неї — до актора Шумського. Скуштували свяченої паски з вестфальською ковбасою й поїхали до Станкевичів. Не застали вдома. Подалися до книгарні М. М. Щепкина і комп., де я й зостався на обід. Обід був для запрошених. М[икола] М[ихайлович] святкував новосілля своєї книгарні і з цієї нагоди задав бенкет для цвіту московської учено-літературної братії. І що ж це за братія! Молоді, живі, запальні, вільні! Тут я зустрів Бабста, Чичеріна, Кетчера, Міна, Кронеберга-сина, Афанасєва, Станкевича, Корша, Крузе й багато інших. Я зустрівся й познайомився з ними, як з давно знайомими, рідними людьми. І всю цю повну радість я завдячую своєму славному другові М. С. Щепкинові.

У восьмій годині ввечері пішли до купця Варенцова — музики й прихильника мистецтв. Тут я зустрівся з деякими московськими малярами та музиками і, наслуховавшись Моцарта, Бетховена та інших великих представників слухової гармонії, в одинадцятій годині вернулись ми «во свояси, дився бившому».

25 [березня]. Високошановний М. О. Максимович зробив на мою честь обід, на який запросив, між іншим, і ветхих денми товаришів своїх Погодіна й Шевирьова. Погодін ще не такий старий, як я його собі уявляв. Шевирьов старіший і, хоч має сивеньку, почитиву фізіономію, поваги до себе не викликає. Солодкий до млости дідок. Наприкінці обіду амфітріон прочитав на мою честь свої власні вірші, а по обіді премила господиня проспівала кілька українських пісень, і захоплені гості розійшлись, хто куди, а я заїхав до Сергія Тимофієвича Аксакова, щоб попрощатися. Він спав, і я не мав щастя поцілувати його сиву прекрасну голову. До девятої години пробув я в Аксакових, і з насолодою слухав своїх рідних пісень, що їх співала Надія Сергіївна. Вся родина Аксакових щиро й сердечно співчуває Україні та її пісням і взагалі її поезії. У девятій годині з Іваном і Костянтином Аксаковими поїхав я до Кошельова, де зустрівся й познайомився з Хомяковим і з старим декабристом кн. Волконським. Лагідно, без найменшої жовчі розповів він мені деякі епізоди із свого 30-тилітнього заслання і наприкінці додав, що ті з його тозаришів, що самотні відбували заслання, — всі повмирали, а ті, що томилися по кілька вкупі, пережили свою покуту, — серед них і він.

26 [березня]. У девятій годині вранці розпрощався з Михайлом Семеновичем Щепкиним та з його родиною. Він поїхав до Ярославля, а я, забравши свою мізерію, поїхав на залізницю і в дру-

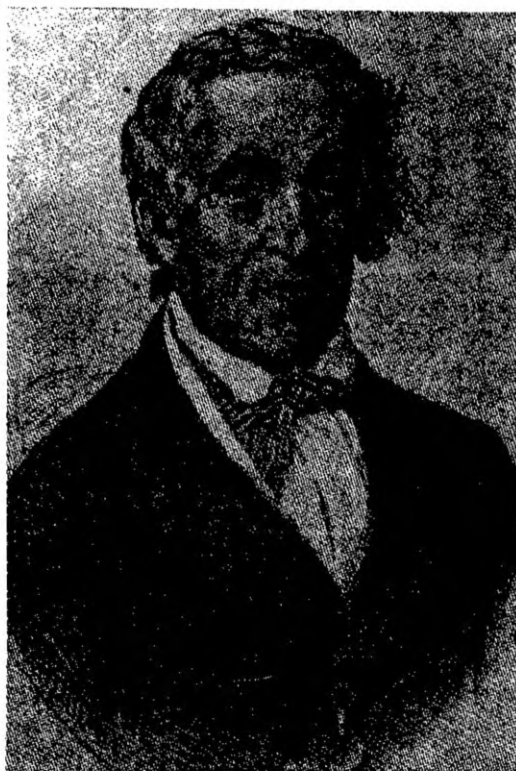
гій годині, запакований до вагону, покинув гостинну Москву. У Москві найбільш тішило мене те, що я зустрів серед освічених москвичів найтеплішу привітність до себе особисто та щирі прихильність до моєї поезії, особливо в родині С. Т. Аксакова.

27 [березня]. У восьмій годині ввечері проносив паротяг свиснув і спинився в Петербурзі. У дев'ятій годині я був уже в помешканні мого найщирішого друга М. М. Лазаревського.

28 [березня]. По снігу та сльоті я пішки оббігав майже без потреби пів міста. На роздоріжжі зайшов до готелю Клея і знайшов там Григорія Галагана, що оце тільки приїхав із Москви. Він передав мені лист Максимовича з його віршами, що він прочитав за обідом 25 березня, квиток на одержання «Русской Бесѣды» і мого в Москві знайденого «Єретика», себто «Івана Гуса», про якого я думав, що він безповоротно загинув. У третій годині вернувся я додому й обійняв свого щирого Семена Артемовського; а за півгодини я був уже в його домі, як у своїй рідній хаті. Багато, багато ми пригадали й перебалакали, а ще про більше не встигли ані згадати, ані побалакати. Дві години промайнули скоріше, ніж одна хвилина; я попрощався з моїм милим Семеном, і в шостій годині вечора вкупі з Лазаревським пішли ми до графині Н. І. Толстої.

Більш сердечно й радісно не зустрічав мене ніхто, і я — нікого так, як зустрілись ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця зустріч була сердечніша за всяку родинну зустріч. Багато хотілось мені розповісти їй, та я нічого не сказав. До другого разу. Пляшкою шампанського освятили ми святе, радісне побачення і в восьмій годині розійшлись.

Вечір провели ми в В. М. Білозерського, мого союзника й сусіди в казематі 1847 року. В нього зустрів я своїх оренбурзьких співвигнан-

Гр. Федір Толстой.

ців: Сераковського, Станевича та Желіговського (Сову). Радісна, весела зустріч. Після сердечних розмов і милих, рідних пісень ми розійшлись.

29 [б е р е з н я]. У десятій годині вранці з'явився я «казанським сиротою» до начальника канцелярії обер-поліціймейстра, до земляка мого І. М. Мокрицького. Він прийняв мене напівофіційно, напівфаміліярно. Стара знайомість опинилась в дужках. Наприкінці він мені порадив зголити бороду, щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова, до якого я повинен зголоситися, як до головного мого наглядача.

Від Мокрицького я знов пішов обтирати ногами вже висохлий брук і вправлявся в цьому хитрому ногоробстві до 12-тої години. А в 12-ій годині з М. Лазаревським поїхали до Василя Лазаревського. Напрочуд симпатичні люди ці прекрасні брати Лазаревські; і всі шість братів, як один — надзвичайна рідкість. Василь прийняв мене, як давно невиданого свого друга. А ми з ним зустрічаємось уперше в житті. От земляк, так земляк!

Увечері пішли ми до цирку-театру дивитись і слухати ілюстрований виклад із геології професора Роде. Виклад про світобудову — прекрасний, і астрономічні картини може не зайві, але нащо ці незграбні суздальські види міст та будинків, що ображають мистецтво? І нащо накручувати ці живі перкалеві взори. що ображають науку? Дивно! а ще дивніше те, що публіка плеще цій ярмарковій банальності. Юрба, та ще й столична юрба!

30 [б е р е з н я]. Замовив фотографічний портрет у шапці та кожусі для М. О. Дорохової. Шукав помешкання Бабста і не знайшов. Шкода. Не зважаючи на препогану погоду, пробрався на Василіївський Острів, зайшов до маляра Лаврова і від нього довідався про смерть Павла Петров-

ського. Погана новина. Бідна стара мати! Вона не переживе цієї страшної новини.

Увечері графиня Н[астасія] І[ванівна] познайомила мене зо своїми знайомими, що численною громадою зібралися в неї цього вечора. Вони привітали мене, як давно очікуваного й дорогого гостя. Спасибі їм. Боюсь, щоб не став я модною фігурою в Пітері. А на це виглядає.

31 [березня]. З малярем Лукашевичем був в Ермітажі. Новий будинок Ермітажу видався мені не такий, як я його уявляв. Блискуча розкіш, а краси мало. І на цьому величавому храмі мистецтва виразно відбилася тяжка казарменна лапа »неудобозабываемаго« муштрованого ведмедя.

У третій годині вернувся додому і під впливом того, що бачив, зайняв був позему позицію, аж ось прийшов до мене мій давній незабутий, хоч з очей згублений, знайомий і щирий земляк Л. М. Дзюбин. Згадали давнину й пішли до готелю »Парижъ« обідати. По обіді пройшлися по Невському і на сьогодні розійшлись.

Вечір провів у Семена.

1 [квітня]. Дурять інших і себе одурюють. Добре [було б], коли б це робилося тільки першого квітня! Звідки пішов цей безглуздий звичай?

Довгс вештався без жадної мети по Невському проспекті. Потім перейшов на Басейну, відшукав помешкання Кокорева, а самого господаря не застав. Обідав у Білозерського. По обіді дістав записку від графині Н[астасії] І[ванівни] і ввечері пішов до неї. Нічого спішного: вона просто хотіла мене бачити. Добра істота! До графині заїхав Сошальський і завіз мене до іменинниці землячки М. С. [Кржисевичевої]. Ми з нею не бачились од 1845 року. Вона ледве помітно постарілась. Напрочуд кріпка землячка.

2 [квітня]. У першій годині Сошальський повіз мене до землячки Ю. В. Смірної. Я знав її

наївною, милою інституткою в 1845 році. А тепер — чорт-зна-що: претензія на паню, а в дійсності й на порядну покоївку не схожа. Від Смірної заїхали до Градовича. Теж старий знайомий. Від Градовича зайшов я вже без Сошальського до трактиру Палкіна, пообідав і пішов додому.

Увечері в цирку-театрі дивився і слухав «Бронзового коня». Вистава пишна, а більш нічого. Тільки старий Петров та Семен славно підтримали «Бронзового коня», а решта — ка-зна-що.

3 [квітня].

НАВУХОДОНОСОРЬ.

(Изъ Беранже д. Курочкина).

Въ давно прошедшіе вѣка —
 До Рождества еще Христова —
 Жилъ царь подъ шкурою быка.
 Оно для древнихъ это ново,
 Но такъ же точно льстили и встарь
 И такъ же пѣль придворный хоръ:
 Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
 Навуходносорь!

— Нашъ царь бодается — такъ что жъ?
 И мы топтать народъ здоровы —
 Рѣшили совѣтъ сѣдыхъ вельможъ —
 Да здравствуютъ рога царицы!
 Вѣдь и въ Египтѣ государь
 Былъ божество съ давнишнихъ поръ.
 Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
 Навуходносорь!

Державный быкъ кореня жретъ,
 Вода рѣчная ему пойло...
 Какъ трезво царь себя ведетъ!
 Поэтъ воспѣлъ бычачье стойло,
 И надъ поэмой государь,

Мыча, уставилъ мутный взоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Въ тогдашней »Съверной Пчелѣ«
Печатали неоднократно,
Что у монарха на чель
Слѣдъ виденъ думы необъятной,
Что изъ сердцецъ ему алтарь
Воздвигъ народный приговоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Быкъ только ноздри раздуваль,
Упитанъ сѣномъ и хвалами,
Но подь ярмо жрецовъ попаль...
И, управляемый жрецами,
Мычаль рогатый государь
За приговоромъ приговоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Тогда не выдержаль народъ —
Въ цари избраль себѣ другого,
Какъ православный нашъ причеть,
Жрецы — любители мясного...
Какъ злы-то были люди встарь!
Придворнымъ-то какой позоръ!
Быль съѣденъ незабвенный царь
Навуходоносоръ!

Лъстецы царей! Вотъ вамъ сюжетъ
Для оды самой возвышенной,
Да и цензурный комитетъ
Ее одобритъ непременно,
А впрочемъ... слово »государь«
Не вдохновляетъ васъ съ тѣхъ поръ,
Какъ въ Бозѣ сгниль послѣдній царь
Навуходоносоръ!

Оце тільки встиг я покласти перо, дописавши останній куплет цього прекрасного і влучного вірша, як увійшов до мене Каменецький, за ним Сераковський, а за ним Круневич і нарешті Дзюбин, який запросив мене на обід. От тобі й листи. Треба десь заховатися.

Після не зовсім скромного обіду ми вийшли на вулицю, і я, пройшовши кілька кроків, зустрів всюдисущого, вічного жида, брехуна Елькана. Після довгої прохідки ми з ним розійшлись і за його вказівками пішли шукати помешкання актора Петрова та, звичайно, не знайшли. Вилаяли всезнайку Елькана і по дорозі зайшли до Бенедіктова. Зустрів він мене щиро-радісно і, після всяких розмов, на моє прохання прочитав нам деякі місця з «Собачьяго Пира» (Барбе), і тільки тепер я упевнився, що цей прекрасний переклад справді належить Бенедіктову.

4 [квітня]. Каменецький передав мені всі мої твори, переписані Кулішем, крім «Єретика». Треба буде зробити вибір і приступити до видання. Але як мені доступитись до цензури?

У третій годині пообідав із Дзюбином, теж не зовсім у міру, і вечір провів у Семена.

5 [квітня]. Приїздив Смаковський — запросити мене пообідати з ним та з Дзюбином. Я спав. Мене, спасибі, не збудили. І я, вимовляючись хворобою, не поїхав на лукулівський обід. Бог із ним. З незвички можна поважно захворіти. Вечір провів у Галагана.

6 [квітня]. Мав велике нещастя вбратися у фрак і з'явитися до свого головного наглядача графа Шувалова. Він прийняв мене просто, не формально, а головне без відповідної цієї нагоді науки, чим зробив на мене корисне для себе вражіння.

При цій добрій нагоді я познайомився з дружиною І. М. Мокрицького, начальника канцелярії

обер-поліціймейстра. Вона з роду Свічка і справжня моя землячка. Ми з нею зустрілись, як давні знайомі.

Попрощавшись із премилою землячкою, я зайшов до Академії Мистецтв на виставу. З усіх родів малярства мені впали в око переважно пейзажі. Калам сильно впливає на пейзажистів. Самого Калама дві речі не першої вартости.

Вечір провів у графині Н[астасії] І[ванівни]. Чув уперше, як грає Антоній Контський, і особисто познайомився з поетом Щербиною.

7 [квітня]. Мав намір проїхатись у Павловське до старого Бюрно. Але цьому доброму намірові нехотячи перешкодив маляр Соколов, до якого я зайшов по дорозі, пробув у нього до четвертої години і спізнився на залізницю. Непрощenna розкиданість.

Увечері пішли з Михайлом до Семена й не застали його вдома.

8 [квітня]. Користаючись з гарної погоди, я пішов пішки в Семенівський полк шукати помешкання Олейникова. Помешкання знайшов, а господаря не застав і подався на Багейну до Кокорева. І цього відкупщика-письменника не застав удома. По дорозі зайшов на Літейну до Василя Лазаревського; відпочив трохи і пустився, теж пішки, на Велику Подячеську до Семена обідати. По обіді вийшли на вулицю й випадково зайшли до бідного, безталанного генерала Корбе. Плаче бідний не тому, що з служби погнали, а тому, що »Станислава« не дали. Бідна, нещасна людина!

Увечері зайшов до Круневича, до мого співвигнанця, та між багатьма поляками зустрів у нього й росіян, а серед них і дві славнозвісні особи: графа Толстого, автора салдатської севастопільської пісні, та оборонця Севастополя генерала Хрульова.

Остання славетна особа мені видалась приборканою.

9 [квітня]. Відпокутовував непомірковану вечерю у Крунівича.

10 [квітня]. Відвідав одного московського знайомого — Безобразова, потім Рамазанова й Михайлова. Хотів пробратись на виставу, та не пощастило: цар перешкодив. Дивився в цирку-театрі «Москаля-Чарівника». Чарівний Семен. А решта — ка-зна-що.

11 [квітня]. Доручив Каменецькому клопотатися в цензурнім комітеті про дозвіл надрукувати «Кобзаря» та «Гайдамаки» під фірмою «Поезія Т[араса] Ш[евченка]». Що воно з цього буде?

Зайшов по дорозі до співця-актора Петрова. Він тільки погладшав, а вона, гай-гай! із гарненької Ганни Яковлівни зробилася старенькою, але все ж милою бабусею. Нетривка стать! Забіг до Семена, випив чарку горілки і пішов до Корбе обідати. Нудно і брудно, як у старого бурлаки, та ще й військового. Увечері в Білозерського слухав нову драму Желіговського (Сови) й успішно довів Сераковському, що Некрасов не тільки не поет, але й віршороб незугарний.

12 [квітня]. Сніг, сльота, гидота. Не зважаючи на це все, ми, себто я, Семен і М. Лазаревський, пішли до Академії оглядати виставу. А щоб не застудитись, завернули до Смурова, випили по чарці джину й проковтнули по десятку устриць. З вистави пішли ми до графині Н[астасії] І[ванівни] на проханий обід, який вона справляла для своїх близьких численних приятелів з нагоди мого повороту. За обідом граф Ф[едір] П[етрович] промовив коротеньке слово на честь милоствого царя. А на честь моєї невольної довготерпеливості виголосив майже ліберальне слово Микола Дмитрович Старов, потім Щербина, а наприкінці сама графиня Н[астасія] І[ванівна]. Мені

було і приємно, і разом із тим ніяково. Я не ждав для себе такої великої чести. Для мене це була цілковита несподіванка. Семен завважив, що за столом всі були бліді, худі й зелені, крім нещасного вигнанця, себто мене. Кумедний контраст.

По обіді повіз мене Сошальський до землячки М. С. Кржисевич, а в годині першій — до Бореля. А від Бореля — до Адольфіни, де я його й покинув.

13 [квітня]. Від М. Д. Старова ми з Семеном поїхали до М. В. Остроградського. Великий математик привітав мене, щиро обнявши, як земляка, як свого родича, що надовго виїздив кудись. Спасибі йому. Остроградський з родиною їде на літо на Україну. Запросив би, каже, й Семена з собою, та боїться, що в полтавській губернії не вистарчить сала на його прохарчування.

Обідав у Семена, вечір провів у графині Н[астасії] І[ванівни]. Слухав вірші Юлії Жадовської. Бідна, сердешна дівчина!

14 [квітня]. Семен познайомив мене з дуже пристойним молодиком — з В. П. Енгельгардтом. Багато, багато зворухнулося в душі моїй при зустрічі з сином мого колишнього дідача. Забуття минулому... Мир і любов сучасному...

Увечері Грицько Галаган познайомив мене з чернігівськими землячками Карташевськими. Неманірні, милі, справжні землячки!

15 [квітня]. На бажання графині Н[астасії] І[ванівни] представлявся шефові жандармів кн. Долгорукову. Вислухав відповідну нагоді, але чемну науку; на цьому авдієнція скінчилась.

Вечір провів у земляка Трохима Тупиці, де зустрівся з Громекою, автором статті «О поліції и о взятках», і познайомився з старим Оржицьким, декабристом.

16 [квітня]. Грицько Галаган приїхав просити, щоб я записав йому мій «Весінній вечір».

Я охоче зволив його волю, а він, щоб не бути мені винним, записав прекрасний вірш Хомякова.

Л. М. Дзюбина познайомив я з Семеном, а він, щоб теж не зостатися мені винним, задумав почастивати мене якимсь молодим генералом Криловим, земляком із Харкова. Не вважаючи на молодість і чемність, генерал показався дуже не-симпатичний, а обід його, мало не царський, теж видався якийсь солодко-нудний.

Увечері Мей прислав мені у власному російському перекладі той самий «Весінній вечір», що його я вранці записав Галаганові. Спасибі йому.

ВІРШ ХОМЯКОВА.

Тебя призывалъ на брань святую,
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ даль силу роковую,
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

*

Вставай, страна моя родная!
За братьевъ! Богъ тебя зоветъ
Черезъ волны буйнаго Дуная, —
Туда, гдѣ, землю огибая,
Шумятъ струи Эгейскихъ водъ.

*

Но помни: быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ онъ судить строго, —
А на тебя, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

*

Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни гнусной и позорной,
И всякой мерзости полна.

О, недостойная избранья,
 Ты избрана! Скорѣй омой
 Себя водою покаянья,
 Да трюмъ двойного наказанья
 Не грянетъ надъ твоей главою!

Съ душой колѣнопреклоненной,
 Съ главою, лежащею въ пыли,
 Молись молитвою смиренной
 И раны совѣсти растлѣнной
 Елемень плача исцѣли!

*

И встань потомъ, вѣрна призванью,
 И бросься въ пыль кровавыхъ сѣчь!
 Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
 Держи стягъ Божій крѣпкой дланью,
 «ази мечомъ — то Божій мечъ!

17 [квѣтня]. М. Д. Старов прислав М. Лазаревському написане слово, що він виголосив на мою честь за обѣдом у графині Н. І. Толстої. Як дорогу для мене річ, я вписую його до свого журналу:

Признательное Слово Т. Г. Шевченку.

Несчастіе Шевченка кончилось, а съ тѣмъ вмѣстѣ уничтожилась одна изъ вопіющихъ несправедливостей. Мы не нарушимъ скромности тѣхъ, чье участіе способствовало этому добру і приобрѣло благодарность всѣхъ, сочувствующихъ достоинству блага... Мы скажемъ, что намъ отрадно видѣть Шевченка, который среди ужасныхъ, убійственныхъ обстоятельствъ, въ мрачныхъ стѣнахъ «жарми смердячої», не ослабѣлъ духомъ, не отдался отчаянію, но сохранилъ любовь къ своей тяжкой долѣ, потому что она благородна. Здѣсь великій примѣръ всѣмъ современнымъ нашимъ художникамъ и поэтамъ, и уже это достойно обезсмертить его!...

Позаольте же предложить тость признательности за

Шевченка, котрий своїми страданіями поддержав то святое вѣрованіє, що истинно нравственную природу чело-вѣка не въ силахъ подавить никакія обстоятельства!

12 апрѣля 1858.

Н. Старовъ.

В. М. Білозерський познайомив мене з професором Кавеліном. Привабливо-симпатична натура.

Той таки Білозерський познайомив мене з трьома братами Жемчужниковими. Чарівні брати!

Увечері в цирку-театрі слухав оперу »Жизнь за царя«. Геніяльний твір! Безсмертний М. І. Глінка. Петров у ролі Сусаніна — гарний, як і колись. І Леонова в ролі Вані — гарна, але далеко їй до Петрової, яку я чув у 1845 році.

18 [квітня]. Дістав премилый лист од премилого Сергія Тимофієвича Аксакова; на лист буду відповідати завтра: сьогодні я захопився своєю »Лунатикою«. Коли б не перешкодив послужливий Сошальський, то я скінчив би »Лунатику«. Та ба! довелося кинути нематеріальне слово і взятися до матеріального діла, себто до сутого обіду.

Увечері з цим самим послужливим Сошальським поїхали ми до милої й талановито-голосистої співачки мадмуазель Грінберг. Там зустрівся я з Бенедіктовим, Даргомижським та архітектором Кузьміном, давнім і добрим знайомим. Розкошування музикою закінчилось смішним і нудним нявканням Даргомижського. Як та миша в котячих пазурях! А йому плещуть. Чудні люди — ці меломани, а ще дивніші такі співці, як Даргомижський.

19 [квітня]. Учора Сошальський запросив мене з Михайлом на борщ з сушеними карасями й на вареники. А сьогодні графиня Н[астасія] І[ванівна] просить запискою до себе обідати та обіцяє познайомити з декабристом бароном Штейнге-

лем. Ми воліли декабриста, ніж борщ з карасями, і за зраду були бароном покарані. Він не прийшов на обід. Здичавілий барон!

За обідом я познайомився з адміралом Голєніщевим. Адмірал — товариш графа Ф[едора] П[етровича], проста і, здається, гарна людина.

Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, збудованого ним у прилуцькому повіті в старому українському стилі. Панська, але гарна й варта наслідування витівка.

20 [квітня]. Обідав у К. Д. Кавеліна і там познайомився з Галаховим — автором російської хрестоматії.

21 [квітня]. До обіду вештався без жадної мети по місті. Увечері пішов до театру. Спектакль назагал був гарний, а увертюра «Вільгельма Телля» — чарівна. Хвалений тенор Сетов — нижче всякої мірноти. Просто ка-зна-що; а йому плещуть. Семен у ролі батька Лінди де Шамуні — дуже гарний.

З театру зайшов я до Білозерського й застав у нього К. Д. Кавеліна. З розмови про минулу й майбутню долю словян ми перейшли до психології та філософії і просиділи до третьої години ранку. Школярство! але чарівне школярство!

22 [квітня]. Теж без жадної мети тинявся до обіду, тільки вже не один, а з Семеном. Увечері, також із Семеном, пішли до землячки М. Л. Мокрицької і до другої години з приємністю переливали з пустого в порожнє.

23 [квітня]. Учора ми умовились із Семеном, щоб сьогодні десь коло першої години їхати оглянути віллі. Точнісінько до дванадцятої години погода була гарна; потім почався дощ, як то кажуть, зтяжний. Ми просиділи весь день удома; читали Гумбольдта «Космос» і, дивлячись у вікно, повторювали приказку: «Вотъ тебѣ, бабушка, и Юрьевъ день!»

24 [квітня]. Плани мої ніколи не вдаються, та не можу відмовитись од приємности будувати плани. Сьогодні, наприклад, виходячи з дому, я гадав так провести час до обіду: спочатку зайти до Академії і подивитись на виставу, потім зайти до Йордана, свого майбутнього професора, далі — до барона Клодта та нарешті — до графині Н[астасії] І[ванівни] і в неї зостатися на обід. Такий був проєкт. А сталося ось як: у першій залі Академії я зустрівся з Зембулатовим і Бориспольцем — моїми давніми й щирими друзями. Нашвидку ми обійшли виставу, пішли до Зембулатова і дообіддя провели на споминах. Я зовсім задоволений невдачею.

Увечері вибрались ми з Михайлом до його брата Василя, але зайшли до Семена і там провели вечір. Теж невдача.

25 [квітня]. У десятій годині ранку пішов попрощатися з А. М. Мокрицьким, що виїздив до Москви. По дорозі зайшов до М. І. Сухомлинова та по дорозі зайшов до барона Клодта; натішився монументом »неудобозабываемому« і пішов до Академії на виставу. У першій залі зустрівся з Жемчужниковим, а в останній — з Семеном. Із Академії поїхали з Семеном на Петербурзьку Сторону шукати вілли. Віллю найняли, залишили завдаток і в шостій годині вечора приїхали додому. Увечері з Семеном таки були в М. І. Петрова. Слухали безконечні та пусті балачки про емансіпацію.

26 [квітня]. На обіді в Сошальського познайомився особисто з поетом Курочкіном і з братом його Миколою, достойним юнаком. Поет Курочкін багато обіцяє в майбутньому. Дай, Боже, щоб мої надії справдились.

27 [квітня]. Пообіцяв обідати у маляра Лукашевича та через розкидливість збрехав.

28 [квітня]. Сошальський подарував мені стінний годинник, а Василь Лазаревський — термометр. З ласки добрих людей маю головні інструменти для досвідів над акватінтою. Коли ж я возьмуся до самих досвідів?

29 [квітня]. Зайшов до Дзюбина. Не застав удома. Попросив дати поснідати і залишив йому за гостину рукопис «Послання до мертвих, живих і ненарождених земляків», що був саме при мені, з написом: «на пам'ять 1 травня», — теж через розкидливість.

30 [квітня]. Пішли з Семеном до Літнього саду, щоб подивитись на пам'ятник Крилову. По дорозі зайшли до Казанського Собору, щоб подивитись на картину Брюлова. Але, на жаль, вона премудрими попами так розумно і вдало приміщена, що й котячими очима її лобачити неможливо. Гидко! По дорозі зайшли до Пасажу, полюбувалися красунями, що там вештаються, та алеутськими ляльками і перейшли до Літнього саду. Монумент Крилова, вславлений «Пчелою» й іншими часописами, — нічим не кращий за алеутських ляльок! Безсовісні газетярі! Нікчемний барон Клодт! Замість величавого старого він посадив льокая в демікотоновому сурдуті з абеткою та указкою в руках. Барон нехотячи осягнув ціль, виліпивши цю мізерну статую та барелефи тільки для дітей, але зовсім не для дорослих. Бідний бароне! Образив ти великого поета, і теж нехотячи.

Ображені бароном, ми взяли човен й поплили до Біржі. Намилувались пишною біржевою залєю, пішли до скверу, подивились на мавпи та папуги і зайшли на постійну виставку малярських творів. Бідний Тиранов! Він і свою хворобливу мазанину тут виставив. Сумне, тяжке вражіння.

Находившись до втоми, ми на човні переплили Неву, пройшли частину бульвару, в вікнах

крамниці Даціяро полюбувалися акватінтами, найняли візника й рушили додому обідати.

Увечері був у Білозерського та в Круневича.

1 травня. Ми з Семеном вирішили провести день якнебудь, а ввечері поїхати до Єкатерингофу, поглянути на святочну публіку. Десь коло першої години пішли ми до Академії на виставу й зайшли до графині Н[астасії] І[ванівни]. Не застали її вдома й потягли до Остроградського з наміром там і пообідати. Не пощастило. М[ихайло] В[асилевич] та його стара — В[арвара] Д[митрівна] нездужають, а діти пішли на прохідку. Ми пішли за їх прикладом і, повештавшись по набережжі Неви, вернулись додому.

У восьмій годині ввечері замість Єкатерингофу ми зайшли до Білозерського й весело проבלакали до першої години.

2 [травня]. Був із Семеном в Ермітажі у відділі старовинної й нової скульптури. Я не уявляв, що в Ермітажі така сила останків старовинної скульптури; мабуть, їх позбирали з усіх палаців. Прекрасна думка. У відділі нової скульптури мене зачарував Тенерані своєю вмираючою «Душенькою» і прикро розчарував покійний Ставассер своєю незграбною русалкою. Оглядали музей старовини, бібліотеку і, для першого разу, тим закінчили. Увага ослабла. Залі музею оздоблені з більшим смаком, ніж галерія картин.

З Ермітажу пробрались ми на виставу квітів. Надзвичайне багатство квітів та рослин. Але густий натовп гарненьких глядачок перешкожає вповні насоложуватись творами флори. В юрбі відвідувачів зустрів давніх друзів моїх: Маслова і товстеного Сержожу Уварова: не графа, а просто Уварова.

3 [травня]. Був в Ермітажі сам, — без Семена. Його вчора втомила антична галерія та старовина, і він відмовився бути моїм супутником.

Ледащо! В Ермітажі зустрівся й познайомився з славетним гравером Йорданом. Він чув про мій намір зайнятися акватінтою і запропонував мені свої послуги в цій новій для мене галузі. Втішений його милою, щирою пропозицією, я двічі обійшов всі залі, щоб вибрати картину для першої спроби обраного мною мистецтва. Після уважного огляду я зупинився на ескізі Мурільйо «Свята родина». Наївний, милий твір. Я не бачив картини такого змісту, до якої б так підходила ця назва, як до геніяльного ескізу Мурільйо. Отже, за Божою та Йордановою поміччю берусь за спроби, а потім і за Мурільйо.

У четвертій годині я покинув Ермітаж і зайшов на виставу квітів. Чарівний перехід! За кілька годин уважного оглядання творів великих майстрів я втомився, обважнів духом, — і раптом жива, свіжа краса природи й мистецтва благотворно охоплює мене та оновлює... Різноманітна зелень, маси свіжих розкішних квітів, музика, і на довершення чару — юрба прекрасних, молодих і свіжих, як квіти, жінок. Я обіцяв Уваровим обідати в них у п'ятій годині і пробув у цьому раю до шостої години. О, столице!

Увечері переказував свої вражіння Семенові і його премилій Олександрі Іванівні.

4 [травня]. Був у Ф. І. Йордана. Який послужливий, милий чоловік та маляр, та ще й живий чоловік, що серед граверів дуже рідко трапляється. Він мені протягом години [показав] усі найновіші способи риткування акватінта. Висловив бажання допомогти мені всім, що буде від нього залежати. Я розпрощався з ним — наполовину як майбутній гравер.

Від Йордана зайшов на деякий час до графині Н[астасії] І[ванівни], а від неї перейшов до гравера й друкаря Служинського, теж щоб повчитися. Застав його при обіді, і про справу не було

й мови. Зайшов до давніх друзів — Уварових, з наміром у них пообідати. Старий Уваров сказав мені, що супутник мій від Астрахані до Нижнього О. О. Сапожников — тут, і завтра виїздить до Москви. Я поспішився до нього, застав його вдома, але він мене не прийняв через спішний обід. Це мене трохи законфузило, і я обтрусив порох від ніг своїх та по дорозі зайшов до чернігівського земляка свого М. І. Петрова, де й пообідав розпечено.

Увечері поїхали з Семеном до графині Н[астасії] І[ванівни], де й пробули до білого дня.

5 [травня]. В Ермітажі зустрів товариша з Академії — Михайлова, колишнього улюбленця К. П. Брюлова. Обійшовши галерії — картин та античну, зайшли ми до «Лондону» поспізнати. Перед виїздом своїм із Риму до Мадриду Михайлов у Римі часто бачився з К. П. Брюловим і розповів про його дивовижне, нечуване скнарство. Великий Брюлов великого Рембрандта перевищив у цьому таємному мистецтві! Розпрощавшись з Михайловим, пішов я обідати до Лукашевича. Теж учень і улюбленець великого Брюлова. Лукашевич повторив мені слова Михайлова з варіаціями. Крім морального безсилля, більш нема чим пояснити такого явища.

Із Служинським зайшов до М. І. Уткіна й не застав його вдома. Увечері з М. Лазаревським пішли до Семена і теж не застали вдома.

6 [травня]. З Семеном поїхали ми до Енгельгардта і не застали вдома. Зайшли до Курочкина — те саме. Зайшли до землячки М. С. Кржишевичевої, і вона нас зустріла жвава, весела, молода, як і десять літ тому. Чудова жінка, її й лихо не бере. А лиха в неї чимало. Вона цими днями вернулась із Москви і привезла мені три торби поклонів від моїх московських друзів. Гостинна землячка запросила нас на сніданок, і ми не відмови-

лись. Добре поспідавши і весело побалакавши, ми взялися за шапки, аж увійшов Громека і з ним ще якийсь київський земляк. Громека, як кум, замість ручки, поцілував у господині ніжку. Така ніжність нам не сподобалась, і ми незабаром відійшли.

Семен в якійсь справі зайшов до Юзефовича, обер-секретаря Синоду, і мене потягнув за собою. Новий знайомий, хоч і привітний, мені не сподобався. Може тому, що він рідний брат київського зрадника Юзефовича.

Попрощавшись із новим знайомим, ми поїхали обідати теж до нових знайомих, до Степанових із Харкова. По обіді Семен пішов до театру, а я — до Сухомлинова, де й зустрів давнього знайомого й земляка, академіка Никитенка. Із декламатора, актора, професора, Никитенко перетворився в звичайного собі привітного дідка, який в розмові не уникає навіть українських висловів. Приємна переміна!

7 [т р а в н я]. Від десятої до дванадцятої години Семен із своїм учнем співав різні дуети, а О[лександра] І[ванівна] їм акомпанювала на фортепіяні, я ж слухав та від часу до часу бив браво. З якою трепетною насолодою уявляю я таку сцену в Новопетровському форті. А тепер, коли справдилося моє гарячкове дождання, я дивлюсь і слухаю, як найзвичайнішої речі. Люди взагалі дивні, а серед них і я. Після дуетів вийшли ми з Семеном на вулицю без жадної мети. Зайшли випадково до музичної крамниці Петца, побалакали й потім зайшли до маляра Соколова, полюбувалися намальованими нашими земляками та землячками і пішли до Дзюбина — не застали вдома, зайшли до М. Лазаревського — теж не застали вдома. Вернулися до Семена і, дочекавшись Юзефовича з родиною, почали обідати.

8 [т р а в н я]. Написав листа до М. О. Брилкина, відіслав на пошту й вибрався був до Ермітажу

працювати, аж увійшов М. Курочкін і Вільбоа. План мій раптом міняється. Замість Ермітажу пішли ми до Семена побалакати про виставу опери Вільбоа. Семена не застали вдома. Зайшли до Софії Федорівни — те саме. Пішли до трактиру, пообідали й розійшлись.

9 [т р а в н я]. Була думка витягнути Дзюбина до Павловського. Він не згодився, і я пішов пішки на Крестовський [острів] до Старова. Чекаючи обіду, я обійшов з Ноздровським половину Крестовського й Петровського острова. Пообідав і теж пішки вернувся додому.

Увечері був з Семеном у любої Грінберг. Вона багато й прекрасно співала. Досадно, що вона низенька, для сцени не надається, а яка б була славна, вогненна акторка!

10 [т р а в н я]. Почав працювати в Ермітажі. В добру годину — сказати, в лиху — помовчати. У другій годині пішов на Англійське набережжя вирядити Сухомлинова за кордон. Попрощавшись із Сухомлиновим, зайшов до М. І. Петрова. В нього випадково був квиток на вхід до Ісаїївського собору, і ми пішли; але нас не впустили, бо квиток був підписаний Васильчиковим, а не Гурєвим. Китайська рація.

11 [т р а в н я]. Працював в Ермітажі до третьої години. Обідав з Желіговським у Білозерського і за успіх майбутнього польського журналу „*Stowo*” випили пляшку шампанського. Увечері пішли з Семеном до графині Н. І. Толстої і вернулись у четвертій годині ранку. На велику радість господині, останній весінній вечір був оживлений як звичайно, і надзвичайно веселий. Семен і мадемуазель Грінберг були душею загальної радості.

12 [т р а в н я]. Вирядив Грицька Галагана на Україну і пішов до графині Н[астасії] І[ванівни] щоб улаштуватися на постійне мешкання в Академії. Вона обіцяє, і я вірю в її обіцянку. Попрощав-

шился з Н[астасією] І[ванівною], зайшов на хвилинку до маляра Мікешина і потім до Хлебовського. Щасливі молодики і покищо щасливі малярі!

На запрошення Троцини та інших земляків прийшов я на п'яту годину до Дюссо обідати і несподівано зустрів моїх нижньгородських приятелів — Лалу та Бабкіна. По обіді їздили декуди з Троциною й Макаровим — та невдало.

13 [т р а в н я]. Замовив мідну дошку. По дорозі зайшов до Курочкіна й не застав вдома. Забіг до землячки Кржисевичевої — те саме. Зайшов до Градовича і в дверях зустрів сестру Троцини, що вернулася сьогодні з закордону. Свіжа й здорова. Подорож закордон без челяді старих, хворих дівичь треба визнати за нормальний лік.

Wieszczu ludu — ludu synu,
 Tyś tem dumny, boś szlachetny,
 Bo u skroń twych liść wawrzynu,
 Jak ton pień twych smutny, świetny.
 Dwa masz wieńce, męczenniku,
 Oba piękne, chociaż krwawe—
 Boś pracował nie na sławę,
 Lecz swej braci słuchał krzyku.
 Im zamknięto w ustach jęki —
 Ach! i jęk im liczon grzechem —
 Tyś powtórzył głośnem echem
 Zabronionych jęków dźwięki,
 I nad każdym tyś przeboleł
 I przeplakał, nim urodził, —
 Lecz duch z wyżyn Cię okolał.
 I duch pierś twą oswobodził.
 Smutny wieszczu! patrz cud słował
 Jako słońca nikt nie schowa,
 Gdy dzień wszędzie — tak nie może
 Schować słowa nikt z tyranów;
 Bo i słowo jest też Boże
 I ma wieszczów za kapłanów—
 Jak przed grotem słońca pryska
 Ciemnej nocy mrok i chłód,
 Tak zbawienia chwila bliska,
 Kiedy wieszczów rodzi lud.

Забілили сніги, заболіло тіло ще й головонька,
 Та ще й головонька.
 Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому,
 Та й по бурлацькому:
 Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його,
 Та й ні жона його.
 Ой, тільки заплаче по білому тілу товариш його,
 Та й товариш його.
 »Прости мене, брате, вірний товаришу, можеть я умру,
 Та й можеть я умру.
 Зроби мені, брате, вірний товаришу, з клен-древа труну,
 Та з клен-древа труну.
 Поховай мене, брате, вірний товаришу, в вишневім саду,
 Та в вишневім саду.
 В вишневім садочку, на жовтім пісочку під рябиною,
 Та й під рябиною.
 Рости, рости древо тонке, високеє, кучерявеє,
 Та й кучерявеє.
 Та іспусти гілля зверху до коріння, лист додолоньку,
 Та й лист додолоньку.
 Покрий теє тіло бурлацькеє біле ще й головоньку,
 Та ще й головоньку.
 А щоб теє тіло бурлацькеє біле та й не чорніло,
 Та й не чорніло.
 Од буйного вітру, од ясного сонця та й не марніло,
 Та й не марніло.

Увечері був у Желіговського, і він мені записав свій прекрасний вірш. А Каменецький записав українську пісню. Перша пісня, яку я знаю без рими.

14 [травня]. Дні несподіваних зустрічей. Позавчора з Лапою, вчора з Троциною, а сьогодні прихожу до графині Н[астасії] І[ванівни] обідати й зустрічаюсь із моїм єдиним, моїм незабутнім другом М. С. Щепкином. Він приїхав сюди з нагоди ювілею Гєдеонова і, не знаючи моєї адреси, шукав мене в Академії та зайшов до графині, зна-

ючи, що я там буваю. Догадливий мій великий друг.

По обіді графиня із своєю родиною і ми з нею поїхали до адмірала А. В. Голеніщева. Старий був у захваті від несподіваного гостя. Тут теж зустрівся я й познайомився з декабристом бароном Штейнгелем, з тобольським другом М. Лазаревського.

15 [травня]. Обіцяв бути в М[ихайла] С[еменовича] в сьомій годині ранку і проспав до десятої. Гарний приятель. Пішов до Ермітажу і працював до третьої години. Увечері пішов до Семена і не застав удома.

16 [травня]. Не вмившись, поїхав до М[ихайла] С[еменовича], але він уже щез; з горя зайшов до Курочкіна — спить. Забіг до Енгельгардта — у ванні. Пішов до мідника, взяв дошку і навмання зайшов до землячки М. С. [Кржисевичевої] — застав удома. Набалакавшись досхочу, провів її до Градовичів і пішов додому. Увечері захоплювався співом милої Грінберг. З Сошальським і Семєном із захвату заїхали вечеряти до Бореля й загасили свої захвати в Адольфіні. Цинізм!

Із притулку Адольфіні в сьомій годині ранку пішов до М[ихайла] С[еменовича]. Застав ще в халаті. Набалакались і вмовились обідати в К. Д. Кавеліна, що й виконали в четвертій годині. Ввечері був у Семена й не застав дома. Гульвіса!

18 [травня]. Чарівна Олександра Іванівна Артемовська — сьогодні іменинниця. М. Лазаревський купив для неї розкішну китицю квітів, а я відніс їй і подарував. І я маю прибуток, і вона не може сказати, що я привітав її з порожніми руками. І чемно, і дешево.

Пообідавши в іменинниці, ми з Лазаревським незабаром пішли до графині Н[астасії] І[ванівни] і знайшли там М. С. Щепкіна. Великий друг мій на

прохання графині прочитав монолог «Скупого Рыцаря» Пушкіна, «Фейерверкъ» та сповідання мисливого з комедії Іліна, — і прочитав так, що слухачі бачили перед собою палкого юнака, а не семидесятилітнього старого Щепкіна. Геніяльний актор і надзвичайний дідусь! І я, як пообіцяв, лиха прикупивши, прочитав їм свої «Неофіти». Не знаю, чи багато вони зрозуміли. Принаймні уважно слухали.

19 [т р а в н я]. У дванадцятій годині відпрощавив свого великого друга М. С. Щепкіна на московську залізницю. В Михайлівському театрі дивився на Садовського в ролі Расплюєва («Свадьба Кречинскаго»). Після Щепкіна я не знаю кращого коміка. Самойлову далеко до Садовського. Пані Снеткова 2-га — просто лялька. Яка б гарна була в цій ролі моя незабутня Піунова!

20 [т р а в н я]. До третьої години працював в Ермітажі. Обідав у моїх давніх друзів Уварових. Сергій Уваров, найвеселіший на світі товстун, сказав продавцеві помаранч такий експромпт:

Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь
Подъ бременемъ тягостной ноши;
Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишь:
«Лимоны, пельцыны хороши!».

Не обольщай меня мечтой
Плодовъ привозныхъ изъ чужбины:
Нѣтъ, душу, полную какой-то пустотой,
Не соблазнятъ златые апельсины.

Я отжилъ жизнь свою давно,
И всѣ души моей желанья
Сосредоточивши въ одно
Разоблаченное отъ счастья ожиданье.

Напрасно, разносчикъ въ окно ты глядишь.

Увечері був у Семена, і премила Олександра
Іванівна грала краці місця з »Трубадура«. Чарівно
грала!

Повернувся я з Сибірі, Та не маю долі, — Хоть, здається, не в кайданах, Та не маю волі.	Я нікого не вбив іще, Бо сам душу маю. Возьму гроші в багатого, Убогому даю, — І так людей поділивши, Сам гріха не маю.
Слідять мене злії люди День, час і годину, — Прийде туга до серденька, То ледві не згину.	Маю жінку, маю діток, Однак їх не бачу; Як згадаю про їх долю, Тс гірко заплачу.
Комісари, ісправники За мною ганяють, — Більше вони людей били, Чим я грошей маю.	Треба мені в лісі жити, Треба стерегтися, Хоть, здається, світ широкий, Та нігде подіться.
Зовуть мене розбійником, Кажуть, що вбиваю, —	

Авторство цієї вельми немудрої пісні приписують самому Кармелюкові. Наклеп на славного лицаря. Це рукоділля мізерного Падури.

13 [л и п н я].

СОН.

На панщині пшеницю жала, Втомилася; не спочивать Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать. Всно сповитеє кричало У холодочку за снопом: Розповіла, нагодувала, Попестила; і ніби сном Над сином, сидя, задрімала. І сниться їй: той син Іван І уродливий, і багатий, Не одинокий, а жонатий На вольній бачиться, бо й сам	Уже не панський, а на волі! Та на своїм веселім полі Удвох собі пшеницю жнуть, А діточки обід несуть... Та й усміхнулася небога. Прокинулась — нема нічого! На йвася глянула, взяла Його, гарненько сповила, Те щоб дожать до ланового, Ще копу дожинать пішла... Останню може: Бог pomoже, То й сон твій справдиться...
--	---

ПРИМІТКИ.

СТОР. 9. Про те, як почав Шевченко писати свої «записки», див. у листі його до М. Лазаревського з I. VII 1857 р. (т. X, стор. 172). — Новопетровський форт (порос. Новопетровское укрѣпленіє) — на північно-східньому березі Каспійського моря при затоці Тюб-Караган, на півострові Мангішлаку. Збудували його росіяни 1846 р. поблизу місця, де 1716 р. невдала рос. військова експедиція гр. Бековича-Черкаського заснувала форт св. Петра. 1858 р. форт той перейменовано на Новоолександрівський, а недавно, за совітської влади, він дістав назву «форт Урицький». Стоїть він серед неродючої, піщано-кам'янистої пустині. Росливість убога. Літо — гаряче, посушливе (темпер. до + 60° Цельсія), зима люта. І зимою, і літом пзнують сильні вітри. Доброї солодкої води нема, лише солонювата. Береги моря поблизу форту — це голі, непривітні скелі. Намальований самим поетом загальний вид форту (від сходу) репродуковано з т. X, стор. 71. Опис форту, зроблений Шевченком, див. теж там на стор. 73 та 76. Цей дикий закуток, як місце заслання Шевченка, описували різні особи: О. Лазаревський (1899 р.), К. Обєручев (1900), Ів. Опоків (1917), Гр. Бояренко (1924). Назви їх праць див. під їх іменами в т. XIV. Серед тубільців (киргизів та туркменів) і досі живуть легенди про засланого туди «начальством» «великого чоловіка», що збудував собі хатку, садовив баштани і співав пісні. Оповідують, що сад (три гектари) за фортом насадив Шевченко, але він посадив 1850 р. тільки перше дерево — вербу. Сад насадив пізніше майор Усков при діяльній участі Шевченка (пор. т. X, ст. 340). Живе ще там легенда про шевченківські реліквії, що ніби зберігалися до 1919 р. в «Шевченковій хатці» в саду, але вона безпідставна: вже 1914 р. не було в ній ніяких слідів перебування Шевченка (свідощтво Опокова), та не було їх і ніколи. — Астрахань — губерніяльне місто на межиріччі Волги, 60 верстов од Каспійського моря. Опис його — далі в «Журналі» на стор. 104—107, 109—110. Підчас навігації пошту й усякий крам привозили до форту човнами з Астра-

хані. — **СТОП. 10.** Чихир — слабеньке, дешеве, кисле місцеве вино. — Шканечний журнал — щоденні записки про події підчас плавби та про погоду, що їх веде шкіпер або капітан корабля. Журнал такий переховують на «шканцях», себто на горішньому чардаку. — Поет, що його вірші тут цитує Шевченко, це Олексій Кольцов (1808—1842), син міщанина-«прасола» (торговця худобою). Цей поет-самоук походив з Вороніжчини (півд.-східня частина Слобідської України); хоч був росіянин, але за молодих літ пробував писати поезії також і українською мовою. Шевченко цинив його талант, мав його твори в своїй бібліотеці і цитував його нераз. Російська критика любить порівнювати Шевченка з Кольцовим і навіть ставити їх поруч. Це свідчить лише про її тенденційність, бо Кольцов — поет поміркованого таланту, а тематика його поезій (сказки на власну долю) — вузька й одноманітна. — «Посвячення... в салдатський сан» — це царська конфірмація 28. V 1847 р.: «...художника Шевченку опредѣлить рядовымъ въ Оренбургскій Отдѣльный Корпусъ», до чого цар Микола I власноручно дописав заброню писати й малювати. — Шевченка зрздила пам'ять, коли він писав, що йому «треба було почати свій журнал» від початку заслання, бо, як бачимо з листа його до кн. В. Репніної з 25—29. II 1848 р., поет з того дня, як прибув до Орської фортеці, щонайменше на протязі 8 місяців вів щоденник (див. т. X, стор. 48). — **СТОП. 11.** — Про Михайла Лазаревського (біограф, дані й оцінка його відносин з Шевченком) див. у т. X на стор. 315; портрет його (роботи Шевченка) теж там на ст. 353. До нього теж відносяться і слова поета, що їх читаємо на цій стор.: «Не скаламутьмо серця щирого друга недостойним спогадом»; Шевченко, як бачимо, мав замір познайомити друга з своїм щоденником, а потім рукопис цього дорогоцінного твору подарував М. Лазаревському. — Нижній Новгород (в поточній мові — Нижній) — губерніяльне місто, великий торговельний центр Поволжя, стоїть на високому березі Волги, там, де Ока вливається в Волгу. — **СТОП. 12.** «Помолившись за Фультонову душу...» Шевченко збирався їхати з Москви до Петербургу залізницею. Фультон (1765—1815) пристосував парову машину до пароплавів. Винахід паротягу належить Дж. Стівенсонові (1781—1848). Це зрозуміла психологічна помилка, бо поет думав одночасно й про подорож пароплавом. Фультона згадує він ще в цікавому записі з 27. VIII. 1857 (див. стор. 119). — Пітер — народня назва Петербургу. В Петербурзі Шевченко прожив за мо-

лодих літ більше 13 років (1831—43 — 12 років зряду, та більше року в 1844—45 рр.). — В Москві перед тим Шевченко побував тричі (1843, 1844, 1845). — Гур'єв городок або просто Гур'єв (до 1708 р. Яїцький городок) — повітове місто близько гирла Урала (інакше званого Яїк). Через Гур'єв приходила до Новопетровського пошта з Оренбургу та з Уральського, а через Астрахань — з Европ. Росії та з України. — Про укр. письменника Якова Кухаренка — докладно в т. X на ст. 285—286. — Далі мова йде про коронацію царя Олександра II (26. VIII. 1855). — Михайло Щепкин (1788—1863) — славний актор, українець. Як і Шевченко, Щепкин був кріпаком, і його теж викуплено з кріпацтва за 10.000 карб., в чому діяльну участь брав кн. М. Репнін. Сталося це після його виступів в українських п'єсах в Полтаві. Потім Щепкин ціле своє довге життя грав на московській сцені, але любив виступати і в українському репертуарі, за його життя ще дуже небагатому. Познайомився з ним Шевченко, проїжджаючи через Москву в лютому 1844 р., і вони відразу зблизилися. 19. II 1844 р. поет присвятив йому «Чигирин», а 13. XII того року написав йому «Послання» (див. стор. 46 т. II): саме восени того року Щепкин гастролював у Петербурзі і з особливим успіхом виступав у ролі «Москаля-Чарівника». Втретє бачився з ним Шевченко в кінці березня 1845 р., переїжджаючи через Москву, коли остаточно переселився був на Україну. Треба вважати за стверджений факт, що Шевченко й Щепкин на Україні не зустрічалися. Щепкин був людиною поступовою, але з того, що знаємо про його життя, не можна скласти певної уяви про його світогляд, і в кожному разі не можна твердити, що Щепкин «революціонізував Шевченка» (думка М. Мочульського). Можна лише на основі послання Шевченка до Щепкина та пізніших взаємовідносин (1857—58), про які знаємо більше (їх листування та «Журнал» поета), ствердити, що Щепкин, як людина з великим життєвим досвідом та великим тактом, мав певний моральний вплив на Шевченка, який признавав і цінив великий моральний авторитет свого друга-актора. Крім виступів в українських п'єсах та розмов по-українському з родичами в рідній Суджі (на південній Курщині), Щепкин ніде й ні в чому не виявляв свого українства. Діти його (всі відомі діячі) були московські патріоти. Одначе, присвята Щепкинові «Чигирин» свідчить про те, що Шевченко своїми поезіями будив приспані національні почуття свого старшого товариша і що Щепкин Шевченка розумів та з його національними поглядами засадничо погоджувався. Про любов Щепкина

до Шевченка свідчать листи славного актора й усе те, що далі читач знайде в «Журналі» про їх відносини. — **СТОР. 13.** Про Бронислава Залеського та його відносини з Шевченком див. у т. т. X. — Рачкевичі — маєток Бр. Залеського в случському повіті, на Мінщині. Шевченко написав тут «Чирковичі», ми виправили цю помилку його пам'яті: деінде він писав і правильно. — В Харкові Шевченко, здається, ніколи не був; знаємо лише, що проїздив через сумський, лебединський та охтирський повіти харківської губ. на початку червня 1859 р. — Кизляр — окружне місто терської області. — Ставропіль — губерн. місто між Чорним та Каспійським морем на північ від Кавказу. — Катеринодар — столиця Кубанщини, осаджена 1792 р. запорожцями з Головатим на чолі. — Граф Федір Толстой (1783—1873) — славний російський різьбар-медалер; від 1826 р. — беззмінний віцепрезидент Петербурзької Академії Мистецтв. Людина надзвичайних і найрізномордніших здібностей, з високою і всебічною освітою, він, будучи морським офіцером, проти волі батьків і цілої родини, волів вибрати мистецьку кар'єру, що на початку XIX в. в аристократичному світі не було річчю звичайною. Переборовши всі моральні перешкоди, він незабаром прославився, як видатний мистець (став членом Пруської Академії Мистецтв і почесним членом Флорентинської та Австрійської Академії). Його притягли гуманні завдання тогочасного масонства, і він, вступивши до масонської ложі «Избранный Михаилъ», був її майстром. З цієї ложі вийшла ініціатива заснування Т-ва Ланкастерських шкіл (пор. у т. VII на стор. 241 згадку Шевченка про Ланкестера). Належав гр. Толстой і до великого Т-ва «Зеленя Книга», що мало завдання боротися з усякими несправедливостями. До своїх підлеглих та учнів відносився він, як батько. Вищим за себе говорив в усі правду і виступав завжди в обороні покривджених. Шевченко вступив до Академії й скінчив її за часів Толстого. Граф безперечно добре знав про виняткову життєву кар'єру Шевченка та про його малярські здібності, Шевченко ж особисто не був з ним знайомий. Коли 1854 р. до Новопетровського прибула наукова експедиція акад. Бера (див. т. X), то цей чесний німець взявся допомогти Шевченкові в полегшенні його долі. Бер звернувся до гр. Толстих. Дружина гр. Толстого — Настасія Іванівна (уроджена Іванова) теж була людиною доброю і поступовою. Вони гаряче взяли за справу визволення нашого поета, і граф 2 роки невпинно працював у цьому напрямі, хоча на самому початку його зусилля зустрілися з відмовою самого царя. Зрозуміле, чому Шев-

ченко називає Толстих «єдиними спричинцями» свого виволення (пор. листи поетові до Толстих у т. X та примітки до них). Дочка Толстих К. Юнге залишила надзвичайно цінні й цікаві спомини про Шевченка. Про пізніші відносини між Толстими та нашим поетом див. далі в «Журналі» в записах між 28. III та 18. V 1858 р. — «Хламида поруганія» — ганебне вбрання, тут — салдатський мундир. — **СТОП. 14.** «Цѣлковый» — в народній рос. мові — «рубль» (карбованець). — «Арапчики» — мабуть, дрібна срібна монета. — «Спиртоміром», себто шинкарем (рос. «цѣловальникъ»), був у Новопетровському Зигмунтовський, про якого буде далі. — «Бурбон» — епітет, що його в Росії прикладали до людей грубіянського поведження. — Юнкери — що скінчили юнацьку («юнкерську») школу. — **СТОП. 15.** Козак Луганський — псевдонім знайомого Шевченкові ще з студенських часів російського письменника Володимира Даля (походив з Луганського на Катеринославщині). Про нього див. на стор. 284 т. VI і в т. X за покажчиком. Шевченко й далі згадує його в «Журналі». Даль жив у Нижньому Новгороді у 1849—59 р.р. і був там управителем маєтків царської фамілії (начальником «удѣльной конторы»). Здогади поета про зміст «Солдатскихъ Досуговъ» («досугъ» по-рос. — час дозвілля) — помилкові: це була салдатська читанка, а не книга про салдатське життя. — Бажанов М. Є. — офіцер, тоді завідувач фортового «півшпиталю». Коли Шевченко покинув місце свого заслання, цей Бажанов звертався до поета з проською про протекцію. — «Приятелька» — це або Агата Ускова, жінка коменданта форту, або п. Бажанова. — Молчалін А. — чиє прізвище криється тут під літерою «А», — невідомо. Молчалін — одна з дієвих осіб комедії Грібоєдова «Горе отъ ума», тип підлесливої людини. Імя це зробилося в Росії ходячим епітетом. — Про пригоди поручника Чарца (водевіль «Недошита блюзка») див. далі на стор. 16, 17, 54, 55 та 65. — **СТОП. 16.** «Дядька» — в російському війську — це старший, доглядач, учитель; такий «дядька» вчив рекрутів військових вправ, а інтелігентним салдатам міг одночасно й робити різні прислуги. — Про Мостовського див. ще на стор. 80 і далі. Цей поляк-засланець був капітаном артилерії. — Неплюївський корпус — оренбурзький корпус кадетів імени ген. І. І. Неплюєва, що був у 1742—58 р. р. намісником оренбурзького краю. — Розшифруємо прізвище пліткарки — «міледі» — Мешкова, а не Мостовська, як припускав С. Єфремов (т. II акад. вид.), бо Мостовський не був жонатий. — **СТОП. 17.** «Вірний раб» — деньщик

(джура) поручника Чарца, «героя», про якого тут мова. — **СТОП. 18.** Про комендантшу (Агату Ускову) та про її ролі в житті поета див. у т. VI, стор. 319—321, та в т. X, стор. 341; про її дочок Наташеньку й Наденьку див. теж там на стор. 356. — Людина... «видить Бога на землі» — це неточна цитата з поезії М. Лермонтова; «Когда волнуется желтющая нива...», в якій читаємо: «И счастье я могу постигнуть на земле, и в неbesах я вижу Бога». — «Під моєю улюбленою вербою...» — Про цю вербу див. у листі Шевченка до Осіпова (т. X, стор. 132—134). — Лист від М. Лазаревського, що його поет дістав 6. IV, висланий був ще 17. I. 1857. Приятель писав про Дармограя (псевдонім Шевченка): «про звільнення його в одставку вже одержано дозвіл царя, і повідомлений про це військовий міністр для виконання». Далі йшли поради, як ліпше поетові влаштуватися. Відповідь Шевченка на цей лист — на стор. 158 т. X. — Про ролю П. Куліша в житті Шевченка див. у біографії поета в т. I. Окремі моменти в їх відносинах освітлені в різних томах нашого видання (шук. за покажчиком імен). — I-й том «Записокъ о Южной Руси» Куліш видав у 1856 р. Цей том увесь заповнений українським етнографічним матеріалом. Другий том, що його Шевченко дістав уже в Нижньому, був присвячений українській історії та літературі. Про той другий том див. Шевченкові записи на стор. 160 та 171. Про те, як подобалося Шевченкові це видання, див. у т. X в листах його з того року: до Я. Кухаренка (стор. 155 та 168), до А. Маркевича (стор. 156), до М. Лазаревського (стор. 159, 166, 171, 177, 183) й до самого Куліша (стор. 187). — **СТОП. 19.** Суботів (або Суботове), колишній маєток Б. Хмельницького, Шевченко добре знав і навіть змалював усі тамошні історичні пам'ятки, а між іншим і «руїни Богданові», себто розкопані фундаменти й льохи гетьманського дому. Порівняй теж поезії «Розрита могила», «Великий Льох» та «Суботів» у т. II. — «Маленька пляма», про яку тут мова, це помилка Кулішева щодо місця, де стояв дім Хмельницького: стояв він не на горбі, як писав автор «Записокъ о Ю. Р.», а нижче церкви. Суботівські малюнки Шевченка див. у т. V на стор. 269 та 270. — На жаль, ці критичні помітки та завваги Шевченка, що він їх неслухно сам називає «недоречними» (по-рос. «нелпыми»), не збереглися, бо того примірника «Записокъ», де він їх робив, досі не знайдено (Шевченко подарував його своїм астраханським приятелям, а не послав Кухаренкові, як збирався, — див. про це у т. X, стор. 177). Завваги ці напевно були

дуже цінні, бо Шевченко теж був знавцем нашої старовини і добре знав український фольклор. — Дзвонкова криниця (або просто Дзвонки) — джерела, що б'ють з гори коло Межигорського Спаса. Про Межигорський монастир (20 клм. вгору від Києва, над Дніпром) Шевченко часто згадує. Відвідав він його вперше 1843 р. (весною або літом) разом із Кулішем. Цей старий монастир (існував від XII в., а відновлений був князями Острозькими) від 1672 року належав запорожцям. Останній кошовий Калнишевський збудував тут церкву. Катерина II хотіла його скасувати, але він згорів. (Можливо, що його спалили самі монахи-запорожці, щоб не впустити до монастиря цариці Катерини II). На руїнах його Шевченко плакав над сплюндрованою Україною (див. лист до Я. Кухаренка в т. X, ст. 33). Монастир цей Шевченко згадує в своїх поезіях «Чернець», «Заступила чорна хмара...», «Швачка», «Невольник» та інш. — Видубецький монастир під Києвом (засн. ще в X в.) поет дуже любив і змалював ще 1843 р., умістивши його в своїй «Живописній Україні». — 16 квітня в штабі оренб. корпусу нічого ще не знали про звільнення поета: лист з міністерства до Оренбургу вислали лише 30. IV Шевченко знав про це з листа М. Лазаревського з 2. V, але забув, а дата 16. IV виринула в його пам'яті тому, що М. Лазаревський ще раніше висловлював побоювання, щоб справи не відклали до 17. IV (в листі з 11. IV). — **СТОР. 20.** 1847 року з Петербургу до Оренбургу Шевченко їхав з фельдгегерем справді лише 7 днів (2. VI — 9. VI). Порівн. ще далі згадку на стор. 132. — Командиром батальйону ч. 1 був майор Львов. Характеристика його далі — на стор. 27—29. Згідно з царською конфірмацією Шевченко мав «право вислуги» — себто міг дослужитися до ранги унтер-офіцера. Майор Львов 18. XI 1854 року в репорті командирові корпусу писав, що хоч за Шевченка й просять (очевидно ближчі начальники), але він проти того, щоб зробити його підстаршиною, бо хоч Шевченко й добре поводить себе, але в військових вправах («по фронтсзому образуванію») — слабкий. 7. VII 1855 р., очевидно вже під впливом Шевченкових олікунів-протекторів, між інш. ген. Фреймзена, Львов сам просив командира бригади дати Шевченкові рангу унтер-офіцера. Ця просьба успіху не мала. Пор. теж згадки Шевченка про цю справу в т. X: в листах до Плещеева (т. X, стор. 112 та 114) та Осіпова (т. X, стор. 129). — «Припасовування муніції» — було для салдатів річчю нелегкою. Військовий одяг за Михоли I був дуже непрактичний, тяжкий і невідгідний, хоч і не такий, як за Павла I та Олександра I. З цього

приводу в війську доходило навіть до бунтів. Див. про це ще на стор. 234 повісти «Капітанша» (т. VII). — З усіх даних про військового лікаря Сергія Родіоновича Нікольського видно, що це була людина культурна (сам поет залічує його до людей розумних). Шевченко позичав у нього книжки й часописи (див. за покажчиком у т. X). Може власне тому Шевченка й обурювала любов Нікольського до військової муштри. Нікольський, між іншим, був аматором-метеорологом. — Гіпократ — гр. лікар, основник наукової медицини (V—IV в. в. перед Р. Х.). Тут — синонім ученого лікаря. — **СТОР. 21.** Трибунал, що засудив Шевченка — це шеф жандармів гр. Ол. Орлов та його помічник ген. Л. В. Дубельт; їм помагали урядовці «III Отдѣлення» Попов і Нордстрем (пор. запис на стор. 136). — Публій Овідій Назон (43 р. до Р. Х. — 17 по Р. Х.) — геніяльний римський поет; цезар Август заслав його до міста Томи на березі Чорного моря, коло гирла Дунаю, поміж дике плем'я Гетів. Шевченко з його творів знав «Метаморфози» (пор. далі згадку про Філемона й Бавкиду під 30. VI, а також про Аполлончя й Марсіяса в т. VI, стор. 35 та 276; пор. ще лист до М. Осіпова з 20. V 1855 р., стор. 130 т. X). — «Кат-християнин» Микола I — це буз для Шевченка, за висловом акад. С. Єфремова, «воістину символічний образ, втілення всього державного лиха, неволі, кривди і разом з тим кат не тільки його особистий (десятиліття неволі), а й усього, що дороге було поетові». Шевченко називає його (за Герценом) «тормазом» (гальмом), фельдфебелем, катом (епітети: «козонваний», «неудобозабываемий», «величезний»), «тресованим ведмедем». Висміявши Миколу I й його дружину у «Сні», що безперечно було причиною загострення визначеної поетові царем кари, Шевченко й у пізніших своїх творах називав його Неоном і Сарданапалом (пор. «Юродивий», «Я не назлужаю...», «Неофіти» в т. III) і вважав його за ката українського народу. — Данте Аліг'єрі (1265—1321), одного з найбільших італійських поетів, Шевченко часто згадує (поема «Іржавець», опсвід. «Варнак», повість «Художник»), а двічі цитує в листах (див. у т. X, стор. 80 та 138). З творів Данте Шевченко міг тоді знати тільки «Пекло» (рос. прозовий переклад Фан-Діма, СПб. 1843), а потім те саме в віршованому перекладі Міна (див. далі). — **СТОР. 22.** Про майора Мешкова, начальника Шевченка ще в Орській фортеці, див. у т. X нз стор. 316 та в біографії. — «Бездушний сатрап і наперсник царя» це ген. В. О. Перовський. Про нього див. теж на ст. 317 т. X. Шевченко мав рацію, коли взагалі негативно оцінював

ролю цього адміністратора (див. далі в цьому томі), але помилявся, думаючи, що його доля — в руках Перовського та що Перовський має упередження проти нього. Власне Перовський в лютому 1850 р. на просьбу Лизогуба, Гудовича та, певно, Жуховського й Брюлова виступив енергійно в справі полегшення долі Шевченка (в «III Отд'єлені» збереглася навіть його «записка» про це), але Дубельт сказав, що говорити про помилування передчасно. Перовський сам переглянув усю справу Шевченка й там вичитав невдало сформульоване зізнання поета про викуп його з неволі царською родиною (див. 176 стор. т. V). Хоч Шевченко й не був «вихованим коштом царя», але безпосередньо по викупі з неволі став стипендіятом «Т-ва Допомоги Мистцям», на яке давав багато грошей цар. Як службіст і вірний слуга царя, Перовський, повернувшись 1851 р. до Оренбургу, не міг тоді виступити в обороні Шевченка вже тому, що саме по його перших заходах цар наказав, у зв'язку з новим арештом Шевченка, загострити догляд за поетом; проте в 1853 р., призначаючи Ускова командантом Новопетровського форту, Перовський «натякнув йому здаєлка, щоб він, чим спроможно буде, полегшив його (Шевченка) побут» (свідectво А. Ускової). Коли за Шевченка знов просили Перовського, то він, хоч і бачив його нові малюнки, не зробив з того жадного вжитку, тільки просив більше його за Шевченка не просити. Після смерті Миколи I Перовський таки виступив з рапортом про амністію Шевченкові. Акція гр. Толстих в справі амністування Шевченка не мала б успіху, коли б не було для того формальної підстави (пор. лист М. Лазаревського до Шевченка з 2. V. 1857: «Ти на просьбу гр. Толстого й на засвідчення гр. Перовського дістаєш одставку»). У Перовського була в 1855 р. в Оренбурзі його кузинка гр. Ол. Толстая й просила його за Шевченка. Тяжко й поголі посувалася ця справа (перша амністія не торкнулася Шевченка), бо й новий цар був проти нього. — Чи Шевченко рисовав карикатури на царя й царицю? Ні. Але це міг сказати Перовському Дубельт. бо знаємо, що він власне твердив у своїх споминах, що Шевченко написав карикатуру на царя, по-російському ж «писати» значить теж і «рисувати» («написаль картину»), а Перовський міг зрозуміти це так, що Шевченко рисовав карикатури. Можливо, що й цар Микола, коли йому представили справу, так зрозумів. В останніх часах совітські дослідники намагаються довести, що Шевченко таки рисовав карикатури на царя, хоча Шевченко сам стверджує, що ніколи цього не побив. Навмисне подаємо тут репродукцію Шевченкового карикатурного ри-

Карикатурні рисунки Т. Шевченка на обгортці альбому
„Три літа“.

(Зліва направо: Ап. Мокрицький, товариш поета; сам Шевченко; далі постаті якогось незнаного старшви.)

сунку, що на ньому якийсь Раєвський хоче бачити (в постаті якогось обез-офіцера) царя Миколу I. Кожний, хто хоча б поверхово знає іконографію Миколи I, може тільки дивуватися, кому й пощо потрібна така містифікація. — **СТОР. 23.** Неслушно думав Шевченко, що Перовський «грабує край»: він був дуже багата людина і один з найчесніших адміністраторів миколаївського режиму (внук гетьмана К. Розумовського, він мав величезні власні маєтки). — **Кроніон** — епітет Зевса (Кронід, син Кроноса). — **Ескулап (Асклепій)** — в античній мітології бог лікарської науки; в поточній мові, як епітет, — лікар. — **Нагаєв Григорій** — прапорщик, офіцер 1-го Оренбурзького батальйону; з Шевченком жив, очевидно, добре, бо переписував його твори, але зле знав правопис (див. і далі згадки про нього) і був п'яниця. — **СТОР. 25.** Сатурн у римлян бог часу. — **Лист**, яким Шевченко віддячився Кухаренкові — на стор. 166—168 у т. X. — Цитовані вірші належать Пушкінові (з VI розд. «Евгенія Ояґіна»). — **СТОР. 26.** **Харон** — у грецькій мітології перевізник душ до Елісей-

ських піль; у Шевченка жартовливе — «парк» (пор. назву найбільшого паризького парку — «Єлісейські поля»). — Про А. Марковича див. у т. X на стор. 352. — Ілля Кіреєвський був офіцером для доручень при Перовському. В 1860 р. редагував «Вѣстникъ естественныхъ наукъ». — **СТОП. 27.** Генерал А. А. Катєнін — оренбурзький ген.-губернатор після Перовського (призначений 7. IV. 1857). — Батько цього «нешчасного» Порцієнка (правильне прізвище Порціанко) був тоді урядовцем «приділеним до міністерства державних маєтків». — Про Фос — салдат-асенизатор. — **СТОП. 28.** Про страшну кару шпіцрутами існує ціла література. Кара шпіцрутами часто ставала кваліфікованою карою смерті. Кн. Мик. Орлов, коли писав меморіал про скасування кар на тілі, ствердив, що мало не кожний удар викликає крововилив у легенях. Караного проганяли через дві шеренгі салдатів, з яких кожний давав йому удар хворостиною 2 метри завдовжки й два дюйми завширшки. Призначали по одній, по дві й по три тисячі ударів. Цар Микола двом контрабандистам визначив по 12.000 ударів. Часто вже мертву людину тягли й били далі, поки не скінчили визначеного числа «палок» (звідси й прізвище Миколи I — «Палкін»). Коли жертва цієї езекуції зомлівала, лікар привертав їй свідомість, і її знову били. — **СТОП. 30.** Про французького письменника Євгена Сю (1804—1857), автора мелодраматичних романів, див. на стор. 67 т. X (яскрава й слухна оцінка його творчости Шевченком). Згадка про нього є ще й у повісті «Нешчасний» (т. VII, ст. 135). Герої Сю, про яких тут мова, — це персонажі з його роману «Паризькі таємниці», де описане життя соціально покривджених шарів Парижу. — В Росії за часів Шевченка батьки мали право віддавати дітей в салдати. — Думка Шевченка про конечність жорстоких кар для так званих «нешчасних» («тюрма, кнут, Сибір...», «віддавати в руки ката») в устах гуманного поета свідчить виразно про те, з якими моральними потворами доводилося йому зустрічатися в «незамкнутій тюрмі». — Іншого «нешчасного» Шевченко описав у повісті тої самої назви (Іполіт Хлюпін) — це тил з ряду тих, що їх поет бачив ще в кріпості Орській. Пор. теж історію морального упадку Зосими Сокирина в «Близнятах». — Ген. В. О. Обручев — від 1842 до 1851 р. військовий оренбурзький губернатор і командир оренбурзького корпусу. Про відношення його до Шевченка див. у т. X, стор. 327. — **СТОП. 31.** Цитовані тут вірші з «Фавста» Гете. Шевченко знав його з російського перекладу Губера, свого особистого знайомого (про нього

див. у т. VI й далі в «Журналік»). У Губера вони виглядають так: «Надеждами живуть ничтожные умы». Шевченко цитує з пам'яті. Про Гете Шевченко згадує ще в «Журналік» під 20. VII та 16. II, у «Близнятах» та «Мандрівці» (див. за покажчиком у т. VII). Пор. наші заваги в т. V на стор. 225—26. — Про «Ермітаж» див. у т. VII, стор. 284. — **СТОР. 32.** Про Генера та його «Казарму» див. ще в т. VI (стор. 9, 23 й 269). — Перший естамп Шевченка був з образу Мурільйо «Свята Родина» (див. запис під 3. V. 1858). — Про Шевченка, як гравера, див. статтю В. Січинського в т. XI. — **СТОР. 34.** П. А. Федотов (1815—1852) — відомий російський мистець-жанрист. — З Шевченкової «Притчі про блудного сина» до нас дійшло 8, а не 12 малюнків. Пор. також лист до Залеського з 10. V. 1857 р. (т. X, стор. 163). Ця сатирико-поема — один з найкращих малярських творів Шевченка. — **СТОР. 35.** Островський Олександр (1823—1886) — славний російський драматург, автор побутово-реалістичних пєс, переважно з купецького побуту. Згадану тут комедію його «Свои люди, сочтемся», надруковану 1850 р., сам цар Микола I, на внесок спеціального комітету, що справляв догляд над репертуаром, заборонив виставляти на сцені, автора ж звільнено з посади. Лише 1861 р. пєса побачила сцену, і то із зміненням кінцем, а первісний її текст — аж у 1881 р. Цю пєсу виставляли на Різдва 1851 р. або 1852 р. в Новопетровському, і Шевченко в ній добре грав ролю Ризоположенського (Кониський це свідцтво Косарева відкидає, на нашу думку, безпідставно). Островського цїнив Шевченко, як драматурга-сатирика. — Про М. Я. Данилевського див. на стор. 334 т. X. — Немезида — в грецькій митології богиня помсти. — Кампіоні Андрій (Шевченко пише «Кампиньони») — поручник інженерн. служби, командував артилерією в форті. — **СТОР. 36.** Кн. Ол. Ол. Шаховской (1777—1846) — російський драматург, що написав коло 60 пєс дуже невисокої літературної вартости. Його «Двумужница» — пєса з волзького побуту, яку Шевченко бачив на сцені в Петербурзі. Князь був автором двох пєс з українського побуту «Казакъ-стихотворецъ» та «Маруся — Малороссійская Сафо». Шевченко негативно оцінював ці його два твори (див. у т. VIII за покажчиком імен у пов. «Близнятах»). — **СТОР. 38.** М-те Еггерт (Шевченко пише Ейгерт) — дружина ветеринара, що 1852 року з Новопетровського переїхав до Оренбургу. Очевидно, Еггерти були приятелями Шевченка. — «Свобода моядесь із писарем-мастаком у шинку гуляє» — наказ про звільнення поета дійсно лежав

тоді в канцелярії батальйону в Гуреві. — **СТОР. 39.** Інцидент на Нікейському вселенському соборі, про який мова, — це коли св. Миколай мирлікійський ударив у лице Арія, що виступав проти догмату божественного походження Ісуса Христа. Інакше згадує Шевченко про Нікейський Собор у «Букварі» (т. V, стор. 137). — Подружжя К. М. та С. С. Зигмунтовських капітан Косарев у своїх споминах про поета характеризує так само, як і Шевченко, додаючи, що Зигмунтовський дуже любив тих, хто уважно слухав його брехні. Цей наївний Хлестаков, що потішав Шевченка своїми брехнями, в 1860 р. виписав «Ксбзєря», думаючи, що там знайде опис Новопетровського й тамошніх людей. — Заслону від комарів у Шевченка вкрали (див. т. X, стор. 172). — **СТОР. 41.** Плюшкін — тип скнари в «Мертвих душах» Гоголя. — **СТОР. 43.** Мельпомєча — муза театрального мистецтва. — Едип, Фінгал, Димитрій Донський — герої трагедій російського драматурга Озерова (про нього ще див. у т. VI, стор. 30 і 275 та в т. VIII, стор. 271). — Вас. Вас. Капніст (1757—1823) — українець з походження, російський поет і драматург. Його комедія «Ябеда» була сміливою сатирою на російські суди та хабарництво, що в них панувало. З сином письменника Олексієм, приятелем Рєпніних, Шевченко був добре знайомий (див. т. X). — О. С. Яковлев (1773—1871) — славний російський актор-трагік, що здобув собі славу саме в згаданих ролях у трагедіях Озерова; інтригантом не був. — В. А. Каратигін (1802—1853) — теж славний російський актор. Шевченко нерзз бачив його на сцені (пор. т. VI). Учень Яковлева Каратигін не міг бути. — М. П. Лазарєв (1788—1851) — офіцер російської флоти; як командир шлюпу «Мирный», брза участь в експедиції до полудн. бігуна, на чолі якої стояв адмірал Ф. Беллінгсгаєвен. — **СТОР. 44.** Граф Ів. Вас. Гудович (1741—1820) — один із видатних російських діячів часів Катерини II; був якийсь час кївським генерал-губернатором, а в 1812 році генерал-губернатором Москви. — Ген. А. А. Закревський (1786—1865) був від 1848 р. московським генерал-губернатором; один з найгірших сатрапів-самодурів за часів Миколи I. — «С.-Петербургскія Вѣдомости» — найстарший російський щоденний часопис (від 1728 р.). — Лист в 1. VII до М. Лазарєвського див. у т. X, стор. 171. — Петергоф — місто над Фінською затокою, одна з літніх резиденцій російських царів. 1 липня відбувалося там свято відкриття фонтанів (водограїв) в присутності царської родини. — Про Григ. Михайлова та П. Петровського,

так само як і про історію «недоречного одруження» Брюлова див. у повісті «Художник» (т. VI). — **СТОП. 47.** Цитата віршми — з твору В. Курочкіна, що його Шевченко переписав до «Журналу» під 20. XI. — Василь Курочкін (1831—1875) — талановитий російський поет-сатирик і гуморист. У Петербурзі Шевченко з ним зблизився (були на «ти») і дуже цінив його, як перекладчика поезій Беранже. Перекладав Курочкін на російську мову і поезії Шевченка (див. у т. XV). — Беранже Пер Жан (1780—1857) — відомий французький поет, лірик-сатирик. В Росії в «добі реформ» — в кінці 50-х та в 60-х роках XIX ст. — революційно-сатиричні пісні цього «пророка громадянської свободи та свободи думки» були надзвичайно популярні. Популяризував їх власне Курочкін; вони відповідали тодішнім настроям демократично-опозиційних кол усіх національних груп Російської Імперії. Відкидаючи безсоромно фривольні пісеньки Беранже, Шевченко цінив у його творчості поезії з соціально-політичними мотивами (пор. негативне відношення до перших у повісті «Калітачка» в т. VII, стор. 246) і кілька з них переписав до свого «Журналу». — **СТОП. 48.** Олександр Афанасєв (1817—1875; псевдонім його А. Чужбинський) — письменник і етнограф, офіцер російської кавалерії, 1841 р. виступив також і з українськими поезіями, але писав більше по-російському. Сталих політично-національних переконань не мав. Шевченкові колись присвятив вірш «Гарно твоя кобза грає...» В 1843—46 р. р. зустрівся з Шевченком, гостив його в себе в Ісківцях та подорожував із ним по Україні. — А. Я. Дорохова — вдова учасника кампанії 1812 р. ген. І. С. Дорохова (1762—1815). В збірці творів Чужбинського, серед його численних мадригалів, нема віршів, присвячених Дороховій. З її невісткою Шевченко познайомився й заприятелював в Н.-Новгороді (див. далі). — **СТОП. 49.** Тредяковський Вас. Кир. (1703—1769) — член Російської Академії Наук, нездарний віршомаз; за часів цариці Лисавети — підлесливий «двірський піта» (офіц. його титул). — В «Русскомъ Инвалидѣ» з 1855—1857 р. р. нема підлесливих віршів Афанасєва, про які тут мова. Шевченко помилився: вони видруковані в «С. Петерб. Вѣдомостяхъ» 1856 р., ч. 2. Це привітання оборонцям Севастополя ген. Е. Тотлебеню («Увесь мир і сам наш ворог...»). Підпису нема, але Шевченко вгадав автора. Пізніше Шевченко зустрівся з Афанасєвим у Петербурзі. В своїх споминах про Шевченка він сам оповідає, що Шевченко зустрів його «холодно». Причини тієї холодности Афанасєв шукав

у «довгих стражданнях» Шевченка. Потім вони ще раз зустрілися, і «непорозуміння», як каже Афанасєв, нібито розвіялося. — Зберігся лист Чужбинського, з якого тепер знаємо, що він віддав Шевченкові в Петербурзі 10 карб. з заплачених за «локомотиви» його «надхнення», а решту обіцяв «принести незабаром». Отже, Шевченко зажадав повернення боргу. — **СТОП. 50.** Бархвіц Станислав Августович — підпоручник 5 батальйону в кріпості Орській; позичив у Шевченка 63 карб. 30 коп. й не повернув їх. Шевченко подав на нього скаргу, але Бархвіц ще Шевченка таки обвинуватив за ніби «фальшизу» претенсію. — А прелєв Василь Петрович — 1844 р. був уже полковником полку кавалергардів. — Зберігся портрет Соколовського, але хто він такий — невідомо (пор. т. X, стор. 278). — **СТОП. 51.** Чеганов — козак, офіцер Новопетровської залоги. — **СТОП. 52.** Гвідо Рені (1575—1642) — найвизначніший італійський мистець-маляр т. зв. «болонської» школи. — Про мистця Калама див. у т. VI на стор. 61 та 69. — Свої «Записки артиста» М. Щепкин почав писати під впливом Пушкіна, який власноручно записав з уст автора їх початок. Повне їх видання вийшло в Петербурзі аж у р. 1914, друге в Москві — в 1928 р. («Записки кріпостного артиста М. С. Щепкина»). — Про образи Брюлова «Осада Пскова» та «Гензеріх» див. у пов. «Художник» (т. VI). — **СТОП. 53.** Ригельман Олександр (1720—1789) — військовий інженер; крім праці «Історія о Донскихъ казакахъ» (вид. 1864 р.), написав ще «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» (вид. 1847 р.). Обидві ці книжки були в бібліотеці Шевченка. — «Современникъ» — рос. журнал, що його заснував ще Пушкін 1836 р. Від 1837 до 1847 р. р. редагував його Плетньов, приятель Куліша. Потім його перебрали Панзєв та Некрасов і запросили до співпраці В. Белінського. З письменників співробітничали в ньому О. Толстой та І. Тургенєв, а пізніше критики Чернишевський та Добролюбов; з українців — М. Костомарів та П. Куліш. Не дивно, що Шевченко дуже цікавився цим журналом. Часто згадує його й у листуванні. По повероті з заслання Шевченко був близький до багатьох співробітників «Современника». Ще за життя Шевченка Добролюбов і Чернишевський писали там дуже прихильно про українську літературу і, зокрема, про Шевченка. В 1866 р. журнал закрито за радикальний напрямок. — Карло Лібельт (1807—1875) — польський філософ, економіст, астроном, критик, учасник повстання 1830 року. Свою продуктивну літературно-наукову діяльність нерозривно переривав, беручи участь у польських революційно-демократичних

політичних організаціях. Був представником Великопольщі в Національному Уряді Мєрославського. Арештований разом з ним, дістав присуд — 20 років вязниці, але підчас революції 1848 р. разом з засудженим на смерть Мєрославським був звільнений з вязниці німецькими революціонерами. Три томи згаданої тут Шевченком праці вийшли: I-й — 1849 р. в Познані, а II-й та III-й в Петербурзі 1854 р. Фактично вона називалася трохи інакше: „Umnićtwo pićkne, czyli „Estetyka”. Треба ще назвати його працю „Filozofja i krytyka” (1845 — система філософії). Бувши спочатку під впливом ідеалістичної філософії Гегеля, Лібельт потім створив свою власну філософську систему, протиставляючи розумовій абстракції творчу силу уяви. Естетичні погляди Шевченка, висловлені ним ще до читання «Естетики», в дечому сходяться з поглядами польського філософа (моральний вплив краси на душу людську). Шевченко спочатку критично ставився до деяких поглядів Лібельта, але що далі, то більше Лібельт подобався поетові, і він називає його «чарівним розмовником» та «незмінним другом» (жартівливих уваг Шевченка в звязку з розмовами його приятелів Фіялковського та Куліха не треба брати поважно). Взагалі ж Шевченко до теорії мистецтва відносився негативно. — Куліх — поляк, певно теж із засланців, унтер-офіцер інтендантури (каптенармус), прибув тоді з 2-ою ротою на зміну тій, що мала перейти до Уральського. Шевченко його й раніше знав. — Пшеволоцький Северин — поляк-засланець родом із Люблинщини; пробував у той час в Уральському, звідки його й звільнено за амнестією; коли його рота (сотня) була в Новопетровському, то пізнав Шевченка. Був мистцем-малюрем. — **СТОП. 54.** Галіч Олександр Іванович (1783—1848) — перший професор філософії петербурзького університету, звільнений з посади за «зтеїзм і революційність», прихильник німецького філософа Шеллінга. Шевченко, очевидно, читав його естетичний трактат «Опытъ теоріи изящнаго» (СПб. 1825 р.). — Григорович В. І. (див. т. VI та т. X), що йому Шевченко присвятив «Гайдаки», був також і Шевченковим професором естетики, яку викладав у Петерб. Академії Мистецтва. Естетичні погляди Шевченка див. ще в листах його до Бр. Залеського (т. X). — «Орлеанську дівицю» Лібельт написав у німецькій вязниці 1847 р. — **СТОП. 56.** Костянтин Миколаєвич (1827—1892) — великий князь, син царя Миколи I, вихованець В. Жуковського; від 1853 р. керував морськими справами, скасував у флоті кару на тілі; видавав «Морской Сборникъ» — поступовий журнал, який і Шевченко часто читав і про який згадує; там співробітничали

знайомі Шевченка, письменники: О. Пісемський, Д. Григорович, Афанасєв-Чужбинський та інші. Цензурі цей журнал не підлягав. Після невдалого намісництва в Польщі (1862—1863) відійшов від політичної діяльності. — Косзєв Юрій Мих. (1818—1891) — тоді капітан, начальник двох рот, що стояли в Новопетровському. Від 1852 р. до 1857 р. був безпосереднім начальником Шевченка. Людина не лиха, але обмежена, він, як типовий служак-фронтвик, чіплявся до Шевченка й робив прикромі нездатному до військової служби поетові. Споминам Косзєва про Шевченка дуже пощастило: їх 6 разів використовували й передруковували в різних часописах (на жаль, в цілому їх ніколи не оголосили). Сам Косзєв був наївно переконаний, що Шевченко його «любив і поважав», хоча сам пише, що йому доводилось часто карати Шевченка арештом. — Віце-адмірал Мих. Олександр. Васілев (1807—1877) був астраханським генерал-губернатором і головним комендантом астраханського порту в 1853—57 р. р. — **СТОП. 57.** Обрядін — поручник, один час був командиром роти, де служив Шевченко. — **СТОП. 58.** Про генерала Івана Микитевича Скобєлєва, що писав під псевдонімом «Рускій Інвалідь», див. у т. X, стор. 290. — **СТОП. 59.** Едикуль — семибаштовий замок у Царгороді, де була тюрма. — **СТОП. 61.** Про Арк. Родзянка — див. у т. X на стор. 301—302 в примітках до листа Шевченка, написаного після втечі поета з дому цього віршомазя-порнографя. — Барков І. С. (1732—1768) — досить талановитий рос. поет, але більша частина його творів зовсім порнографічна. — Платон Родзянко (нар. 1802 р.) — 1844—47 р. р. повітовий маршалок Хорольського повіту на Полтавщині. — **СТОП. 62.** Автором естампу з «Останнього дня Помпеї» Брюлова був французький гравєр Жіраар. — Верне Клод-Жозєф (1712—1789) — франц. мистець-маляр, творець ефектовних пейзажів, що кохався в красотах дикої природи. — **СТОП. 63.** Про Корнеліюса, П. Гессе й Кленцета мюнхенську школу малярства пор. рядки Шевченка в «Художнику» та в примітках (т. VI). Корнеліюс був головою гуртка т. зв. «назорейців», що не визнавали малювання «з натури», а малювали лише з пам'яті. Напрямом цей був тісно зв'язаний з ідеалістичною німецькою філософією. Віддаляючись від «вічної красуні-природи» (слова Шевченка — див. під 12. VII), вони й служили, як каже поет, «до вготелесому німецькому ідеалові». — Про Штернберга див. за показником імен у т. VI (пов. «Художник»), в т. X, а також цікаві згадки в пов. «Музика» та

«Мандрівка» (т. т. VII та VIII). — Гольбейн-Ганс (1497—1543) — німецький маляр, чудовий портретист і великий сатирик (див. ще одну згадку про нього в «Музиці» й у прим., т. VII). — Про художника-психолога Дюрера див. у т. VI на стор. 44 та 278. — **СТОР. 64.** Князь Петро Андрієвич Вяземський (1792—1878) — поет і критик пушкінської доби. — Про маляра Бруні Федора Антоновича (1799—1875) порівн. згадки в «Художнику» (т. VI). Бруні був конкурентом Брюлова, якого так любив Шевченко. Може це й відбилось на занедто вже гострій оцінці його творів поетом. Шевченко зробив пізніше в Петербурзі чудовий портрет Бруні (офорт 1860 р.). — **СТОР. 66.** «Часовеннік» або «поповці» — це ті «раскольники» («старообрядці»), що визнавали священство. Їх церкви в офіційній мові називалися «часовнями» (каплицями). — **СТОР. 67.** «Меркурій» та «Самолетъ» — назви пароплавних компаній на Волзі. — Цитата віршами (нами доповнена в дужках) — з байки Крилова «Ворона и лисица». — Разін Степан Тимофієвич (Шевченко пише Сенька, а не Стенька або Степан Тимофієвич, як треба) — козак з Дону, ватажок повстання (1667—1671), що охопило всю Донщину, Надволжя й Урал; російська влада з великими труднощами його зліквідувала. Цікаво, що Шевченко, боронячи гайдзэмків (пор. «Холодний Яр» у т. II), гостро осуджує Разіна — пор. стор. 121 «Журналу». Можливо, що вирази «злодюжка» та «кажан» Шевченко бере в котрогось із російських офіційних письменників або аналістів тої доби, або що це іронія під адресою «великих грабіжників» (царв). — Пельмені — вареники з мясом. Шевченко зів їх 100 штук, пішовши на заклад, хоча деякі були з перцем і гірчицею, про що оповідає Ускова в своїх споминах (пані, жінки офіцерів, так з нього пожартували). — Швачка Микита — отаман канівського гайдамацького куреня за часів Коліївщини (1768); вирізав із своїм загоном 700 чоловік. Про нього Шевченко написав поему (див. у т. III). — «Улюблених пісень» Шевченко мав дуже багато, з взагалі їх знав безліч (докладно про Шевченка й народню пісню у Дм. Р[евуцького] в його статті в т. II Творів акад. вид., К. 1929). — Молода дружина Кулішева — Олександра Білозерська (1828—1911), що писала під псевдонімом Ганна Барвінок. — «Алексѣй Однорогъ» — рос. історична повість Куліша з часів боротьби царя Бориса Годунова з Дмитром Самозванцем. — Про С. Артемовського-Гулака див. у т. X за покажчиком, а спеціально на стор. 288. — **СТОР. 68.** «Перший радісний

листк» від гр. Н. Толстої Шевченко дістав 1. I 1857 р. Відповідь на нього з дн. 9. I. див. у т. X, стор. 146. Графиня висловлювала надію лобачити поета вже вільного й просила звертатися до неї, «як до рідної сестри...». — **Нє болъсін П. І.** (1817—1893) — статистик-економіст, історик і етнограф. Тут мова про його статтю «Уральцы» в «Библиотека для чтения» 1855 р. — **СТОП. 69.** Желєзнов Йосип Ігнатович (1824—1863) написав дуже солідну працю «Уральцы» (СПб. 1858), що мала три видання; Шевченкові вона не подобалася, бо він добачев у ній ідеалізацію козачого побуту, а сам мав нагоду безпосередньо пізнати всі його негативні сторони («уральцы» — переважно «раскольники», яких Шевченко не любив). Пор. ще згадку про мешканців того краю у т. VI, стор. 231. — **Заряно С. К.** (1818—1870) маляр-портретист. Його портрети — точні копії оригіналу (пор. у т. VII, стор. 51). — **СТОП. 70.** Булавін Кіндрат — один із отаманів Донського козацького війська, що став на чолі повстання 1707—1708 р. р. проти царя Петра (в пісні Ігнат); мав товариша — Ігната Некрасу. — **Сакен** — генерал Фабіян Вільгельмович фон-дер Остен-Сакен (1752—1837), командир 1-ої армії, штаб якої був у Києві (про нього див. ще в пов. «Капітаншак», т. VII). — **Євгеній Болховітінов** (1767—1837) — митрополит київський (від 1822 р.), учень укр. історика Бантишз-Каменського. Славний рос. учений. Для укр. науки мають значення його праці «Описание Киево-Софійскаго Собора» (1825) та «Описание Киево-Печерской Лавры» (1826), які Шевченко напевно читав, коли вивчав київську старовину (весною 1846 р.). — **СТОП. 73.** Беллона — богиня війни у римлян. — Цитата з Гоголя — неточна, але думка передана точно («Мертвыя души» стор. 21, 109 та 110, вид. 1900 р., ред. Н. Тихоновова). — **СТОП. 74.** Про плавбу Шевченка по Аральському морі див. в т. X (листи з 1849—1850 р. р. та примітки). — **СТОП. 75—76.** Пояснення Шевченком поетичного укр. обряду на могилах самогубців — єдине в нашій етнографії. П. Чубинський («Труды экспедиции въ Ю.-З. Край», т. III) не вмів цього обряду пояснити. — **Петро Могила** (1596—1647) — митрополит київський; видатний богослов; організатор Колегії, званої Могилянською (від 1701 р. Академія). Його «Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ» (перше вид. 1646 р.) рос. синодальна церква не прийняла цілком, але й не знищила, як це було з іншими українськими церковними виданнями. Старі примірники «Требника» зберігали на Україні, як святиню. Були в ньому обряди, яких

Москва не знала й не визнавала (чин лобратимства, про який згадує Шевченко, чин вінчання з присягою й інші). Молитва про вигнання нечистого духа була власне в старих виданнях «Требника». Шевченко тут помилився. — Киргизський звичай — палити лій у площках на могилках тощо — Шевченко ілюстрував («Молитва за померлих»). Пор. лист до Залеського (т. X, стор. 164. — **СТОП. 77.** Сарептські колоністи — німці, що живуть коло міста Сарепти, саратівської губ. (плантації гірчиці). — **СТОП. 79.** Каймак (тюрк.) — добре уварена сметанка. — Джурмиця — якась кисла юшка, щось як наш джур; слово «джур» у киргизів означає кисле молско. — Оповідання Шевченка про те, що раскольники-уральці прийняли його за раскольного попа, є також і в повісті «Близнята» (т.VIII). — Про Раїм див. у оіографії та в пов. «Близнята». — **СТОП. 80.** Про українського історика й поета Мих. Костомарова див. у т. X. — В Лубнях на Полтавщині Шевченко особисто бував (пор. стор. 160 т. V). — **СТОП. 81.** «Мені в те й гра» — в рос. тексті приповідка: «Нашь Филать тому и радь». — Про Бера див. у т. X. — **СТОП. 82.** Баку — місто на Кавказі на південнім березі Каспійського моря, тепер столиця Азербейджану; центр нафтового промислу. — **СТОП. 83.** Чи тут мова йде про ген. Олександра Єстахіївича Врангеля (1801—1880), що командував тоді на Кавказі військами Прикаспійського краю, чи про кого іншого, — не можемо ствердити. — **СТОП. 84.** Про Сергія Левицького та його нещасливу долю в звязку з новим арештом Шевченка 1850 р. див. у т. X на стор. 323—24. — «Безрмкий Бібіков» — Дм. Гавр. Бібіков (1792—1870), від 1837 р. — генерал-губернатор т. зв. «Юго-Западного края» (Київщина, Волинь і Поділля). Він розпочав безоглядну русифікаційну політику на Правобережжі («сліяніє... съ древнимъ отечествомъ»). Сваволя, нетотизм і продажність — це риси заведеної ним на Україні адміністраційної системи. Мемуари про нього повні оповідань про його деспотизм, нетолеранцію та самодурство. Шевченко знав його особисто, як співробітник Археограф. Комісії. За часів урядування Бібікова Шевченко був арештований. У 1917 р. «Бібіківський Бульвар» у Києві перейменований був на «Бульвар Шевченка». — Пісарєв Мих. Еваристович (1806—1884) — один з найогидніших типів рос. бюрократа-адміністратора на Україні. Він був спочатку секретарем, потім — управителем канцелярії Бібікова. В 1838 р. ліквідував на Правобережжі польський революц. рух (т. зв. «Конарщину») і взагалі різні таємні това-

риства, які мало не всі сам повикривав, стоячи на чолі секретної слідчої комісії. За «ретельну» працю на нього сипалися відзначення й нагороди одна за одною. Карєру свою рсбив він не лише тою своєю «ретельністю», а й тим, що шгитєжував Бібікова, який закохався в його жінці — за словами Шевченка — «бездушній красуні» Софії Гаврилівні та жиз з нею, як з жінкою. Як хабарник і злодій (його спритні руки не минали й генерал-губернаторської каси), Пісарєв перейшов всякі межі. Скарги на нього доходили до царя, але коли той наказав Бібікову укоськати Пісарєва, то цинічний хабарник відповів начальникові: «мовляв, і Вас, Ваше Високопревосходительство, обмовляють, що Ви в інтимних відношеннях з моєю жінкою, а я тому не вірю, — не вірте й Ви поголоскам про мене». Бібіков змушений був після цього боронити перед царем чоловіка своєї коханки. В 1848 р. Пісарєв сам стає «сатрапом» (але не в Вологді, як пише Шевченко, а в Петрозаводському). Там власне 1851 р. якийсь урядовець публічно підчас урочистої служби в церкві дав Пісарєву поличника, і тоді його звільнено з посади. — **СТОП. 85.** Бажання свого написати про них поему по-російському («Сатрап і Дервіш») Шевченко не здійснив, але почав був писати поему по-українському, та не скінчив: залишився лише уривок п. н. «Юродивий» (див. у т. IV). — Абр. Серг. Норов (1795—1869) видав книгу «Путешествіє по Сицилії, Святымъ Мѣстамъ, Египту и Нубіи» (СПб. 1854, 5 томів). — Ромєн — повітове місто на Полтавщині. Вже в кінці XVII в. — один із найбільших торговельних центрів на Україні, який аж до Великої війни зберігав це своє значіння (Лібаво-Роменська залізниця, що сполучувала Україну безпосередньо з Балтійським морєм). Славні ромєнські ярмарки (Вознесенський та Іллінський й) були важливим центром торгівлі України із Сходом; на них зїздилися купці з цілої України, а також візмени з Астрахані, турки й татари. — Свічка Лев Миколаєвич (а не Павло Вікторович, як помилково у Шевченка) народився 1800 р., а помер за місяць по згаданій тут зустрічі з Шевченком (25. VIII. 1845 р.). — **СТОП. 86.** Батько його, полковник Микола Свічка, мав 6500 десятин землі. Докладніше про ярмаркову витівку Свічки-батька «з шампанським» Шевченко оповідає в «Близнятах» (т. VIII). З дочкою Льва Свічки — Марією Львовною Мокрицькою Шевченко теж пізніше познайомився (див. у т. X, стор. 273). — Київські контракти — щорічні зїзди землевласників з усього Правобережжя для різних торговельно-гос-

подарчих операцій. Підчас контрактів у Києві бував великий ярмарок і наїздили різні театральні трупи та співаки, навіть з-за кордону. — К. Т. Соленик (1811—1851) — видатний український артист, білорус з походження. Виступав переважно в комічних ролях, часто в українських песах, працюючи здебільшого в трупах, що були на Україні. Відкинув пропозицію перейти на службу до імператорських театрів у Петербурзі. Сам Гоголь бажав, щоб Соленик виступив у його «Ревізорі». Слава цього актора була надзвичайна, а манера його гри, як видно з списів, подібна до манери геніального українського коміка Саксаганського (простота, невимушеність, природність). На його надгробку в Харкові читаємо такий напис віршем:

Дивися з неба, Солениче,
 Як криво серце чоловіче:
 Як ти колись на світі жив
 Та щиро публіці служив,
 Так публіка тобі живому
 Квіти кидала, як солому;
 А вмер, зртісте-небораче,
 То й байдуже — ніхто не баче,
 Що прах лежить твій без хреста...
 Пора, бач, гулькнула не та:
 Тепер вже стала Україна
 Холодна, буцім домовина.

— Зацитовані рос. вірші — з перекладеної Лермонтовим поезії Гете п. н. «Горныя вершины». — Лермонтов Мих. Юрієвич (1814—1841) — великий рос. поет, предки якого походили з Шотляндії. На розвиток Шевченкової творчости твори Лермонтова мали безперечний вплив. Треба підкреслити, що Шевченкові подобалися й бунтарські поезії рос. байроніста («про марне литу кров з людей великими катами»), і твори, перейняті споглядальністю та спокоєм. Під 28. VII читач знайде дуже характеристичний запис, в якому Шевченко одну з поезій Лермонтова називає «найкращим гимном Творцеві». Одержавши на заслання від М. С. Щепкина твори Лермонтова, Шевченко написав поезію, в якій дякує другові, що він тим подарунком йому, вигнанцеві, «на волю двері відчинив». В поезії тій є й яскравий епостроф до «великомученика» й «пророка» Лермонтова. Помимо великих різниць у психічному й творчому типі обох поетів, треба підкреслити й одну спільну їм рису — переходи від глибокої мрійности та найсумірніших ідеалів до нестриманого нічим бунтарства. Слова Брюсова про Лермонтова:

»Ты никогда не могъ быть безучастнымъ,

Отъ гимновъ Ты къ проклятіямъ спѣшишь». можна прикласти й до Шевченка. Див. у т. III поезію «Мені здається — я не знаю», написану з приводу одержання творів Лермонтова. Додамо, що Шевченко перед самою смертю читав його поезії. — **СТОР. 87.** Якубович Іван Олександрович (батько декабриста) — роменський дідич, ротмістр; був якийсь час маршалком свого повіту. Він відцурався свого сина декабриста Олександра й нічим йому не помагав, коли той був на каторзі, а потім на засланні (помер в Єнисейському 1845 р.). — Квazімодом називає Шевченко молодшого Якубовича (Івана) тому, що він був каліка (Квazімодо — горбань з повісти Гюго „Notre Dame de Paris”). — Про Ромоданівський шлях див. у пов. «Наймичка», т. VI, стор. 145. — Фіалковський Фелікс — поляк-засланець з Радомщини, був у I батальйоні разом з Шевченком. В 1848 р. його арештували за те, що тікав закордон, щоб приєднатися до угорських повстанців. — **СТОР. 88.** Про ген. Бюрно див. у т. X, стор. 344. — Про К. Герна — див. у т. X, стор. 322. — **СТОР. 91.** Про Вазарі — див. у т. VI, стор. 269. — Цейхвахтер Мешков мав молоду жінку. Очевидно, у неї був якийсь роман з Мостоаським. Цього урядовця Мешкова не треба плутати з майором Мешковим, командиром батальйону в Орській фортеці. — Про ген. Фреймана — див. у т. X на стор. 342. — **СТОР. 92.** Лист гр. Толстої, про який тут мова, датований не 12. X, а 8. X 1855 р., а одержав його Шевченко 1. I 1857 р. Свою відповідь на той лист Шевченко неслухно оцінює, як «надхненну нісенітницю»; дочка Толстих К. Юнге у своїх споминах називає цей лист «шалено-радісним листом, з уривками думок, надій та планів». Лист до гр. Ф. Толстого в виправленій редакції — в т. X, стор. 168. — **СТОР. 94.** Іванов Ол. Андр. (1806—1858) — рос. маляр, що над своєю картиною «Являе кіе Христа народу» працював у Римі більше 20 років (вона в Москві в б. Румянцевському музеї). Німецькі мистці Корнелюс та Овербек були захоплені тим твором, а за ними пішов і римський мистецький світ, на який вони мали тоді великий вплив. У Росії зустріли картину холодно. Іванов пережив велику драму, а невдовзі вмер від холери. Шевченко передчув неуспіх Іванова. Погляди на мистецтво змінилися в рос. мистецьких колах. Картина Іванова справді «заплісніла», чого Шевченко й сподівався: на зміну академічному класицизму прийшов натуралізм. Хоч Іванов свою картину по-

трактував, як натураліст, та не обійшлося в ній без певної академічної ідеалізації і властивої старій класичній школі «сухости». Отже, те, що в ній подобалося «назорейцеві» Корнеліусові (див. про нього на стор. 63 та в прим. до неї), було чуже новому поколінню рос. мистців. Що ж до картини Іванова «Явлення Христа Магдалинъ», то образ цей — повний живої експресії й тонкого психологізму, чому й подобався Шевченкові. Ще більшу мистецьку вартість мають біблійні ілюстрації Іванова — повні життя графічні ескізи, в яких чудово схоплений дух Сходу. Пор. ще інші згадки Шевченка про Іванова: ст. 115 т. VI, ст. 215—216 т. X. — Царицю Олександру Федорівну, жінку Миколи I, Шевченко виівав у карикатурному образі в поемі «Сон» (т. II, рядки 314—318 та 343—345). До неї теж треба віднести імпровізацію Шевченка «Хоча лежачого не бють...» (в т. IV). Цариця до смерті не могла забути образи, що їй наніс наш поет, а цар Олександр, відмовляючись амнестиувати Шевченка, сказав: «Він зневажив мою матір». — **СТОП. 95.** Критичча увага про Гоголя — зовсім слушна: в статті його «Историческій живописецъ Ивановъ» — самі голословні похвали, і нема ніякого фактичного матеріалу та річевої критики. — Катрмер де Кенсі, гр. (1755—1849) — відомий франц. археолог. У трактаті про Юпітера Олімпійського довів, що античні різьбари покривали свої скульптури поліхромією (розмальовували різними фарбами), а з чистого мarmору почали їх робити вже за часів Відродження. — Фідій — гр. різьбар V в. перед Р. X. — Моллер Федір Антонович (1812—1875) — разом із Шевченком та Штернбергом належить до найталановитіших учнів К. Брюлова. За згадану тут Шевченком картину дістав звання професора; вона — мистецький твір високої вартости. — **СТОП. 96.** Кебаб — те саме, що й шашлик — шматочки баранини, спечені на рожні. — **СТОП. 99.** Про жінку С. Артемовського Олександру Іванівну див. у т. X, стор. 327 й далі в цьому томі (покажч.). — Вірші на **СТОП. 100** — парфреза думи про Ганджу Андибера, що його «дуки-срібляники» частують «медом шклянкою і горілки чаркою». Думу цю саме перед цим прочитав Шевченко в «Зап. о Ю. Р.» Куліша. — **СТОП. 101.** Балагуров Олександр — майор, начальник фортового «півшпиталю» перед Бажановим (до 1854 р.). — **СТОП. 102.** Лисянка, Різана, Русалівка — села в околицях рідної поетові Керелівки; останні два не на Звинигородщині, а в сусідньому уманському повіті. — **СТОП. 103.** Вид першої батареї Шевченко нарисовав олівцем. — **СТОП. 104.** Про дальші наслідки перепустки,

що її Усков видав Шевченкові, див. у т. X, ст. 355 і далі в «Журналі». — **СТОР. 105.** Золотий Ріг — дільниця в Царгороді на морському розі тої назви. — В Рибінському у та Белєбєї (**стор. 106**) Шевченко, мабуть, ніколи не був. — Що ж до Риги (тепер столиця Латвії), то від недавна знаємо, що Шевченко 1842 р. міг там побувати, бо плавав по Балтійському морі й висадився в Ревелі (Талліні). Інакше певне не порівнював би Риги з іншими містами. — Макаріївський ярмарок відбувався в Н.-Новгороді. Був це найбільший із ярмарків у Росії, на який зїздилися купці з цілого Сходу. — **СТОР. 106.** Бурцев Лев Олександрович — прапорщик; людина, мабуть, культурна. Шевченко йому й потім пересилав привітання (т. X, ст. 181). — Гваренгі Джакомо (1744—1817) — італієць-архітектор; від 1779 р. до смерті працював у Петербурзі. Шевченко бачив різні його будівлі в Петербурзі, Павловському та Царському Селі, а може й палати Завадовського в Ляличах на Чернігівщині. — **СТОР. 107.** Сапожніков Олександр Олександрович — купець-рибнопромисловець, мільйонер. Дядько його Андрій Петрович був мистцем-малюрем (між іншим, автором картини «Прометей»). Шевченко його знав і чавіть з ним співпрацював ще за студеньських часів (див. т. X, стор. 330, де треба поправити слово «син» на «небіж» про Сашу Сапожнікова). Є здогад, що Шевченко вчив молодого О. Сапожнікова рисувати. — **СТОР. 108.** «Роберт Диявол» — опера Жака Меєрбера (1791—1864). Шевченко знав ще його оперу «Гугеноти» (далі в «Журналі» й у пов. «Художник», т. VI). Шевченко любив «чарівницю-оперу». Знав і цинив опери Верді, Россіні, Моцарта, Белліні, Вебера, Глінки, Верстовського, критикував Доніцетті. Взагалі любив музику й знався на ній. Його улюблені «композитори»: Шопен, Гайдн, Моцарт, Бетховен, Шуберт, Мендельсон та Глінка. Ліста критикував за «сухість». З віртуозів-музиків чув Серве, Вельгорського, Шпора, Бема, Ромберга, Ветана, А. Контського й інш. Найулюбленіший його інструмент — віолончеля (див. пов. «Музика»). — «Ужъ какъ вѣтъ вѣтерокъ...» — пісня з опери О. М. Верстовського «Аскольдова Могила». — «Машина» — тут автоматичні органи. — **СТОР. 109.** Інші звільнені разом з Шевченком та Фіялковським — це поляки-засланці: Еразм Ольшевський та Олександр Храбчинський. — **СТОР. 110.** Точна назва книги про Астрахань — «Записки обь Астрахани» (1841). Написав її М. С. Рибушкін (Шевченко часом пише «Рибочкін») — Отець Гавриїл Пальмов (1810—1900) — протоєрей катедрального собору в Астра-

хані. — **СТОР. 111.** Відповідь Кухаренка прийшла 10. II. 1858 (див. запис під тою датою). — І. А. Варваці (1750—1825) — один із перших рибних промисловців на Волзі — (у Шевченка помилково «Варвараці»). — **СТОР. 112.** Тон К. А. (1794—1881) — рос. архітектор, професор і ректор архітектури в Петербурзькій Академії; творець «псевдо-руського» стилю. — «Простий російський мужичок» — це селянин Дорофей Мякішев. Дістав за будову астраханського собору 100 рублів. — **СТОР. 114.** «Вѣстникъ Европы» — журнал, заснований ще 1802 р. Карамзіном. У ньому містили свої труди укр. письменники П. Гулак-Артемівський, Шпигоцький, Л. Боровиківський (в 20-х р. р.), а редактор його В. Каченовський боронив права укр. літератури на розвиток. — «Московскій Телеграфъ» — поступовий журнал, видаваний М. Полевим, в 1835 р. р., заборонений рос. урядом. — Гр. Д. І. Хвостов (1757—1835) — поет-графоман, що був посміховищем сучасників. — Державін Гавр. Ром. (1743—1816) — найвидатніший з рос. поетів передпушкінської доби. — Карамзін Мих. Мих. (1766—1826) — офіц. російський історіограф. Шевченко ставився негативно до його «Історіи Государства Россійскаго» (12 томів). Пор. згадку про нього в «Посланії» (т. II, ряд. 242—43 на ст. 90). — «Духъ законѡвъ» (*L'esprit des lois*) — класичний твір франц. філософа Монтескє (1689—1755); наука права й конституційна практика західних держав прийняла обґрунтовану його автором засаду точного розмежування влад законодавчої, судової та виконавчої. — «Сводъ законѡвъ» — повна збірка російських законів. Шевченко, очевидно, не без іронії ставить поруч ці два «твори» — твір вільного людського розуму та кодекс прав ненависної Російської Імперії. — «Русскій Вѣстникъ» почав виходити в 1856 р., і Шевченко не знав про це 20 місяців (а не кілька років); це справді яскраво підтверджує, в якій «дикій пустині» «животів» наш поет. — Соловйов С. М. (1820—1879) — російський історик; його 29-томовою «Історія Росіи» почала виходити окремими томами в 1851 р. (останній том — 1879 р.). Шевченко знав його праці (пор. згадку в лов. «Мандрівка», т. III) і мав у своїй бібліотеці його «Очерки Малороссіи» (1848—1849). — Про Аксакова С. Т. та його відносини з Шевченком чимало матеріалу й у т. X (див. за покажчиком). Див. також дальші записки в «Журналі» під 24—26. III та 18. IV, а також стор. 303—304 у т. VI. Про творчість Аксакова див. далі примітку до ст. 189. — В статті П. Леонтева в «Русскомъ Вѣстникѣ»

про розкопану могилу не подано її назви. Шевченко сам виміркував, що там мова про Савур-могилу (по-рос. він пише «Саворь»), таку популярну в наших піснях. С. Єфремов довів, що Леонтев мав на увазі Лугову могилу (Олександропільський курган) на Катеринославщині, а Савур-могила — на Донщині, між річками Міусом та Криноюю, і її не розкопували. Про відношення Шевченка до розкопування могил див. у т. V на стор. 267—68. — Чапан — туркменський халат. — **СТОП. 115—117.** Усе, що тут надруковане петітом, — записи земляків та прихильників Шевченка, що з ними зустрівся він в Астрахані. Ще 1856 р. рос. письменник Ол. Пісемський писав Шевченкові про своє перебування в Астрахані: «Бачив я на одній вечірці чоловіка з 20 Ваших земляків, що, читаючи Ваші вірші, плакали з захвату й вимовляли Ваше ім'я з лобожністю. Я сам письменник, а іншої слави та популярности, ніж ця заочна пошана, не бажав би; хай усе це буде Вам потіхою в Вашому безрадїсному житті». — Ці земляки й «безкорисливі друзі» (див. стор. 117) з великою радістю та щирістю зустріли Шевченка в Астрахані. Сталося це так: лікар рос. флоти І. Муравський жив у тому самому домі, де Шевченко найняв собі за 20 коп. денно «куток» — «комірчину з мініатюрним вікном, що виходить просто на помийну яму» (див. стор. 111). Цей лікар, що чув про Шевченка, як поета, оповів про його приїзд своїм знайомим. Перший географії в гімназії, колишній студент київського університету. В Астрахані були різні військові шпитали Каспійської флоти. Лікарями там були переважно або українці, або поляки з України: Степан Незабитовський (1829—1909), Євтихій Одинцов (ум. 1873 р.; Євгеном сам себе називав, бо це «красивіше» ім'я), Федір Чельцов (скінч. київський університет 1853 р.), поляки Кэрло Новицький (народ. 1819 р.) та Томаш Зброжек (скінч. київськ. унів. 1850 р.). Про П. Радзєйовського та Т. Шалєвича нічого сказати не можемо. Клопотовський подиктував 1892 р. В. Кларкові спомини про перебування Шевченка в Астрахані. — «Своїм колишнім професором» Клопотовський називає тут Шевченка неслухно: Шевченко, як вдома, не розпочав своїх викладів у київському університеті. Клопотовський знав тільки те, що Шевченко був призначений туди на посаду вчителя рисунків. — З Незабитовським Шевченко пізніше листувався (листи знайдені в 1935 році в Тифлісі), а з Чельцовим, мабуть, і перед тим зустрічався (подарував йому «Кобзаря» 1860 р. з власноручним написом, з якого видно, що Чельцов і Іван

Рогожин — одна й та сама особа). Запис Чельцова на стор. 166 про військову службу чорта опертий, очевидно, на якомусь мандрівному сюжеті рос. військового фольклору. Велика популярність Шевченка серед астраханських українців та поляків — цілком зрозуміла: це переважно київські студенти кінця 40-х і початку 50-х р. р.; трагічна доля великого поета, його мучеництво, були близькі серцю київської молоді, що зберігала ще довго живу традицію про перебування Шевченка в Києві й на Україні (1845—47 р. р.). Серед осіб, що вписалися тут у Шевченковому щоденнику, окремо стоїть постать В. Кішкіна — «старого знайомого» Шевченка, — великого ліберала, як видно з дальшого тексту. Цей Кішкін був лейтенантом рос. балтійської флоти, і, очевидно, Шевченко знав його ще в Петербурзі. В 1857 р. він перейшов на службу до торговельної флоти й був капітаном пароплаву «Князь Пожарській», що Шевченко вплив на ньому з Астрахані до Н.-Новгороду. — **СТОР. 117.** Поновлене знайомство з О. О. Сапожниковим скінчилося досить прикро (пор. записи під 20. III та 4. V. 1858). — **СТОР. 118.** О. Панов, «кріпак-Паганіні», був кріпаком, здається, діди́ча Олексія Крюкова; серед нижньгородських Крюкових вславився декабрист Н. Крюков, що був дуже добрим скрипаком. Річ зрозуміла, що Шевченко дуже радо зближався з представниками «кріпацької інтелігенції». — **Мелодія**, записана на цій сторінці Пановим — це, мабуть, його власна композиція. Вона в італійському стилі, що панував тоді в поміщицьких сферах; пізніше стиль цей перейшов і до міщанських кол і був дуже популярний на Україні, заступаючи питомі українські мелодії. Зразком такого стилю є популярна «Рече та стогне Дніпр широкий...» — фактична перерібка рос. пісні «Не брани мене, родная», що її нагадує й мелодія, записана тут Пановим. Укр. музиколог Дм. Ревуцький каже, що ця мелодія нагадує стиль Венявського й Огіньського, талановитих польських композиторів-ділетантів. — **Шопен Фридерик** (1809—1849) — славний польський композитор. В його мелодії переважала словянська стихія. Про нього згадує Шевченко також і в повістях, а далі в «Журналі» називає своїм «улюбленцем». — **СТОР. 119.** Паганіні Нікколо (1784—1840) — славний італ. скрипак, родом з Генуї; ввів незнані перед ним нові технічні засоби та ефекти гри на скрипці. Його прізвище — синонім майстерної гри. — **Ватт Джемс** (1736-1819) — славний механік, що вдосконалив парову машину. Ціле ефектовне пророцтво Шевченка про роль машини в розвитку соціальних відносин із зверненням до Ватта та Фультон (про останнього див. у прим. до стор.

12) дуже нагадує подібні думки, висловлені Етеном Кабе, франц. політичн. діячем і філософом-утопістом. — Енциклопедисти — співробітники великої «Енциклопедії», що вийшла у Франції в 1751—1772 р. р., і взагалі філософи та письменники тої доби; вони своїми творами проклали дорогу новій політичній думці, що знайшла вираз у гаслах великої французької революції. Шевченко, як бачимо, дуже добре розумів історичне значення їх ідей у розвитку політичної та соціально-економічної боротьби демократії за свої права. «Енциклопедисти» мали вплив і на розвиток укр. політичної думки. Шевченко в історично-побутовій повісті «Близнята» уміщує цю книгу в бібліотеці сотника Сокири. — Ніна Олександрівна Сапожнікова — дочка голови астраханської скарбової палати Ол. П. Козаченка (1808—1870). — **СТОП. 120.** Царіцин — велике промислове й торговельне місто на правому березі Волги. — Осада Дубовка — 50 верстов угору від Царіцина, українська колонія, славна своїм динями — «дубівками» — «Королева Варвара» — праця рос. історика Нила Попова, вміщена в книзі I «Русского Вѣстника» 1857 р. Варвара Радивилівна (за першим чоловіком гр. Гаштолд) — жінка польського короля Сигізмунда II Августа. Померла 1551 р. на 31 році життя. Її роман з королем і передчасна смерть (що в ній обвинувачували королеву Бону) притягла увагу сучасників, а пізніше істориків та поетів. Про проф. Н. Попова див. дальшу згадку на стор. 127. Цікава вона тим, що Шевченко вгадав у авторі «учня Соловйова» й слушно оцінив його, як «історика нового і прекрасного стилю». Попов був автором численних монографій із польської, чеської та сербської історії. Працює «Турецька війна» (стор. 127) Шевченко помилково приписує цьому Попову: вона належить Ол. Мих. Попову (1821—1877). — Борея — грецький бог північного вітру. — **СТОП. 121.** Камишин — повіт. місто саратовської губ. — Рисунки, що їх Шевченко зробив під час подорожі Волгою, — в Чернігівському Музеї В. Тарновського (крім «Камишина», «Саратів», «Під Саратовом», «Баліков», «Царів Курган», «Казань» і «Проти Казані», всі олівцем). — Саратов — велике місто на середній Волзі. Там мешкав на засланні М. Костомарів, звідти походив укр. письменник Л. Мордовцев. На Саратовщині багато укр. колоній. — З «Горбом Стеньки Разіна» (горб — порос. «бугорь») зв'язані різні легенди про цього «лицаря»: нібито він там жив в одній з печер, виглядав з цього кургана кораблів, а в близькому яру була «Стенькина тюрма», куди він сажав своїх полонених. Легенди ці пізніше спопуляри-

зував розповсюджений вірш Ол. Навроцького: «Есть на Волгѣ утесъ». Одну з таких легенд Шевченко й переказує далі. — **СТОР. 122.** Йосифа, митрополита астраханського (1597—1671), вбили разінці вже тоді, коли Разін сидів у московській в'язниці. — Теща Сапожнікова — Катерина Никифорівна Козаченкова, уродж. Явленська (1808—1870). — Про Т. П. Соколовську — нічого невідомо. — **СТОР. 123.** Т. П. Костомарова (ум. 1875 р.) — мати історика М. Ів. Костомарова, Шевченкового приятеля, походила з кріпаків. Усе життя своє вона присвятила улюбленому синові. Шевченко з нею заприятелював ще 1846 р., коли жив у Києві. Пор. згадку поета про неї в поезії «М. І. Костомарову» (т. II, стор. 189), написаний у петерб. казематі. Поезію цю, як оповідає Костомарів у своїй «Автобіографії». Шевченко вручив Костомаровій під час своєї сарзтівської візити. — «Фатальне 30 мая 1847 р.» — день, коли жандарми, після затвердження присуду царем, передали Шевченка до рук військового начальства (пор. останній рядок стор. 10). — М. Гр. Солонина, уродж. Гамалія (1829—1913) — жінка майора З. К. Солонини, військового інтенданта. Солонини й Гамалії походили з Чернігівщини. — П. У. Чекмарьов — пенсіонований ротмістр, родом з кузнецького повіту. — **СТОР. 124.** Барбє Огюст (1805—1882) — франц. поет-романтик; захопившись революцією 1830 р., видав овіяну духом гнівної сатири збірку «Ямби» (1831 р.); в ній одна з найкращих його речей — «Собачий бенкет» (див. на стор. 137). Шевченко до того часу міг знати лише 2 вірші Барбє з харківського «Молодиків» 1844 р. в рос. перекладі Дурова, якщо не читав франц. оригіналів. — Бенедіктов Вол. Григ. (1807—1873) — рос. поет; був високим урядовцем; у своїх ліричних поезіях, чужих всякій революційності (два видання — 1835 та 1842 р.), не виявив особливого таланту, а головне оригінальності, але вони подобалися міщанській масі; критика віднеслася до них негативно. Шевченко слушно називає його «співцем кучерів і такої всячини». «Кучерів» (рос.-жудрик) Бенедіктов оспівував у таких характерних для тої його творчості куплетах:

Кудри дѣвы — чародѣйки,
Кудри — блескъ и аромать,
Кудри — кольца, струйки, змѣйки,
Кудри — шелковый каскадъ.

В 1845—1855 р. р. Бенедіктов зовсім замовк. Але після смерті Миколи I він виступає знову на сцену з новими вже мотивами політично-громадського характеру. Згадана тут

його поезія «На Новый 1857 годъ» осміює «мраколюбців-патріотів», а вихваляє тих, «кто умомъ вельможа, сердцемъ генераль». Сатиричні вірші «Входъ воспрещается» — скеровані проти упривілейованих вищих кругів, що навіть

И мертвымъ намъ кричатъ: «Куда вы? Тутъ ограда;
Здѣсь мѣсто мертвецамъ большимъ отведено;
Вамъ дальше есть мѣста — четвертаго разряда,
А тутъ — воспрещено!»

Шевченко знав Бенедіктова особисто: у 1838—1843 р. р. він з ним зустрічався в різних петербурзьких літературних колах, особливо ж у Гребінки. Не дивно, що тепер він «не вірив» тому, що чув, і тішився, що «поети воскресли, оновились». По приїзді до Петербургу Шевченко відновив своє знайомство з Бенедіктовим (див. далі під 3. IV та 18. IV). — Іскандер — псевдонім Олександра Герцена (1812—1870) — великого російського політичного публіциста й талановитого письменника. Від 1834 р. був на засланні, а 1847 р. добровільно пішов на еміграцію. В 1853 р. він організує в Лондоні першу вільну рос. друкарню й починає видавати листки, брошури, а потім часопис «Полярная Звѣзда» і пізніше «Колоколъ». Він з надзвичайною енергією й великим талантом провадив до 1867 р. боротьбу з рос. урядом, викриваючи всі його надужиття та картаючи всі прояви рос. деспотизму. В боротьбі проти системи кріпацтва в Росії він виступав з надзвичайною силою й переконливістю (особливо яскрава його брошура «Крещеная собственность» 1853 р.; про неї див. згадку Шевченка на стор. 158). Далі читач побачить (див. за покажчиком імен), як високо оцінював Шевченко діяльність Герцена. Герцен теж дуже високо ставив літературні твори Шевченка й цінив їх політичну тенденцію. Прочитавши твори Шевченка в рос. перекладі Гербеля, він сказав: «Боже, що за розкіш, — так і повіяло чистим, незайманим степом, це широчінь, це воля!» (спомини М. Ге). Гр. Толстим про Шевченка казав: «Він тим великий, що він зовсім народній письменник», а порівнявши нашого поета з Кольцовим, ствердив, що Шевченко має «значно більше значення», бо він «до того ще політичний діяч і виступив, як борець за свободу». Після смерті Шевченка Герцен умістив у «Колоколі» некрологічну згадку — свою та українця-монаха Агапія Гончаренка (Шевченко переслав до Герцена до Лондону свого «Кобзаря» 1860 р.). Відношення Герцена до української справи характеризують його слова, коли він, поставивши питання, що буде, коли Україна не схоче бути ні польською, ні російською,

ською, відповідає: «на мою думку питання вирішується просто. Україну в такому випадку треба визнати, як вільну й незалежну країну». — **СТОР. 125.** Волзьке (рос. Вольскъ або Волжскъ) — пов. місто саратівської губ. — І. Явленський — брат згаданої вище Козаченкової (уродженої Явленської), дядько Сапожнікової. Запис його рукою. — Єфрейторами, профосами тощо Шевченко називає найближчих співробітників царя Миколи I (пор. вірш «Юродивий» у т. IV). — Про ген. В. О. Обручева, дивись вище й далі в цьому томі, а також у біографії та в т. X на стор. 327. — Хвалинське (рос. Хвалынскъ) — повіт. місто сарат. губ. — Хомяков Олексій (1804—1860) — найвизначніший представник рос. словянофільства, публіцист і поет. Не зважаючи на свій політичний консерватизм, специфічно православні погляди та негативне відношення до «гнилого Заходу», був ворогом обскурантизму й політичного деспотизму та гостро картав їх прояви за часів Миколи I. «Кающаяся Россія» (або «Кающейся Россіи») була найпопулярнішим його твором, написаним на початку Кримської війни (1854 р.). Четверта строфа її (**СТОР. 126**) — «Въ судахъ полна неправды черной» — очевидно, зробила найбільше вражіння на Шевченка, бо з російською месіаністичною тенденцією цього вірша він, річ ясна, не міг погодитися. — **СТОР. 127.** Про Вільно в житті Шевченка пор. ще згадку в т. X, стор. 151. — Дуня Гусіковська (О. Кониський чомусь пише Гашовська або Гашковська) — це, очевидно, та дівчина (полька-швачка), що в ній Шевченко закохався 1829 р. в Вільні, про що знаємо від І. М. Сошенка. Непольське прізвище її викликало у С. Єфремова сумніви щодо тотожності її з особою, про яку оповів Сошенко, але 1. Шевченко міг неточно подати її прізвище (це з ним часто трапляється), 2. вона могла бути сполонізованою білорускою. Імя Дуня — треба, мабуть, розуміти, як польське Дзюня. — Салтиков Михайло Євграфович (1826—1889) — великий рос. сатирик (псевдонім Щедрін). Шевченко цілком слушно так високо оцінює його творчість і зв'язує його з Гоголем (і справді, Салтиков вийшов із літературної школи Гоголя). В боротьбі з рос. обскурантизмом та з російською бюрократією («бездушними... гарпіями») та проти системи хрипацтва (в обороні «безсловесного смерда») Салтиков не міг не захопити Шевченка своїми сатиричними творами. Те, що про творчість цього письменника висловив тут Шевченко в кількох словах, свідчить, як сказав С. Єфремов, «про істинно геніяльне розуміння (Шевченком) тодішнього

літературного розвитку». Щоб оцінити цей факт як слід, треба пам'ятати, що Шевченко 10 років був позбавлений можливості слідкувати за літературою й лише вряди-годи довідувався про літературний рух. — **СТОП. 128.** Самара — губерніяльне місто лише від 1851 р.; з того часу й почала рости й розвиватися американським темпом, як великий торговельний центр. Звідси й епітети, що ними Шевченко її тут наділяє: «першої гільдії отроковиця», «бундючна молода купчиха», «Новий Орлеан». — Кинді — тепле взуття, що його носять поверх чобіт. — Іронічно прикладений до трахтиру вірш «З дѣсь русскій духъ...» — з заспіву до поеми О. Пушкіна «Русланъ и Людмила». — Випадково прочитаний і зацитований Шевченком на **СТОП. 129** фелетон з промовою ватажка китайських повстанців Гонга надрукований був у ч. 163 «Русскаго Инвалида» 1857 р. У 1850—1864 р. р. в Китаї була громадянська війна: повстанці (т. зв. Тайпінги) під проводом Гонга боролися проти манджурської династії. Повстанська організація («братство королів») була тоді в zenіті свого успіху: війська її йшли на Пекін. Рух той мав певні комуністичні тенденції, але на релігійній основі; зліквідований був тільки завдяки інтервенції великих держав (З'єднані Штати, Франція, Англія). — Молокани — рос. раціоналістична секта, що повстала ще в XVIII в. під впливом протестантизму (самі себе називали «духовні християни»). В 30-х р. р. XIX в. прибрала певні ознаки містицизму. Молокани, між іншим, визнаючи царську владу, не визнавали царя за помазаника Божого, як рівнож і служби в війську. — Про Светова, провідника молоканів у Самарі, зберігся цікавий документ, з якого видно, що адміністрація примусово записала його до секти «суботників», і він просив виписати його звіти й дозволити йому іменуватися «християнином євангелицького визнання» Було це за часів Олександра I, і ще тоді поліція перешкоджала Светову вільно торгувати. Чи про того Светова, чи про його сина згадує Шевченко, — невідомо. — Жигулівські гори або просто Жигулі — мальовничий погористий берег Волги, не лівий, а правий. Лівий берег — це Соколові гори, що закінчуються Царевим Курганом. Жигулівська брама — дуже мальовнича. Аж до часів, коли впровадили на Волзі пароплавання, Жигулі були пристановищем волзьких піратів. Цю гарну місцевість оспівують волзькі розбійницькі пісні. — Царів Курган (70 метрів заввишки, дуже оригінальної форми) Шевченко двічі зрисував. З курганом цим зв'язано

багато легенд. Крім звязаної з імям Петра I, є ще одна про неznаного царя, що йшовши на війну, казав кожному жовнірові висипати на тому місці шалку землі. — Звнигородка — від 1799 р. повітове місто на Київщині. Керелівка, рідне село Шевченка, — 25 верстов від Звнигородки. — Гудзівка — маленьке село під Звнигородкою; під селом тим є стіжкувата гора, що її зуть Звнигора. Про неї теж оповідають, що її насипано людськими руками (мабуть, тому й згадав її Шевченко, що саме почув подібні легенди про Царів Курган). На цій горі за усною традицією стояв старий Звнигород, а в одній башті на замку висів дзвін (звідти ніби й назва Звнигород). — **СТОП. 130.** Воронцов Мих. Семен. (1782—1856) — сич рос. посла в Англії, де й учився. Від 1823 р. був ген.-губернатором Степової України («Новоросії»). Багато йому завдячує своїм розвитком м. Одеса. 1844 р. Микола I призначив його своїм намісником на Кавказі, і Воронцову вдалося його майже зовсім специфікувати. Під його командою загинув там і Яків де-Бальмен, приятель Шевченка (див. поему «Кавказ» у II т.). За часів Михли I Воронцов був одним із найчесніших адміністраторів, і навіть Герцен з цього погляду на нього не нападав. Причиною того було, мабуть, його англійське виховання, — це здається, зазначає й Шевченко, називаючи його «сіятельний англоманк». — Мошні (містечко на Черкащині, близько Дніпра) стали власністю Воронцова, коли він оженився з дочкою гр. О. Браницької, небіжки й колишньої коханки Потьомкіна, рідної сестри Шевченкового дідича В. П. Енгельгардта. Під Мошнами Воронцов заснував чудовий парк із звіринцем, палатами в ньому й височенною вежею на високій горі. Це один із найкращих у світі парків. Що кн. Святослав був на мошенській горі, — це справді «фантазія» «сіятельної голови», як каже Шевченко, але Михайла Гравовського (1805—1863), польського історика, письменника, поета й видатного критика Шевченко неслухно тут обвинувачує: польський історик тільки занадто делікатно скритикував княжу фантазію — назвати вежу Святославскою. Про Гравовського згадує Шевченко ще й у листах (див. т. X). — **СТОП. 131.** Разшива (рос.) — барка, берлина. — Сімбірське (рос. Симбирскъ) — губерніяльне місто на лівому високому березі Волги. — Сенгілей — повітове місто сімбірськ. губ. — Карамзін (див. вище) народився в сімбірському краї (с. Преображенське-Карамезино, бузулуцького повіту). — Ставассер Петро (1816—1850) — один із найталановитіших рос. різьбарів. Імя його прославив своїми поезіями

Пушкін. Див. згадку Шевченка про нього ще на стор. 79—80 т. V й далі в «Журналі» під 2. V. 1858. — **СТОР. 133.** Про вивольнення кріпаків див. ще цікаву згадку під 23. IV. Шевченко, вже вертаючись із заслання, починає критично відноситися до «філантропійної» щирости навіть лібералів-дідичів щодо цієї «слизької для них справи», якої публічне обговорення почалося саме 1857 р. — Запис під дату 11 вересня переносимо сюди, до приміток. Увесь він зроблений не Шевченковою рукою, а рукою капітана В. В. Кішкіна. Перекласти на українську мову цей (дуже невдало вистилізований) запис, писаний капітаном на похміллі, — не можна. Подаємо його тут лише з незначними правописними змінами. Написаний він у стилі промови писаря Пістряка з «Конотопської відьми» Квітки-Основ'яненка. Запис Кішкіна не вимагає коментарів, — коментує його атмосфера, в якій він з'явився на світ, автім треба й у ньому підкреслити важливі психологічні моменти. Думка «нзпитися» прийшла поетові в голову ще 9. IX., коли він згадав про свій перший переїзд через Сібірське на страшне заслання. Того самого дня його роздратувало відношення тверського дідича до справи вивольнення кріпаків та «льокайсько-німецька» фізіономія рос. бюрократа Ренненкампа. 10. IX Шевченко зауважав, як видно з Кішкінового запису, в інтимному тоwarzистві («не иде на совѣтъ нечестивыхъ»), і трохи підпивши («подъ мухою»), «вѣщаль неподобныхъ изреки грѣховному міру сему, изрыгая ему проклятія», бо думка його «рети́ва» була «за челоуѣчество», себто Шевченко, очевидно, з піднесенням промовляв на тему вивольнення кріпаків, а може і взагалі на тему політичних утисків, і коли Кішкін заснув, продовжував розмову вже з простим робітником-кочергаром, очевидно, виголосуючи «дифізіамби» робітничому класові (пор. кінець), можливо — в дусі діятриби, записаної під 27. VIII (стор. 119). Ось як виглядає той запис, що за його несмачний характер відповідає Кішкін:

«11 [сентября]. Такъ какъ отъ глумленія пѣчальнаго у Тараса колеблется десница и просия шуйца, но и она въ твердости своей поколебася (тожь отъ глумленія тогожь пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего изъ состраданія и любви къ немощному, пріемлю трудъ описатьъ день, исчезающей изъ памяти ослабѣвающей, дзбы оный былъ нѣкімь гредреченіемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ якобы мудрости (пропаздующимъ во мракъ для челоуѣчества, не быль изречено литерамі) — мудрости, говорю, прошедшаго. Историкъ вѣщаетъ одну истину, и вотъ она сичевая:

»Борясь со страстями обуревающими — и по совѣту великаго наставника («не иде на созѣтъ нечестивыхъ и на пути грѣшныхъ не ста, блаженъ убо») и совлекая ветхаго челоуѣка, Тарась имярекъ, вооружаясь духомъ смиренія, удаливыйся во мракъ думы своея, ретива бо есть за челоуѣчество, во единъ вечерь былъ причастенъ уже крещенію духомъ по смыслу Св. Писанія: «Окрестивыйся водою и духомъ спасень будетъ». Вкусивъ по первому крещенію водою (въ зловоніи же и омерзеніи непотребнаго челоуѣчества водою: сугубо прозываемое), былъ оный Тарась зѣло подходящъ по духу Св. Евангелія — пропитанъ бѣ зѣло: не остановился на полупути спасенія, глаголивый «Елицы во Христа крестистесе, во Христа облекостесе». Не возможивый (по тлѣнію и немощи тлѣснѣ) достиги сего крайняго предѣла, идѣже ангелы уподобляются, Тарась зашелъ таки далеко, уподобясь тому богопріятному состоянію, коимъ не всѣ сыны Божіи награждаются, — иже на языкѣ порока и лжи тлетворной мухою зовется. И бѣ свирѣпъ въ семь положеніи, не давая сомкнуть мнѣ зѣницы въ ночи часа одного и вѣщая неподобныя изреки грѣховному міру сему, изрыгая ему проклятія, выступая съ постели своей босъ и въ единомъ рубищѣ, яко Моисей преображенный, иже бѣ писанъ рукою Брюно [Бруні — Ред.] выступающимъ съ облакъ къ повер[г]шемуся во прахъ Израильтянину, жертвоприносящему тельцу злату. Въ той веси былъ челоуѣкъ нѣкій — сего изліянія убоахуся, шубкой закрывъ и тутъ же, яко мельчайшійся инфузорій легкимъ сномъ забывъся. — Тутъ слѣдуетъ пробѣлъ, ибо Тарась имѣлъ свидѣтелемъ своего величія и торжества немудраго нѣкоего мужа — мала, неразумна и на языкѣ тогожъ злорѣчія кочегаромъ зовомаго, кой бѣ тихъ и тупомысленъ на дифирамбы невозмутимаго Тараса. — В. Кишкинъ.

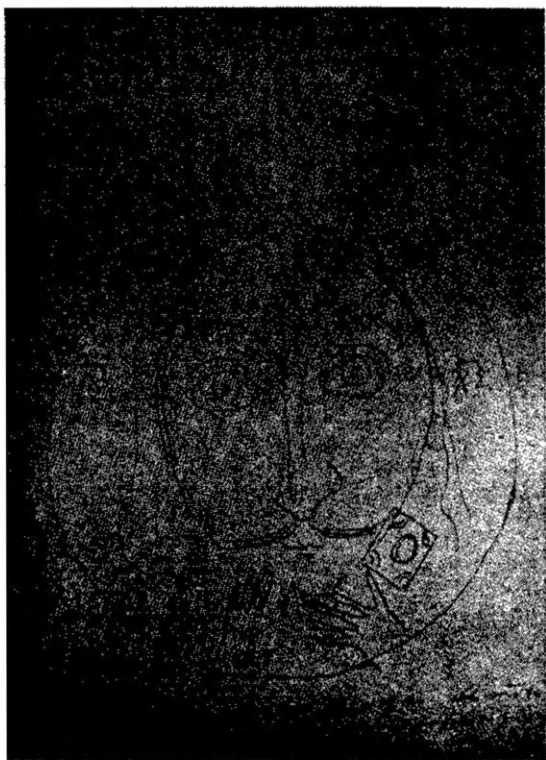
Р. С. Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о! бѣдное имъ любимое челоуѣчество! никакого толку и большаго величія, и мудраго слова, ибо — опохмѣливыйся, яко нѣкій аристократъ (по писанію крестивыйся водою), — опохмѣленіе немалое и деликатности непоследней водка вишневзя сче томъ пять (а онъ говорить 4, — нехай такъ буде), при оной цыбуль и соленыхъ огурцовъ веліе множество.» — *Тірсіс-Посошков* (гр. *ἄροσος* — палица, посох) — гумористичне порівняння, взяте з рос. псевдо-класичних пасторальних інтермедій; можливо, що Шевченко хотів написати *Пастушков*, а може десь і чув або вичитав так перекладене на рос. мову грецьке прізвище. — Баронеса *Медем* — особа зовсім незнана. — **СТОП. 134.** *Казань*

— велике губерніяльне місто над Волгою, колишня столиця татарського Казанського царства. Казань довго конкурувала з Москвою, як торговельний центр. — Вежа татарської цариці Сумбеки — єдиний у Казані пам'ятник татарської культури (крім мечетів). — Співець Катерини II — це Г. Р. Державін, про якого вже було вище. Монумент Державіна — роботи різьбаря С. Гальберга — див. про нього в т. VI, стор. 42. З університетського двору 1870 р. його перенесли на театральну площу, і Шевченкова думка, що монумент виграє від перенесення на інше відповідне місце, справдилася. Державіна Шевченко називав «сплітачем урочистих од та інших мерзенних лестоців» (стор. 135), бо особливо негативно ставився до Катерини II, що її вихваляв Державін. Пам'ятник Державінові цікавий його, як твір симпатичного йому Гальберга, приятеля К. Брюлова; пам'ятник цей викінчили учні Гальберга, між іншим Ставассер, що їх усіх Шевченко знав особисто. — **СТОР. 135.** Посяда Іван (народ. 1823 р.) та Андрузький Юрій (народ. 1827 р.) — члени Кирило-Методіївського Брацтва, знайомі Шевченка з 1846 р. Посяда, після звільнення з арешту перенесений з київського до казанського університету, скінчив його 1847 р. й потім служив у Рязані. Андрузький, що тримався підчас процесу дуже зле і, між іншим, обтяжив своїми зізнаннями Шевченка (про що поет знав, бо їх конфронтували), не скінчивши казанського університету, перенесений був до Петрозаводського (де служив, будучи під політичним доглядом). Правда, свої зізнання він одкликав, а з 1850 р. в нього зробили трус й знайшли документи, що свідчили про непоправність його революційних переконань, і він був засланий на Соловки, де пробув до 1855 р. Цікаве тут те, що Шевченко не хотів розпитувати про них «старого сторожа» (педея), а ще більш цікаве, що Шевченко, очевидно, не мав ніякого жалю до Андрузького. — Два нариси про які тут мова, — в Чернігівському музеї В. Тарновського. — **СТОР. 136.** Свіязське (рос. Свіязскъ) — повіт. місто недалеко Волги на річці Свіязі. — Про Дубельта див. у т. X, стор. 317. — Попов Мих. Макс. (1800—1871) високий урядовець найвищої жандармської інституції, т. зв. «III Отдѣлення», автор дуже цікавих споминів про різні політичні справи. — Нордстрем Ів. Андр. (у Шевченка помилково Дестрем, що ми й виправили) — теж урядовець «III Отдѣлення»; був, так би мовити, жандармським надцензором і гнобив пресу та літературу. Обидва секретарювали підчас слідства над Шевченком і його товаришами. — **СТОР. 137.** М. П. Комаровський (1813—1884)

у 1857 р. перейшов з військової флоти на службу до торговельної приватної — мабуть із пароплавах О. О. Саложнікова. — Байрона Дж. (1788—1824) Шевченко читав у російськ. та польських перекладах. Згадує про нього ще в «Тризні» (т. V) та в «Мандрівці» (т. IX). — **СТОР. 138.** Панченко Єлисей Олександрович був лікарем гімназії та дівочого інституту в Астрахані. — Чебоксари — повітове місто, центр чувашського краю. Було там на 4700 мешканців 12 церков, 1 монастир та 11 каплиць. Це поясняє Шевченкову увагу про «православіє». — **СТОР. 139.** «Полярная Звезда» — це назва альманаху, що його видавали декабристи Бестужев-Марлінський та К. Рилєєв (три книги 1823, 1824 та 1825 р. р.). — «Наливайко» та «Войнаровській» — поеми скараного Миколою I на горло поета-декабриста Рилєєва (1795—1826); уривки з них надруковані були в «Полярной Звезді» (1824 і 1825). Ці поеми, написані під впливом «Історії Русовъ», мали великий вплив на пробудження української свідомости. Ідейний і формальний вплив Рилєєва на творчість Шевченка — по-за всякими сумнівами. Шевченко цитує Рилєєва (пор. стор. 311, т. X) з пам'яті, а в «Тризні» знаходимо ремінісценції з поеми «Войнаровській» (див. т. V, стор. 224—225), що її Шевченко навіть ілюстрував (розмова Мазепи з полоненими козками — ескіз у Музеї В. Тарновського). До декабристів взагалі Шевченко мав великий пієтет (пор. тут стор. 168), як до «перших провозвісників свободи». З багатьома з них Шевченко потім особисто познайомився, а саме з І. Анненковим, з кн. Волконським, Ол. Муравйовим, Оржицьким та бар. Штейнгелем. Згадки про декабристів знаходимо й у поезіях Шевченка («Великий Лях» — ряд. 201—207, «Сон» — ряд. 220 і далі в т. II); безперечно «Неофіти» та «Юродивий» (т. IV) теж хоч почасті навіяні історією декабристів. — **СТОР. 142.** Вірші «Руському Народу» написав Петро Лаврович Лавров (1823—1900) — тоді полковник і професор Військової Академії. В 1866 р. його арештували й заслали за писання революційних віршів, а 1870 р. він утік з Росії й з закордону провадив пропаганду проти рос. уряду (видавав «Впередъ»). Лавров був автором багатьох філософічних та публіцистичних творів, написаних яскраво і з великим темпераментом. Рос. партія соц.-революціонерів визнала його за свого ідеолога. Цей вірш Лаврова надрукований був у видавництві Герцена «Голоса изъ Россіи», Лондон 1858, і ніде досі не був передрукований; подаємо тут у квадратних дужках пропущені у Шевченка рядки. Він встиг переписати тільки 96 рядків з усіх 288. — **СТОР. 144.** Клейн-

міхель П. А., гр. (1793—1869) — один із найближчих повірників Миколи І, що полагоджував навіть інтимні любовні справи цього розпусного деспота. — Рашель — славна франц. трагічна акторка; виступала й у Росії в 1853—1855 р. р. — Фрецоліні — примадонна італ. опери; співала в Петербурзі 1847—1848 р. — **СТОР. 145.** Явленський дописав вірші Лаврова, починаючи від 22 рядка на цій стор. — **СТОР. 145 і 146.** Жадних друкованих відомостей про «редісну подію» в селі Зіменка дідича Дадянова немає. Шевченків «Журнал» — єдине джерело. — «Розгардіяш» — тут грв в карти. — «Тучки небесныя, вѣчныя странницы» — цитата з Лермонтова. — **СТОР. 147.** Бобржецький Олексій Олександрович — учитель лат. мови в нижньгородській гімназії; скінчив київський університет у 1848 р., де був учнем Костомарова, і знав Шевченка ще з Києва. Адресу його Шевченкові дали, мабуть, астраханські земляки. Шевченко лише Бобржицький; ми поправили. — Про Тона та його стиль див. вище. — З Мих. Олександр. Брилкином та його цілою родиною Шевченко дуже зблизився й у дальших записках часто згадує цих своїх «щирих друзів». — **СТОР. 148.** Овсянников Павло Абрам. — архітектор, українець родом із Конотопа; Шевченко з ним дуже заприятелював й так рекомендував у листі М. Лазаревському: «добрий і розумний чоловік, а до того всього ще й земляк — конотопський. Мені тут добре з ним». В листі до гр. Толстої поет називає його «добрим приятелем і товаришем по квартирі». Овсянников виконував доручення Шевченка в Петербурзі. — **СТОР. 149.** Монографія М. Костомарова «Богданъ Хмельницькій и возвращеніе Южной Руси къ Россіи» друкувалася 1857 р. в I—VIII кн. «Отечественныхъ Записокъ» (окремою книгою вийшла 1859 р.). Під впливом Дубельта цензура дуже пошматувала цю працю. Шевченко писав про цю працю Костомарова М. Лазаревському: «Оцей вчистив книгу, так-так». Про відношення Шевченка до Хмельницького див. у т. II в статті Д. Дорошенка, стор. 322—325. — Балахна — повіт. місто нижньгородської губ., де здавна існували верфі. — Збудований в Дєднові корабель «Орель» (1667—1668 р. р.) захопив і спалив Ст. Разін. — Рисунок церкви св. Юрія — невідомо де. — **СТОР. 150.** Рисунок нижньгородського Благовіщенського Собору — в Черніг. Музеї В. Тарновського. — Щоб добре зрозуміти обурення Шевченка з приводу образу, що його він побачив у церкві св. Юрія, треба прочитати статтю Д. Чижевського про Шевченка й релігію (в цьому томі). Московськя

іконографічна традиція не дозволяла зображувати Христа, Матір Божу й святих з усіма рисами реальних («плотських») істот, як то було на Заході. Московські іконографи довели

Образ Христа в церкві св. Юрія в Нижньому Новгороді.
Рисунок пером Шевченка в „Журналі“.)

до крайности візантійські стилізаційні засоби. Репродукований тут ескіз-рисунок, що його зробив Шевченко з нижнегородського образу, щоб ілюструвати свої думки, найліпше покаже читачезі, що саме в ньому обурювало Шевченка: образ Христа, так намальований, здавався йому блюзнірством, а почитання таких образів лицемір-

ством та ідолопоклонством. Образ цей ображав і естетичне, і релігійне почуття поета. Шевченко далі (стор. 204) висловлює припущення, що цей образ — оригінальний візантійський. Припущення це неслухне. Візантійського мистецтва тоді не знали й не вивчали, а Шевченко на все, що було звязане з Візантією, мав здавна різко негативний чисто-теоретичний погляд, засвоєний під впливом англійського історика Гіббона. Але можна з певністю твердити, що найліпші твори візантійських мистців Шевченкові не могли б подобатися, як учневі класичної школи, як не подобалися створені уявою, ідеалізовані постаті німецьких «назорейців» (школи Корнеліюса). Проте, Шевченко не був ніяким «іконоборцем»: він сам малював образи і Христа, і Матері Божої, і святих, але в своїх композиціях і в стилізації йшов за західньо-європейськими малярами доби ренесансу. Назвемо тут: Розп'яття, Христос у Гефсиманському саді, Воскресення Христове, Різдво Богородиці, св. Олександра, св. Петро (за Рафаелем), св. Андрій й інші. — Портрет Анхен Шаубе роботи Шевченка досі не знайдений. — **СТОР. 151.** Література на критику пізніше не так гостро оцінювала «Доходное мѣсто» Островського, як Шевченко, але й Лев Толстой, і А. Грігорев, і Пісемський, і Добролюбов зробили багато таких критичних уваг, що де в чому згоджуються з осудом Шевченка. Песа ця з'явилася в кн. I «Русській Вѣстникъ» за 1857 р., але її ще того самого року заборонили виставляти на сцені за гостре осудження побуту російських урядовців. — Про Печерський нижнегородський монастир, заснований у XIV в. на зразок київського Печерського, див. ще згадку Шевченка на стор. 158. З ченців цього монастиря вийшов симпатичний Шевченкові, очевидно своєю реформаторською діяльністю, патріарх Нікон (пор. згадку про нього на стор. 165). — П. В. Лапа (власне Лаппо-Страженецький) був старшим поліціймейстром у Нижньому. — **СТОР. 151—152.** Запис про зустріч поета з дітьми музики Арбенєва — дуже характерний. Шевченко взагалі дуже любив дітей, басив їх, пестив і навіть людей оцінював на гідставі їх відношення до дітей. — «Залиски (а не «разсказъ») маркера» Л. Толстой вистилізував, підроблюючись під простакувату розмову неосвічених людей, — штучний засіб, ніде більше ним не повторений. Шевченко відразу помітив цю «фальшовану простоту». — Грасс І. П. — швагер Брилкина. — Гартвіг Август Генрихович був міським лікарем у Нижньому. Шевченко іноді пише його прізвище: Гартвингъ, Гартвихъ. Ми виправили скрізь однаково. — **СТОР. 153.** У листі, висланому по-

ліціймейстром комендантові Ускову, було написано, що лікарські оглядини ствердили, що Шевченко не може вернутися назад — себто potwierдили «правдивість вигаданої хвороби». Акт лікарських оглядин поліціймейстер представив генерал-губернаторові, яким був у Нижньому декабрист Ол. Муравйов. Шевченко слушно міркував, що після цього його «поворот до Оренбургу — річ сумнівна». Але дозвіл на виїзд до Петербургу прийшов нешвидко (див. ст. 208). — Вистави, про які тут мова, відбувалися в нижнегородському театрі, — одному з найстарших у Росії. Повстав він з кріпацької трупи кн. Шаховського, а став приступний для публіки від 1798 р. Був у руках приватного антрепренера. — Потехін Олексій Антонович (1829—1908) — російський драматург; у той час керував репертуаром імператорських театрів. Наслідував у своїх драмах Островського. Драми Потехіна солодко-сентиментальні. Найслабша з них — «Судь людской — не Божій», і гострий осуд її Шевченком («дрантя... із подробицями») слушний. Критик Скабичевський відніс її до «морально-сентиментальних зідхань». — Мочелова Марія Вас. — небога славного російського трагіка і сама добра акторка. — Клімовський (Євген Оглобін, народ. 1827 р.) був один із найліпших провінціальних акторів. Шевченко пізніше змінив свою думку про цього артиста й почав його цінити («солодко-нудною» була пєса, що в ній він тут грав). — «Коломенській нахлѣбникъ» — перерібка якогось франц. водевіля, зроблена П. Фьодоровим. — Про Моцарта (1756—1791) див. ще в VI та VII т. т. за покажчиками. Це один з найулюбленіших композиторів Шевченка. «Донъ Жуанъ» — найкраща його опера. — Якобі Мик. К. — «уципливий ліберал», що познайомив Шевченка з декабристом Анненковим, наділяв поета нелегальною літературою і дав скопіювати портрет Герценз (див. далі стор. 179). Шевченко змалював портрет подружжя Якобі. Син згаданого Якобі був урядовцем при ген.-губерн. Муравйові. — **СТОР. 154.** Гверчіно (по-італ. — «косоокий») — так прозивали мистця-малю а Доменіко Барбієрі (1591—1666), засновника болонської школи. — Про Доменіко Цампієрі (прозваного Доменікіно) див. у т. VI за покажчиком. — Генерал Веймарн Олександр Володимирович (народ. 1814) був командиром полку карабінерів, що стояв у Нижньому; належав до ліберальної частини тамошнього товариства (пор. кінець стор. 155). — Кудлай П. Д. — молодший поліціймейстер у Нижньому. І Кудлая, і Лалу Шевченко безперечно зідеалізував, бо обидва хитрі по-

ліцаї орієнтувалися на впливових у Нижньому, прихильних Шевченкові ліберальних людей (як Брилкини) і тому багато зробили для поета (фізційні лікарські оглядини) та, очевидно, старалися йому приподобатися. Про Лапу знаємо з споминів актора Ленського, що цей «Угрюм-Бурчєєв» (один із героїв сатири Салтикова-Щєдрина «Історія города Глупова») був «відомий хабарник і дантист» (бив по зубах). — **СТОР. 155.** Про Петра Петровського див. у т. VI в пов. «Художник». Брат його Павло Степанович незабаром помер (див. запис під 30. III). — **СТОР. 156.** Про те, як Юлій Цезар міг одночасно диктувати двом писарям, а за словами Олпія і більше, оповідає Плутарх, якого Шевченко читав (пор. т. VI, стор. 108). — Німецький друго-рядний драматург А. Ф. Коцебу (1761—1819), сучасник Шіллєра і Гете, був у свій час популярний у Росії так само, як і в Німеччині. До 1820 р. «коцебятина», як охрестив його пєси сатирик кн. Д. Горчаков, не сходила з сцени. Штучний патос, дешевенька мораль, щасливий кінець життєвих колізій — ось типові прикмети драматургії Коцебу. Його драма «Сынъ любви» зявлялася на сцені рідко. Делікатний вислів Шевченка, що ця річ «не подобалася» йому «не зовсім», треба розуміти, як іронію. **СТОР. 157.** Васілева Катєрина Миколаївна не була московською аристократкою, а тільки скінчила з Москві театральну школу. Грала добре. Пізніше з приводу неї в Шевченка виник конфлікт з її прихильниками (див. його статтю про бенєфіс Піунової в т. V, стор. 167, та прим. до неї). — «Путаницу», перероблений П. Фьодоровим франц. водевіль, Шевченко, мабуть, бачив у Петербурзі в 1841—1843 р. р. З одної ролі цієї пєси славний Мартинов створив незвичайно живий тип, що й сприяло її успіхові. От чому тепер йому і здалося, що в Нижньому грали її «по-ярмарковому» (по-рос. «лубочно»). — Платонов грав у Нижньому від 1855 р. — Шрейдєрс Костянт. Антон. (пом. 1894 р.) був асесором Скарбової Палати в Нижньому; Шевченко з ним зблизився. Шрейдєрс залишив спомини про поета, записані Г. Дємяновим (див. т. XIV). Київського університету він не скінчив, хоча може там і вчився. Шевченко нарисував з нього прєгарний портрет. — Барон Торнау Федір Федорович, полковник гвардії (1810—1890), автор дуже цікавих споминів; був військовим агентом у Відні в 1856—1875 р. р. — Ковалєвський Єгор Петрович (1811—1868, не Петро Єгорович, як написав Шевченко, що ми й виправили) — відомий мандрівник (друкував описи своїх подорожей по Чорногорії, Африці, Китаю), був головою товариства літераторів і заприятливився потім з Шевчен-

ком (див. у т. X за покажч.). Родом був із Харківщини. — **СТОР. 158.** Храмцовський Микола (1818—1890), видатний нижньгородський краєзнавець-самоук. «Ощадно» оповідав він про пам'ятники старовини, бо це була ч. I (історична) його праці «Краткій очерк истории и списаніе Нижняго Новгородѣ» (вийшла в 1857 р.) з нарисом історії, а опис самого міста (частина II) вийшов аж у 1859 р. Далі всі історичні дані про нижньгородську старовину Шевченко подає за Храмцовським. — Рисунок Архангельського собору — в Черніг. Музеї. — Шевченко дістав од Якобі вже друге видання брошури «Крещеная собственность» (1857 р.). Перше вийшло 1853 р. Це був уривок з першої частини мемуарів Герцена «Былое и думы» з гострим протестом проти кріпацтва. — **СТОР. 160.** «Пчела» — це «Съверная Пчела», реакційна газета, що її редагували Тадей Булгарин та Микола Греч; газета ця мала монополію на інформації про закордонну політику, отому її всі й читали. За часів Миколи I це був офіційоз рос. уряду. Шевченко нерз згадує «Пчелу» (пор. напр. т. X, стор. 74). Газета ця чимало писала про різні мистецькі справи, подавала огляди вистав тощо. У ній 1844 р. була вміщена словістка про Шевченкову «Живописцу України». В 1860 р. Шевченко хотів був полемізувати з «Съвєрною Пчелою» (див. у т. V, стор. 166 та 299). — Згаданий тут Варенцов Віктор Гаврилович, педагог і етнограф (1825—1867), за місяць після згаданої зустрічі з Шевченком був призначений адюнктом-професором рос. літератури в казанському університеті. Треба пам'ятати, що Шевченко згадує в «Журналі» трьох Варенцових (див. покажчик). — Листа до царя Костомарів не писав. Чутка ця була неправдива. В 1860 р. у «Колоколѣ» справді з'явився політичний лист Костомарова в обороні культурних і політичних прав України «повний всякої правди», але то був лист до Герцена, а не до царя. — Сазонов Мик. Ів. (1815—1862) — до 1857 р. приятель Герцена, від 1839 р. жив за кордоном і співробітничав у радикальній франц. пресі. В 1850 р. рос. уряд позбавив його всіх прав і засудив на досмертне вигнання. В 1855 р. він вів агітацію проти рос. уряду серед рос. полонених. У 1857 р. звернувся в Парижі до вел. кн. Костянтина Миколаєвича з просьбою про амнестію. Це, мабуть, і викликало чутки про його нові компромісові пресові проєкти, але ніякого «Посредника» він не видавав, а 1858 р. почав видавати в Парижі ліберальну «La gazette du Nord» що успіху не мала й у 1860 р. припинилася. — «Le Nord» — газета, що з 1855 р. виходила в Парижі; фактично був це орган рос. уряду, хоча газета

з тим і таїлася й навмисне вмещувала час до часу опозиційні статті. Гроші на її видання йшли через Кокорєва, про якого далі згадуватиме Шевченко. — **СТОП. 161.** Картушем називає Шевченко Наполеона III (в поезії «Слава» — «з лодієм»). Картуш Люї (1693—1721) — ватажок розбишацької банди в Парижі та його околицях. — Ті машев Олександр (1818—1893) — генерал, від 1856 р. начальник штабу корпусу жандармів і «III Отдѣлення»; пізніше був міністром внутрішніх справ і членом комісії, що 1876 р. опрацювала відомий указ про заборону укр. мови. — Анненков Іван Олександрович (1802—1878) — декабрист, діяльний член Північного Т-ва; 1826 р. засуджений на політичну смерть (символічне покладення голови на колоду) і вічну каторгу за участь в «замислі на вбивство царя». 1835 р. полегшено його долю, і він з каторги перейшов на заслання. Після смерті Миколи I дістав дозвіл оселитися в Нижньому. До кінця життя зберіг незалежність у поглядах і високі моральні прикмети, що їх підкреслює і Шевченко. — Чернишов Олександр Ів. (1785—1857) — генерал, що був членом (а не головою) верховного суду над декабристами. За свою жорстокість і знущання над обвинуваченими дістав титул князя й був правою рукою Миколи I. У 1850 р. покарав Шевченка арештом і заслав до Новопетровського. — Левашов Вас. Вас. дістав титул графа за те саме, що й Чернишов: теж був членом слідчої комісії й верховного суду й попереджав на допиті декабристів, що «в Росії існують тортури». — Тургєнєв Микола Ів. (1789—1871) — декабрист, організатор «Союза Благоденствія». Від 1824 р. був закордоном, і тому підпав лише під заочний засуд — спочатку на кару смерті, а за царською конфірмацією — на вічну каторгу. Повернувся з вигнання вже після амністії 1856 р. (в 1857 р.). Ще за часів Олександра I він виступав проти кріпацтва (меморіал до царя). Книга його, що про неї розмовляв Шевченко з Анненковим та Якобі, це — „*La Russie et les Russes*” (Париж 1847); автор доводив у ній необхідність скасування кріпацтва та переведення широких демократичних реформ у Росії. — **СТОП. 162.** Про ролу в житті Шевченка вел. кн. Марії Миколаївни (1819—1876), що була президентом Академії Мистецтв, сестри царя Олександра I, жінки герцога Максиміліяна Лейхтенберзького, див. у т. X, стор. 346, 348 та 363—64. — Гроші 150 карб., що їх переслав Шевченкові Бр. Залеський, — це була сума вторгована з продажу рисунків Шевченка, а саме за «Хіоського гончара» та «Сцэну в казармі» (за іншим листом Залеського «Молитву за померлих») — 75 рублів, та ще за три малюнки — 75 рублів (див II т. Творів

акад. вид., стор. 280—281); це були, мабуть, «Щасливий ловець» та «Спритний продавець» (див. у т. X) та ще або «Молитва», або «Казарма». — «Землячка-литвинка» — це Олена Скірмунтова; див. про неї далі на ст. 173 й у примітці та в т. XI, стор. 353. — Згаданий тут лист до М. Лазаревського — в т. X, стор. 176, а лист до Бр. Залеського з тою датою не зберігся. — Про повість «Матрозь» див. у статті Д. Дорошенка в т. VIII де вміщено й цю повість у пізнішій редакції (в укр. перекладі — «Мандрівка з приємністю та й не без моралі»). — **СТОР. 163.** «Величава пожежа» 23 жовтня знищила в Нижньому коло 100 будинків — переважно дерев'яних ярмаркових яток, а також цирк, театр, аптеку й деякі установи. — Кадницький Андр. Кирил. був начальником канцелярії нижньгородського ген.-губернатора (Шевченко тише часто «Кадинській», що ми виправляємо). — **СТОР. 164.** — «Русская Бесѣда» — словянофільський часопис, що його видавали в Москві А. Кошелев та Т. Філіппов у 1856—1860 р. р. З українців досить близько до нього стояли П. Куліш та М. Максимович. У ч. 2 «Р. Б.» Куліш, іє називаючи Шевченка на ім'я, писав про нього, як про «найбільшого поета в українській літературі!»: «В українській мові він створив або, краще сказати, знайшов форми, що їх перед ним ніхто й не передчував, а з явищ місцевого життя створив цілий світ нової, перед ним ніким неусвідомленої поезії. У віршах його мова наша зробила той перший крок, що робиться лише спільними зусиллями цілого народу протягом довгого часу, або чарівною могутністю генія...» Далі Куліш спеціально підкреслив універсальність Шевченкової мови, але кінчив свою статтю невдалим пророцтвом про те, що й північна, і південна Русь «причислять його до добродійних геніїв, які покляли кінець племенному відчуженню». Шевченко в щоденнику реагує лише на те, що Куліш признав його геніальність. Відповідь Шевченка на цю Кулішеву оцінку див. т. X, ст. 187. — Про відношення Шевченка до Квітки див. у т. I статтю П. Зайцева «Послання до Основ'яненка». — Тютчев Федір Іванович (1803—1875) — один із найбільших рос. ліриків; словянофіл, видатний дипломат. Після невдалої війни 1854—1855 р. р. розчарувався в Миколі I, і панславистичні мрії його значно ослабли. В цій овіяній духом месіанізму поезії, що її бачимо в «Журналі», Шевченкові, очевидно, подобалися нотки співчуття до вбогого сільського люду. — Рисунки: 1. церкви св. Іллі, 2. Миколи за Почайною та 3. Благовіщенського монастиря (**СТОР. 165**) — в Черніг. Музеї. — Патріярх московський Нікон

(1605—1681) — автор церковної реформи, що викликала т. зв. «раскол» в московській церкві. До раскольників, або старообрядців, Шевченко відносився дуже негативно (пор. вище запис під 16 липня 1857 р.). На це відношення вплинув і власний його досвід, і мабуть автор «Історії Русовь», що характеризував їх, як найтемніший, найнекультурніший елемент у національному організмі Росії. Шевченка, очевидно, зацікавило теж і селянське походження Нікона. — Про Меєрбера див. вище на стор. 271. — Олексій, «митрополит київський і всея Руси» (пом. 1378 р.), в мирі Симеон Бяконт, був сином чернігівського боярина, який переїхав на службу до московського князя; вихованець московського княжого двору, митр. Олексій одіграв поважну роль в боротьбі проти окремої української (в тодішній термінології — литовської) митрополії. — **СТОП. 166.** Доророва М. О. (пом. 1867 р.) — кузинка Шевченкового товариша на заслання поета Ол. Плещеева, була в Нижньому директоркою жіночого Маріїнського інституту. Характеристика її, зроблена Шевченком, — цілком відповідає правді. Її дуже шанував і В. О. Жуковський. — Про княжну Варвару Репніну див. у т. X за покажчиком та в т. V у статті П. Зайцева про Шевченкові рос. поеми. — Селіфан — п'яниця-фурман Чичикова (в «Мертвых Душах» Гоголя). — **СТОП. 167.** Тур З. В. — молодий поет, що дебютував своїми віршами в 1856—1857 р. р. Зрозуміло, що Шевченкові подобався його вірш («яка ж краса»), бо зміст його ніби ілюстрація молодих років життя самого Шевченка. Образ «музи-матері» бачимо й у Шевченка в поезії «Муза» (т. IV). — Видання творів Гоголя, про яке тут мова, — це «Сочиненія и письма Н. В. Гоголя» СПб. 1857 р., в 6-ох томах, зредьговані П. Кулішем. До р. 1901 це було єдине видання, що зберігало наукову вартість. — Портрет Гоголя гравірував Ф. І. Йордан (див. про нього в т. X за покажчиком) з оригіналу, мальованого Моллером. Портрет Моллера сам Гоголь уважав за найкращий і заповідав купувати тільки гравіровану Йорданом його репродукцію. Для чого Шевченко гудить цю роботу, це можна зрозуміти тільки після порівняння Шевченкових офортів з гравюрою Йордана: техніка Йордана занадто «дагеротипна», як би висловився Шевченко. Недавно знайдений портрет Гоголя — копія з невідомого майстра, зроблена Шевченком, мабуть, 1839 р. — Окладинку Герценової «Полярной Звѣзды» прикрашували вміщені в медальйоні портрети п'ятиох декабристів (у профіль): Пестеля, Рилєєва, М. Бестужева-Рюміна, С. І. Муравйова-Апостола та П. Каховського. — Ніночка (власне її імя

Ганна) Пущина була нешлюбною донькою декабриста Ів. Ів. Пущина (1798—1859) від якоїсь простої якутки. Вона померла шість років після знайомства з нею Шевченка (1863), маючи 21 рік. Легко зрозуміти гостру тираду автора «Катерини» проти Пущина, але треба ствердити, що цю дочку свою Пущин дуже любив, відвідував її в Нижньому, а віддав її на виховання Дороховій на гаряче бажання цієї доброї й шляхетної людини та ще тому, що, живучи на селі, не міг інакше дати їй відповідної освіти. — Цей лист до Костомарова не зберігся, а до «астраханських земляків-друзів» (до Незабитовського) вже знайдений, але ще не опублікований. — **СТОП. 169.** Лабзін Олександр Федорович (1766—1825) — знаний містик-масон; в 1812—1822 р. р. був віце-президентом Академії Мистецтв. Приводом до заслання Лабзіна справді був дуже подібний до розказаного Шевченком епізод, але справа йшла про вибір Аракчєєва не на почесного члена, а на «почетного любителя», і то не лише Аракчєєва, а ще й Гурєва, міністра скарбу, та кн. Кочубєя, міністра внутр. справ. Шевченко оповідає цей епізод так, як розповів його Герцен у прочитаній перед цим Шевченком «Полярної Зв'яздь». — Аракчєєв Олексій Андрієвич (1769—1812) — прибічник Олександра І, його міністер, організатор т. зв. військових осель («поселеній»). Найреакційніша й найганебніша постать серед рос. державних діячів того часу. — Співрозмовниці Шевченка поллутали дві дуже схожі романтичні історії — з життя І. О. Анненкова та з життя В. Т. Івашева. Насправді було так, що і за Анненковим пішла в Сибір закохана в нього Поліна Гебль (а не «мадмуазель Поль», як у Шевченка), і за Івашевим поїхала слідом закохана в нього французка Камілла Ледантю. Напівфантастичний роман Ол. Дюма (батька) на цю героїчну тему — це „Le maître d'armes”. — Поліна Анненкова-Гебль у своїх споминах сама каже, що в цьому романі «більше вигаданого, ніж правди». І Шевченка, і Герцена захопив у цьому епізоді героїзм жінки. — Пущин ні на якій значній посаді не служив (бабусі понаплітали Шевченкові різних небилиць) і оженився не з «багатою вдовою» Коцебу, а з небагатою вдовою декабриста Фонвізіна, з якою його звязувала ще давня взаємна любов. — Так само Овсянников розповів Шевченкові вигадку про те, як губернатор звелів висікти селян. Це довів акад. С. Єфремов. Губернатор Ол. Муравйов (декабрист) вів завзяту боротьбу проти кар на тілі, і перший з рос. губернаторів заборонив повітовим маршалкам та поліції бити селян, а з реакційними поміщиками завзято боровся, між іншим і з Демідо-

вими, що всі належали до місцевої реакційної дворянської партії. Всі історичні документи, преса того часу, мемуари й регіональні історичні монографії потверджують, що цей факт не міг мати місця в Нижньому. Памфлети, сатири й епіграми на Муравйова, писані реакціонерами, закидають йому власне те, що він не дозволяв мужиків карати на тілі. Очевидно, Овсянников чув чиєсь оповідання про те, як мужики скаржилися губернаторові, що хтось із його підлеглих (мабуть якийсь маршалок) висік їх за скаргу на поміщика, зложану «не по начальству», себто не почавши від станового (комісара поліції в частині повіту). — «Кирасирський юнкер» — Денис Олексієвич Демідов (1813—1876). — **СТОР. 171.** Л. Жемчужникову (1828—1912) належали в т. I «Записокъ о Южной Руси» сторінки 1—103, де були вміщені зібрані ним українські пісні та казки. Лев Жемчужников був родичем гр. Перовських, кн. Репніних та гр. Толстих. Бувши талановитим мистцем-малюром, він захопився Україною, і більшість його образів — це українські сюжети. В тій самій книзі «Записокъ о Ю. Р.», про яку вище була мова, Куліш, перелічивши етнографічні здобутки Жемчужникова та згадавши, що він, як маляр, уважав за потрібне вивчати також і «моральний образ українського народу та творів його духа», писав про нього: «Яка протилежність більшості наших панів, що живуть серед народу, нехтуючи його словесністю й не надаючи жадної ваги тому, що є цвітом його життя». Жемчужников, ще не знаючи Шевченка особисто, «впивався», як сам каже, творами поета й активно виступав у справі його визволення. Він поміг Шевченкові й матеріально, приславши йому 175 карб. до Нижнього (див. стор. 180). Зустрівшись, вони зблизилися, як рідні брати. Шевченко був зачарований Жемчужниковим (як і Куліш, а пізніше О. Кониський). Мало хто з росіян так глибоко вмів зрозуміти українську душу взагалі, а Шевченка зокрема, як Жемчужников, що виявив це в статті, писаній з приводу смерті поета. Жемчужников зберіг нам деякі твори поета, що їх сам Шевченко не записав до своїх альбомів. Він поміг О. Кониському усталити багато фактів з життя Шевченка і з ентузіазмом продовжував розпочате Шевченком, але перерване видавництво «Живописна Україна». — Цей дружній, рідний лист гр. Толстої не зберігся. — Про В. Дала див. у «Художнику» в т. VI, а також у т. X за покажчиком. — Цей Жадовський (Микола Всеволодич) був урядовцем для особливих доручень при міністрі державних маєтків. — **СТОР. 172.** Кн. Володимир Федорович Голіцин (1834—1876) був прапорщиком Бородинського полку єгерів. — Сестра його,

про яку тут мова, — княжна Лідія (1834—1889), чотири місяці пізніше вийшла заміж за поміщика М. Мессінга. — Цей Варенцов О. П. (не треба його плутати з В. Г. Варенцовим, професором) був у Нижньому директором Ярмаркової Контори, а також і директором театру. Був жонатий з старшою сестрою згаданого Голіцина — Софією («кавалєрґард-мадам»). — Фанданґо — еспанський танець з кастанєтами. — «Мать Испанка» — трьохактова драма М. О. Полевого (1796—1844), автора патріотичної мелодрами «Параша Сибирячка», що її має, мабуть, на увазі Шевченко в іронічній згадці в «Гайдамаках» (т. I, стор. 55, р. 89). — Цей лист до гр. Ф. Толстого не зберігся. Шевченкові він «удався»: М. Лазаревський писав йому: «Лист твій до графа, як він каже, написаний добре». — Цей лист до Щепкина — на стор. 178 т. X. — **СТОП. 173.** Олена Скірмунтова (1827—1874) — різьбарка й малярка, полька-діди́чка з Пинщини, одна з героїнь повстання 1863 р. Була на засланні. Залишила цікаві листи й нотатки, на підставі яких Бр. Залеський 1876 р. видав опис її життя. Про польських діди́чів (по повероті з заслання й по остаточному скасуванні панщини) писала: «не подумали ми впору їм (селянам) того дати (землю та волю), пам'ятали лише про власні зиски. О, сором! Є за що покугувати». Малюнки Шевченка вміла оцінити (вчилася в Римі) й добре за кілька з них заплатила. — Бобеліна — вживаний у тодішній мові епітет, що означає енергійну, кремезну жінку. Історична Бобеліна брала участь у грецькому повстанні 1821 р. Автор знаного Шевченкові роману «Рінальдо Рінальдіні» Х. Вульпіус описав її в своєму романі «Бобеліна, героїня Греції наших часів» (в рос. перекладі вийшов у 1828 р.). — **СТОП. 174.** Про Федора Лазаревського див. у т. X, стор. 310. — Про актора Владімірова див. у т. V, стор. 165. — **СТОП. 175.** Записаний тут вірш В. Курочкіна (в ориг. Б. Курочкін, що ми й виправили) Шевченко знав з грудневої книжки «Бібліотеки для читенія» 1856 р. Він ще двічі його цитує. Див. тут на стор. 47 та в пов. «Мандрівка» (т. III). — **СТОП. 176.** Уттермарк Микола Іванович, підпоручник, служив у нижнегородській Комісії будівель та шляхів (у Шевченка Ультрамарк; ми виправили). — **СТОП. 177.** Про Татарінова ніяких даних не маємо. — «Пророк» і «Гугенотик» — опери Меєрбера. — Про Гюдена див. за покажчиком імен у т. VI («Художник»). — Улибишев Олександр Дмитрович (у Шевченка Улибашев) — відомий музиколог (1794—1858). В молодих літах брав участь у літературному товаристві «Зеленая лампа», що до нього

належав і Пушкін. У Нижньому був великим авторитетом у мистецьких справах. Всі його чомусь називали »генералом«. Автор дуже солідних і відомих у всій Європі монографій про Моцарта (1843) та Бетховена (1857), написаних по-французькому. Моцарта ставив вище Бетховена. Не пропускав ні одної театральної вистави. Піунова залишила про нього цікаві згадки у своїх споминах. Про нього згадує Шевченко й у своїх листах (див. у т. X за покажчиком). — Кебер Г. В. (пом. 1873) — лікар; пізніше служив у Петербурзі в »Удѣльномъ Вѣдомствѣ«, себто в управі маєтків царської родини, а за перебування Шевченка в Нижньому був помічником управителя нижнегородської »удѣльной конторы«. Поема »Неофіти« — в т. IV (там і інтерпретації до неї). Про відношення до неї Куліша див. у т. X, стор. 360 та 361. — **СТОР. 178.** Про »Граматку« Куліша — див. т. X, стор. 360. — Оповідання Пушкіна »Станціонный смотритель« переробив для сцени Мик. Ів. Куліков (1812—1891), актор і драматург. — **СТОР. 180.** Є. Трусова — нижнегородська акторка, що виступала на сцені вже від 30-х років, чому й називає її Шевченко »тітка«. — Коробочка — тип поміщиці-вдови з »Мертвих Душ« Гоголя. — Нижнегородські дідичі в більшості були проти визволення кріпаків з землею. Проти такої їх тенденції енергійно виступав ген. губернатор Муравйов. — »Сатрапа й Дервіша« Шевченко не скінчив. Залишився лише збережений Л. Жемчужниковим уривок цієї епопеї під заголовком »Юродивий« (т. IV). — **СТОР. 181.** Танц-клас Марцинкевича — дрогозянське петербурзьке »увеселительное заведеніє« в 40-х—50-х р. р. — Даль мав чотири дочки. — Апокаліпсис в інтерпретованому перекладі Далья досі не виданий. Даль інтерпретував його за методою містики Сведенборга, користуючись його »словником таємничих слів«, і доводив, що це історія христ. церкви після апостолів. Шевченко не любив містики й туманної символіки, звідси й його негативне відношення до Апокаліпсису. — **СТОР. 182.** Про цей лист Куліша див. у т. X, стор. 359, та пор. лист Шевченка на стор. 187 того тому (про часопис). Куліш боявся, що його приїзд зверне увагу поліції: »підє слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попсується твоє діло у великих панів« (себто справа дозволу жити в столиці). — Ця песа Островського мала назву »Праздничный сонъ до объѣда«; інші (Пісемський) теж завважили, як і Шевченко, що Островський у ній повторюється. — **СТОР. 183.** Шевченко пише не Броні, а Брас. Броні був учителем в Ниж-

негородському дворянському інституті. — **СТОР. 184.** Голінська Параскева Михайлівна була небогою жінки генгуб. Муравйова — уродж. княжни Шаховської (Марії Михайлівни). — **СТОР. 185.** Про маляра Осіпова М. О. див. у т. X. за покажчиком. Цей мистець-маляр був «своєю людиною» в домі гр. Толстих. — **СТОР. 186.** Олейников — особа невідома. — Репертуар Щепкина в Нижньому був такий: «Ревизор» Гоголя (роля Городничого), «Матрозь», водевіль Шелєлова (роля Матроза), «Москаль Чарівник» Котляревського (роля Чупруна), «Бѣдность из пороку» Островського (роля Любима Торцова). — **СТОР. 187—188.** Автором байки, тут записаної, був таки, мабуть, Ленський (про нього див. у т. VIII, стор. 290). Видруковано її вперше без підпису автора в «Полярной Звѣздѣ», кн. 5 (1859 р.). Тенденція цієї байки — підкреслити несміливість і хиткість спроб Олександра II («хозяина») в його реформаторській діяльності. — Виступом К. Піунової в ролі Тетяни в «Москалі Чарівнику» (спільно з М. С. Щепкином) датується щире захоплення поета цією молоденькою артисткою, що вже знайшло вираз у цьому записі. Шевченко в ній закохався, і це його почуття безумовно було глибоке й щире. Читач може за щоденником поета простежити всі перипетії цього прецікавого роману. Як дуже характеристичний момент, треба підкреслити, що захоплення поета Піуною почалося саме від часу, як він її побачив на сцені в українському вбранні, а ролі української жінки. Роман цей скінчився розчаруванням поета в своїй укоханій (див. далі), хоча він її ще нераз потім мило згадував. Але 13 листопада 1858 р. Шевченко писав уже з Петербургу Щепкинові: «Скажи мені, будь ласкав, що б з мене тепер було, якби я був женився на моїй любій Тетясі?» Катерина Борисівна Піунова народилася 1843 р. (отже, їй минав тільки 15-й рік, коли в ній закохався Шевченко) в акторській родині. Виступати на сцені почала вона ще малою дитиною (мала 2 роки) і ще в дитячому віці скінчила театральну школу в Москві. В 1856—1858 р. р. виступала в Нижньому в ролях найвних дівчат, що їй дуже вдавалися. Вийшовши заміж за актора Шмітгофа, вона все життя грала на провінціальних сценах. Висловлені Шевченком у рецензії на її гру побоювання (див. т. V, стор. 164) до певної міри потвердилися. Вона недбайливо ставилася до своїх ролей, і дефекти в дикції, на які Шевченко звертав її увагу і яких вона в свій час не переборола, перейшли згодом у фальшиві ноти (часом кричала, і голос її вражав верескливою). Проте, в побутових ролях виявляла великий талант і ввійшла

в історію рос. провінц. театру з заслуженою славою талановитої артистки. Померла 1909 р. Вона залишила цікаві спомини про Шевченка, але, на жаль, де в чому неправдиві. Бібліографічні дані — в томі XV; див. також том V, стор. 299. — **СТОР. 188.** Шевченко дістав справді «погано переписаний» вірш Курочкина: в тексті багато значно гірших одмін в порівнянні з автентичним текстом («Собраніє стихотвореній», СПб. 1869). — **СТОР. 189.** Про цей лист Куліша та історію продажу 17 рисунків Шевченка див. у т. X, стор. 192. — Про польського революціонера З. Сераковського деякі дані теж у т. XI (за покажчиком). — З півтузіння згаданих тут посланій поета з 4. I. 1858 знаємо лише 3 (див. т. X, стор. 191—192); з листів з тою датою не знайдений досі лист до автора «Семейной Хроники», себто Сергія Тимофіївича Аксакова (1791—1859), славного російського письменника, що виявив свій справжній талант, уже буди старію людиною. Надзвичайна симпатія Шевченка до цього письменника, що вийшов з дворянського середовища й тісно був зв'язаний з рідною йому дворянською культурою — явище надзвичайно цікаве (див. далі всі згадки про Аксакова в «Журналі», а також у листах у т. X). Знайомство нашого поета з Аксаковим було дуже коротке: бачилися двічі, і то всього по кілька хвилин. На запитання, що саме викликало симпатію Шевченка до Аксакова, дає відповідь глибока психологічна інтуїція Шевченка: він одчув, що автор «Семейной Хроники» — чиста серцем, щира й проста людина. Справді, творчість Аксакова вирізняється з інших творів рос. літератури надзвичайною простотою й щирою безпосередністю описаних переживань. Шевченко з його щирою вдачею, чужою всякій позі та штучності, найкраще вмів це в Аксакові відчутися й оцінити. На зближення цієї симпатії вплинуло те, що Аксаков розумів і цінив красу української народньої поезії, а через те вмів оцінити й творчість Шевченка, теж наскрізь просту й безпосередню. Помогло їх зближенню й те, що вони мали спільних друзів (Бодяньський, Щелкин, Куліш, Максимович). — Дмитро Щепкин (1817—1857) — старший син славного актора; астроном і разом із тим філолог та археолог. Вмер 12. XII 1857 р. у Малазі. — Водевіль Д. Т. Ленського «Простушка и воспитанная» — дуже слабенький твір, але в ньому дуже подобалися публіці гарні куплети. — **СТОР. 190.** Д-р Павло Крунівч — лікар, поляк-засланець. У Шевченка тут написано «Крулікевич», далі маємо «Кронєвич», «Кронікевич». Ми без усяких вагань поправляємо скрізь на «Кру-

невич», тому що, переглянувши літературу про польських засланих того часу, знайшли в ній лише одне прізвище Круневич, до якого веде нас і Шевченкове «Круневич». — «Нешлюбний син» В. Ол. Перовського Олексій своєю буйною вдачею зробив багато прикрого своєму батькові. Про його дикі бешкети згадує багато мемуаристів. Мати його — Наталя Антонівна, жінка генерала барона Мих. Ант. Зальца (1798—1862), уроджена Рашет. Цей епізод використав Шевченко в своїй повісті «Музика» (див. т. VII, ст. 96). — Про «Московскія Вѣдомости» див. у прим. до повісті «Капітанша», т. VII, стор. 304. — **СТОР. 191.** Про В. Остафєву нічого не знаємо. — Кн. Шаховська (ур.) Марія Михайлівна, жінка ген. губ. Муравйова, тітка Голинської. — **СТОР. 192.** Бабкін Олександр Євграфович — нижегородський «ісправник» (начальник повітової поліції). У Шевченку ініціали його — навпаки (ми виправили). Доля портрету Бабкіна пензля Шевченка — невідома. — Весловський — особа невідома. — «Сцены изъ рыцарскихъ временъ» і «Каменный Гость» — твори Ол. Пушкіна. — Грасс М. О. — сестра Брилкина. — В той час рос. публіцист М. Н. Катков (1818—1887), що вславився пізніше, як найреакційніший з представників рос. політичної думки XIX в., редагував ліберальний «Русскій Вѣстникъ» і був великим приклонником англійського конституціоналізму. Змінив свою політичну лінію 1863 р. після польського повстання і вславився також, як великий україножер (перший почав дошукуватися проявів «українського сепаратизму» й пустив цей термін в обіг). Пізніше редагував до смерті «Московскія Вѣдомости». — Піунова перейшла до казанської трупи 1858 р., де й мала таки суперницю в особі Прокофєвої. — **СТОР. 193.** Директором харківського театру був тоді Іван Олександрович Щербина; коли й як повстала між Шевченком та цим Щербиною «велика дружба», про це жадних даних досі не знайдено, як не знайдено й Шевченкового листа до Щербини. — Інженер-майор Погожев Василь Миколаєвич (1802—1859) служив тоді в управі V округи шляхів у Ярославлі. Він, як видно з його споминів, був знайомий з Шевченком ще з Петербургу, де в 40-х роках Шевченко цікавився музикальними талантами його дочок. — Ван-Путерен Дмитро Іванович був у Нижньому молодшим лікарем «Приказа общественного призрѣнія» (управи громадської опіки). Шевченко тут пише «іутерем» (далі правильно), що виправляємо. — «Газетну статейку» про бенефіс Піунової Шевченко справді написав (див. у т. V,

стор. 163—165). Ця стаття та примітки до неї пояснюють дальші згадки Шевченка про наслідки, що їх вона викликала. — Яків Лазаревський (1829—1880) — наймолодший з близьких Шевченкові братів Лазаревських, був офіцером, а від 1850 р. служив в «Удѣльномъ Вѣдомствѣ». Про нього ще див. у т. X на стор. 27 та 363. — **СТОР. 194.** «Катеринославське повстання» 1856 р. — неорганізований, але стихійний масовий рух укр. селянства на Степовій Україні в зв'язку з Кримською війною. Кілька десятків тисяч їх рушило до Таврії. Втікачі билися з спеціально висланим проти них військом. Чутки «про волю», що звабили селянство, були дуже різноманітні (що якийсь цар на Перекопі «дає волю»; що англійці і французи вже дали кріпакам волю, і треба тільки йти по ту волю до Таврії; що царя не треба, а можна вибрати собі короля, а поки те буде — слухатися вибраних отаманів, тощо). Рух цей істориками ще мало досліджений. — Білозерський Мик. Данил. — кузен Василя й Олександри (Кулішевої) Білозерських, багатий поміщик, був повітовим суддею Борзенського повіту. Шевченко пізнав його 1847 р. в Мотронівці на весіллі Куліша, і він поетові відразу не сподобався. — «Дочь второго полка» — опера Гастона Доницетті (пор. згадку про неї в т. VII, стор. 237 та в прим.). — Гедеонов Олександр Мих. (1797—1867) був директором імператорських театрів, але нічого спільного з мистецтвом не мав і з акторами поводився по-грубіянському. — Шмітгоф Евеліна (1830—1860) не була «стара», але хвора на сухоти й виглядала на старшу за свої літа. — Лист Куліша, тут згаданий, мав велике значення: в ньому Куліш перший висловив надію на можливість перевидати «Кобзаря» та «Гайдамаків» і заохочував Шевченка закінчити «Гуса» (рукопис цілої поеми був у «III Отдѣлені»). — Костомарів у листі з 20. I. підносив справу конечности видавати популярну літературу укр. мовою й питався, чому Шевченко ще нічого не надрукував із своїх нових творів (але Шевченкові ще не вільно було їх друкувати). — **СТОР. 195.** Улибишев помер 24 січня. — Болтін М. П. був справді щирим ворогом кріпацтва й завзято боровся з реакційними елементами нижньгородського поміщицтва. Це стверджують всі мемуаристи й місцеві історики. — Плітки з приводу бенефісу Василевої були викликані, мабуть, свіжою тоді статтею Шевченка про бенефіс Піунової: Шевченко критикував Василеву й вихваляв Піунову. — Копія листа до К. Б. Піунової вписана, здається, рукою М. О. Дорохової. — З запису 31 січня видно, що Півнов-батько оповів Шевченкові, як його

дочка взяла його «за лицедія», себто думала, що Шевченко, жартуючи, заграв роллю жениха (він по-українському звернувся до батьків: «у вас, батьку й матко, єсть товар, а я купець...» тощо). Ця версія нещира. Сама Піунова у споминах ствердила, що причиною її негативного відношення до пропозиції Шевченка (як і її батьків) була різниця віку (їй ледве минуло 15, йому було під 50), а також екстравагантія костюму й манер поета. В кожному разі з усіх даних ясно, що Піунови лише хотіли використати Шевченка (приятель його з Щепкином) для кар'єри своєї доньки. Ось для чого старий Піунов піддав поетові надії, і той пише: «справа моя не така погана». —

СТОП. 197. Гогарт Віліям (1697—1764) — англійський мистець-малювальник, що дивився на мистецтво, як на проповідництво моралі. Проте, його дидактично-моралістичні твори визначаються також і надзвичайною технікою рисунку та експресією. Шевченкова «Притча про блудного сина» powstała безперечно під впливом Гогартових «Життя гульця» та «Життя загубленої дівчини». — «Парижські енищі» — драма, перекладена з франц. Ф. Бурдіном, — найважливіша й примітивна: в ній усі багаті — лихі, всі вбогі — добрі, а мораль та, що треба всім жебракам подавати милостиню. Антуанета — героїня цієї драми. —

СТОП. 198. Бєлов Микола Олександрович — урядовець цивільного суду в Нижньому. — «Фрейшюц» — опера К. Вебера, а «Вільгельм Телль» Дж. Россіні. — Про Гайдна див. у т. VII, стор. 103 і прим. —

СТОП. 200. Козлов Ів. Ів. (1779—1840) — рос. поет-байроніст пушкінської доби; почав писати вірші, коли осліп. Його твори Шевченко добре знав (за життя Шевченка вийшли 4 видання). В Шевченковій рос. поемі «Сльпая» знаходимо ремінісценції з поеми Козлова «Кн. Долгорукая». Проф. Й. Третьяк вбачає вплив «Чернсака» Козлова на поему «Варнак». Шевченко дуже цинив Козлова й декламував його (у Репніних 1843 р.). — Шумахер Петро Василевич (1820—1891) — поет-сатирик. — «Колоколъ» Герцена почав виходити в Лондоні 1. VII. 1857 р. Нижній Новгород був у ті часи центром, куди прибувала й звідки розходилась перепачковувана з-за кордону нелегальна література: цьому сприяло оживлене торговельне життя цього міста. Вже з попередніх залісів Шевченка легко переконатися, як багато тої літератури мали нижнегородці. —

СТОП. 201—202. Порівн. відміни в тексті цих трьох віршів з іншими редакціями в т. IV. —

СТОП. 203. Про «довгу мовчанку» Кухаренка див. у т. X на стор. 355. — «Пусткою» Щепкин сам назвав посланіє, написане до нього Шевченком ще 1844 р.

(див. т. II, стор. 46 та прим. на стор. 212—213). — Відповідь Шевченка на цей лист Щепкіна див. т. X, стор. 201. — Фреліха Шевченко так і не нарисував. — **СТОР. 204.** Як прийняв Аксаков це «рукоділля» («Матрозак»), див. у т. VI, стор. 303—304. — Про «потворний образ» (власне його копію) див. вище на стор. 150. — Майоров — декоратор нижньгородського театру. — «Візантійським» стилем Шевченко називає брак усякого естетичного почуття, власне безстилевість (епітет «візантійський» у нього означає «потворний», «поганий»). — **СТОР. 205.** Губер Едвард Ів. (1814—1847) — рос. поет, німець з походження, особистий знайомий Шевченка. Про нього Шевченко згадує в пов. «Художник» (т. VI). Останню сцену з «Фавста» (Фавст одвідує Маргариту у в'язниці) Шевченко чув у читанні самого перекладчика. Про Губера див. ще в статті П. Зайцева про поезії Шевченка російською мовою (т. V, стор. 218). — Про Марка Вовчка (Марію Олександрівну Марковичеву) див. ще в т. X, стор. 368—369. Ця видатна укр. письменниця (1834—1907), що виховалася й виросла в рос. оточенні, своїми «Оповіданнями» (1857) здобула собі заслужену славу. Шевченко визнав її, як свою наступницю в нашій літературі (див. поезію «Марку Вовчку» в т. IV). Він називав себе «її рідним і хрищенням батьком», а її саму своєю «єдиною донею». Твори її ставив надзвичайно високо. Марко Вовчок із свого боку ставилася до Шевченка з великою пошаною. Шевченко присвятив їй свого «Кобзаря» 1860 р., вона ж присвятила йому в свій час «Інститутку», а коли після 40-літньої перерви поновила свою українську письменницьку працю, теж присвятила пам'яті поета казку «Чортова пригода» (1902). З їх листування залишився тільки один головний пошани й любови лист Марка Вовчка до Шевченка. Спогадія про Шевченка вона, на жаль, не залишила. — Каменецький Д. С. (пом. 1881 р.) — укр. етнограф, знзвець народніх пісень; від 1857 р. був управителем друкарні П. Куліша й його повірником у всіх справах. — Федір Волхонський і Павло Малюга саме тоді скінчили київський університет (1858). — «П'єси Беранже» в перекладі Курочкіна в 1858 р. видані були двічі. — Комітет, про який іде мова — «Губернській Комітетъ по устройству и улучшенію быта помѣщичьихъ крестьянъ» — скликаний був не для остаточного вирішення справи визволення кріпаків, як думав Шевченко. — Єпископом нижньгородським був тоді Антоній Павлинський (1804—1878). — Промова губернатора Мурзвінова, хоч і не була банальною, але не була й яскравію. Чому вона подобалася Шев-

ченкові («надхненна, християнська, вільна»)? Поперше, Муравйов закликав поміщиків поставити моральний момент вище матеріального; подруге, вказав на те, що непохитного добробуту селянська маса може досягти лише в умовах вільної праці, коли селянство стане не мертвою продукційною силою, а живою; потрете, оратор покликався на текст: «отпустите сокрушенныя во отраду» й передірік зібраним, що, виконавши своє завдання, вони матимуть благословенство Боже, як слуги правди й любови. Всім цим мотивам його промови відповідають думки Шевченка, не раз уже висловлені в поезіях (порівн. хоча б «Посланіє» та «Кавказ»). — Урочисте відкриття Комітету було прилюдне, і тому власне Шевченко чекав, що воно виллється в якусь імпровізовану маніфестацію (СТОР. 206). Тимчасом Муравйову відповів подякою лише знавий уже нам і симпатичний Шевченкові маршалок Болтін і член Комітету Яшеров — особи офіційні. Дворянство мовчало. Ми вже знаємо, що воно в тому краю було здебільшого реакційне й неприхильне реформі. Ось чому Шевченко й називає присутніх «бандя користолюбивих дідиців» та «льокаї» — під адресою дворянської публіки, а не Комітету. — Промову Муравйова видрукували «Нижегородскія Вѣдомости» (ч. 40 1858 р.). — Переписував Шевченко свої невольничі поезії до альбому, відомого під назвою «автограф Б» або «Більша книжечка», з «автографу М» — малої, званої ще «захалявною» (див. про це в статті П. Зайцева про текст поезії V тому — в тому томі). — Мірцев в М. І. був у 1858 р. директором казанського театру (а не нижнегородського) й забрав Піунову до Казані. — СТОР. 207. В Мотронівці Шевченко гуляв у січні 1847 р. на весіллі Куліша. Куліш справді виїхав 1858 р. до Бельгії. — Суздаль був центром, де продукували на всю Росію дешеві образи (т. зв. «лубок») для народу. — Закид Піуновій щодо її несамоостійності — ледве чи слушний: вона ще й 15 років не мала. — В Нікольському під Москвою Щепкин мав віллю. — СТОР. 208. Автором «вдалих віршиків», тут записаних, був уже згаданий вище П. Л. Лавров. — Николай — це цар Микола I, а «милий Саша» — Олександр II. — Лазаревський писав Шевченкові (дата жити в Петербурзі під доглядом поліції й під керівництвом гр. Ф. П. для дальшої малярської науки при Академії Мистецтв. Графиня... просить тебе, щоб ти поспішився, а головне — не ображвся умовами, бо це тільки форма. Вона каже, що ти мусиш представитися їй Високості президен-

тові Академії, що тобою цікавляться тепер усі мистці і бажають, щоб ти якнайшвидше приїхав». — Брилкіна П. — мабуть, брат М. Брилкіна. — Товбич Лев Осипович — майор, старший урядовець для доручень при Муравйові; мабуть, був родичем М. В. Максимовичевої, уродж. Товбичівни. Недавно знайдено портрет якогось Товбича роботи Шевченка (у військовому вбранні). — **СТОР. 209.** Петровач Григорій Фердинандович, капітан-інженер, був начальником «искусственныхъ строений» у нижньгородській комісії будівель та шляхів. — **СТОР. 210.** Адлерберг Володим. Федорович, граф (1794—1884), був у той час міністром імператорського двору. Від 1817 р. — адютант Миколи І. Він офіційно повідомив Президента Академії про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі. — Автобіографічна повість С. Аксакова «Дѣтскіе годы Багрова внука» (М. 1858) була продовженням його «Семейной Хроники». — **СТОР. 211.** «Відьму», «Лілею» й «Русалку» див. у т. II. Це твори написані ще перед засланням. Пізніше Шевченко їх двічі опрацював. — Вільде Микола Густавович (1832—1896) — відомий у той час московський актор драматург, зять Улибишева, про якого була мова вище. — Сестри Шмітгоф — це вже згадана вище Евеліна та її сестра Люція, колись артистка московського балету, а в Нижньому — водевільна акторка. — Шмітгоф М. К. — актор комік, що незабаром одружився з К. Піуною. — **СТОР. 212.** Про капітана флоти Олексія Івановича Бутова див. в біографії поета, а також у т. X (за покажчиком). Про участь Шевченка в Аральській експедиції — див. у т. X (в прим. до листів 1848—1850 р. р.)

— Старий Пимен — народня назва церковці св. Пимена в Москві. — Максимович М. О. (1804—1873) походив з золотоноських козаків. У 1823 р. почав свою наукову кар'єру, як ботанік, і від 1829 р. почав викладати цю науку в московському університеті, але одночасно збирав і студіював твори української народньої словесности (ще 1827 року видав одну з перших збірок українських народніх пісень). 1834 р., коли відкрито кївський університет, Максимовича призначили туди професором «російської словесности» й ректором. Свою професорську працю він нераз переривав і проживав на своїй Михайловій Горі над Дніпром, або в Москві, або й у самому Києві. Він написав багато праць, переважно з історії та археології України, і деякі з них і досі не втратили свого значення. 1857 р. вийшов його переклад «Слова о Полку Ігореві» (як писав він Шевченкові — «з письменного книжного Ігоря зробив співаку-Українця»). Він провадив цікаву поле-

міку з Погодіном з приводу його теорії про давнє населення Київської Русі (Погодін твердив, що там до XIII століття жило північно-руське племя). Шевченко познайомився з ним ще, мабуть, 1834 р. в Києві, і між ним та Максимовичем напевне були дуже оживлені відносини в 1845—1847 р. р., коли Шевченко був співробітником Київської Археологічної Комісії. У 1857 р., коли вони поновили старе знайомство, Максимович редагував у Москві «Русскую Бесѣду». Все, що далі читач прочитає в «Журналі» про їх зустрічі, свідчить про те, як Максимович, помимо свого москвофільського напрямку, шанував і любив Шевченка. У томі XI читач знайде відгуки їх дальших взаємовідносин. У 1859 р. Шевченко гостював у Максимовичів над Дніпром. Смерть Шевченка Максимович оплакав поезією «На похорон Т. Шевченка», що її потім співали залюбки кобзарі («Сподівался Шевченка цей год на Україну...»). 1863 р. він виглосив над могилою Шевченка вірші, де була фраза може й нетактовна («ми помолились і впились, як уливався ти колись, горілкою впивався дуже»), але в них не було жадної ворожості. Зате 1872 р. відношення його до Шевченка відразу змінилося. Колись великий прихлонник самого Шевченка й його музи, він потім почав обмовляти й гудити Шевченка, як людину, навіть не радив Маслову писати біографію поета, а що дивніше — почав критикувати його поетичну творчість, перед якою колись «благоговів» (пор. стор. 215 «Журналу»). Причини такої зміни шукали досі в «блужнівських» нахилах Шевченка (пор. у т. V, стор. 188—189), що на них сам Максимович скаржився Драгоманову, але, здається, причина лежить деінде — як дехто припускає, в романі між Шевченком та дружиною Максимовича, про який Максимович довідався пізніше. — **СТОП. 213.** Кетчер Мик. Христофорович (1809—1886) — приятель Герцена з молодих літ, лікар з освіти; перекладчик Шіллера й Шекспіра на рос. мову. — Бабст Іван Кіндратович (1824—1881) — відомий економіст; від 1857 р. професор московського університету. — Афанасєв Ол. Мик. (1826—1871) — видатний дослідник російської та словянської народньої творчости. — Праця М. Максимовича називається не «Исследование о гетманѣ... Сагайдачномъ», а «Сказаніе...». Видрукована була в «Кіевлянинѣ» 1850 р. Шевченко отримав, очевидно, її відбитку. — Д-р Мін Дмитро Єгорович (1818—1885) — лікар, поет-перекладчик. У 1855 р. видав перший віршований переклад Дантового «Пекла» на рос. мову. — Про сина М. Маркевича (збо Маркевича), Андрія, див. т. X, ст. 352. Про самого Миколу Маркевича див. у т. I на стор. 313

і далі та в т. X за покажчиком. — **СТОП. 214.** Грекова Ірина Афанасіївна — талановита співачка; мала чудовий контральт. Вмерла від розриву серця підчас виступу. — Петро Михайлович Щепкин (1821—1877) служив тоді в москов. сенаті; це третій син М. С-ча. — Цей портрет Щепкина — на стор. 185 у цьому томі. — Про ки. В. Релніну див. у т. X, стор. 293 та за покажчиком, а також у біографії. Пор. теж у т. V стор. 220—222. — **СТОП. 215.** Про Апол. Мик. Мокрицького див. у т. VII в пов. «Художник» на ст. 276; карикатура Шевченка на нього (голова) — на стор. 256 цього тому. — Якушкін Євген Іванович (1825—1905) — син відомого декабриста Ів. Дм. Якушкіна; як етнограф, досліджував народне звичаєве право. — Новіков Мик. Ів. (1774—1818) — видатний російський культурний діяч. Видавав сатиричні журнали «Трутенъ» та «Живописецъ», в яких полемізував з царицею Катериною II, як авторкою статей, уміщуваних у часописі «Всякая Всячина». Організував «Дружеское Ученое Общество», що ширило масонську й наукову літературу. Катерина, налякавшись його надзвичайно широко поставленої видавничо-освітньої діяльності, зліквідувала його працю, а потім і його самого замкнула в Шлісельбурзькій фортеці, де він просидів 4^{1/2} роки. — Про О. М. Бодяньського та відносини з ним Шевченка див. у т. X (зокрема стор. 297). — Завваги про палац у Кремлі, будови К. Тонз та про (**СТОП. 216**) Храм Спаса (недавно зруйнований більшовиками) — дуже влучні і точкі. — Большая Дмитровка — вулиця в Москві. — Станкевичева Олена Костянтинівна — дружина Олександра Станкевича, брата Миколи Станкевича, видатного російського письменника-філософа й громадського діяча, що був другом Герцена. — Про Мینیцьку Олімпіяду Ів. нема жадних безпосередніх даних, але це, мабуть, була жінка Мینیцького, що про нього згадує у своїх листах близький до Щепкина, Герцена та Станкевичів Грановський. Ці знайомства Шевченка походять, мабуть, ще з часів перебування в Москві 1844 та 1845 р. р і всі — з кола знайомих М. С. Щепкина (син його Микола був жонатий з Олександрою Станкевичівною). — Савічев — козацький офіцер, що служив у Новопетровському форті. Про нього див. ще в т. X за покажчиком. Недавно опубліковано його спомини про Шевченка, але вони ще не дійшли до нас. — Літопис Самійла Величка, «канцеляристи негдись» канцелярії війська Запорозького, був виданий у Києві в 4-х томах (1849, 1851, 1854 й 1864). Це дуже цінне джерело з історії України. Шевченко ще на засланні хотів цей літопис мати (пор.

т. X, стор. 81 та 101). — **СТОР. 217.** Примірник поезій Тютчева — це видання, що вийшло 1854 р. в Петербурзі за редакцією І. С. Тургенева: «Стихотворенія Ф. Тютчева». — Микола Михайлович Щепкин (1820—1886) був видавцем і книгарем. Політична поліція мала його на оці: в 1859 р. він був нотований за «співділання» з батьком, а старого М. С. Щелкина поліція характеризувала так: «бажає перевероту й на все готовий». — Про декабриста кн. Сергія Волконського, Шевченко напевне чимало вже чув у домі Рєпніних в 1843—1844 та 1845 р. р. С. Волконський належав до «Південного Т-ва» й був засуджений на каторгу. За ним поїкала на Сибір його дружина, ур. Раєвська. Російський поет Некрасов апотеозував її геройський учинок у своїй поемі «Русскія женщины». Син Волконського зостався в домі Рєпніних, але через 2 роки вмер (1828). Про особисте знайомство Шевченка з Волконським див. далі на стор. 220. — Є. І. Якушкін був жонатий з Оленою Густавівною Кноррінг. — Забєлін Іван Єгорович (1820—1908), російський історик та археолог, був тоді архіваріусом у московській палацовій управі. — Вельтман Олександр Хомич (1800—1870), талановитий белетрист, археолог-ділетант, був директором «Оружейної Палати» — палацового музею. — **СТОР. 218.** «Кремлівське торжество» — традиційна великодня процесія. — Вяземські медівники — з м. Вязьми смоленської губ.; мали вони дуже оригінальний вигляд, і робили їх з найрізноманітнішими начинками. — Дашкова Катерина Романівна, ур. гр. Воронова (1743—1810) була на початку царювання Катерини II одною з найближчих до цариці осіб і допомогла їй зайняти трон. В 1783—1796 р. р. була «директором» Академії Наук. «Записки» її були опубліковані англійською мовою в 1840 р. В ч. 3 «Полярной Звѣзды» Герцен переказував їх зміст. Дашкова потім розійшлася з Катериною II, і в її «Записках» багато різних ревеляцій про царицю. — **СТОР. 219.** Епіграма, що її записав тут Шевченко, була твором поета О. М. Алухіна (1840—1893), а не Щербини, як, очевидно, неправильно поінформували Шевченка. Це була пародія на невдалі ліричні вірші А. А. Фета, видруковані в кн. 2 «Русскаго Вѣстника» 1858 р. — Самарін Іван Василевич (1817—1885) — актор, славний учень Щепкина; був теж і драматургом. — Данилевський Гр. П. (1829—1890), українець з походження, видатний російський белетрист, був між іншим автором дуже популярної «Украинской Старины» й багатьох історичних романів, між іншим і з україн-

ського життя. В той час дружував свої вірші й віршовані переклади. — Про О. М. Плещеева див. у т. X, зокрема на стор. 336. — Майков — це Аполон Миколаєвич (1821 — 1897), один із найталановитіших поетів післяпушкінської доби. «Флюгером» названий він тому, що вмів якось сполучити глибоко гуманний дух, що ним просякнуті його найліпші твори, з ідеалізуванням таких постатей, як Іван Лютій, до чого Майкова довела «ідея третього Риму» — його російсько-візантійська ідеологія. — Фет Афанасій Афанасієвич (Шеншин, 1820—1892) — видатний російський поет-лірик; реакціонер і сибарит, він висловлював своє здивування, що Тургенєв приятелює з Шевченком. — Шумський С. В. (Чесноков) — теж актор, учень Щепкина і близька до нього людина (1821—1878). — Чичерін Б. М. (1828—1904) — видатний правник і філософ; в 1861—1868 р. р. був професором державного права в Москві; поміркований ліберал. — Кронеберг О. І. — літератор, перекладчик Тацита, син б. ректора харківського університету Іваня Яковича (1788—1838). — Є. Ф. Корш (1810—1897) — літератор і перекладчик; в 1858—1859 р. р. видавав «Атеней»; батько Федора Євгеновича Корша, члена російської Академії Наук, великого приятеля українців. — Мик. Фед. фон Крузе (1823—1901) був тоді дуже ліберальним цензором у Москві й за «мяке» відношення до преси був звільнений з тої посади. Куліш навіть носився з проектом видати поезії Шевченка в Москві, сподіваючись помочі Крузе. — **СТОП. 220.** Цього купця Варенцова не треба плутати з двома нижньгородськими Варенцовими (див. покажчик). — Погодін Мих. Петр. (1800—1875) — відомий історик і літератор, найвидатніший теоретик т. зв. «офіційної народности» (гасла «православіє, самодержавіє и народность»). Про його гіпотезу первісної «великоруськості» Київської Русі було вже вище. З нею полемізували М. Костомарів, М. Максимович, П. Лазровський і А. Кримський. — Шевирьов Степ. Петр. (1806—1864) — історик літератури й критик; був співробітником, великим приятелем і одноступцем Погодіна. — Ось вірші на честь Шевченка, що їх прочитав Максимович на цьому обіді:

На святе Благовіщення	Твої думки — туманами
Тебе привітаю,	По лугах вставали;
Що ти, друже мій, вернувся	Твої сльози росицею
З далекого краю!	По степах спадали;
Ой, як дуже за тобою	Твої пісні соловейком
Тужила Вкраїна;	В садах щебетали...
Усе тебе споминала,	Да що й казати! Треба, кажуть,
А як мати сина.	Великої хусти,

А щоб людям завязати
Говорливі усти.

А тепера вже й не треба,
Бо вже время інше:
Тепер людям говорити
І дихать вільніше.

Хвалить Бога!... Вже й ти
/з нами,

Наш любий кобзарю!
Бувай здоров нам на радість,

А собі на славу!
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;

Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Україна

Веселилась, що на славу
Тебе породила!

Зберігся лист Гр. Галагана з описом обіду в Максимовича на честь Шевченка: «Наш поет дуже змінився, постарівся; над його широким чолом простяглася лисина, густа сивувата борода при його глибокому погляді надає йому вигляду котрогось із наших мудрих дідів-полковників, що до них часто приходять по пораду». На обіді були ще й сини С. Аксакова — Іван та Костянтин, Кошелєв та інші особи. Щепкин ридав, коли Максимович читав свої вірші. По обіді Шевченко з Максимовичкою «чудесно співав». — Надія Сергіївна (1829—1869) — одна з молодших дочок С. Т. Аксакова. Крім неї, з родини Аксакових Шевченко пізнав ще й Віру Сергіївну (1819—1886) та синів С. Тича: Костянтина Аксакова (1817—1860), що був одним із передових бойців словянофільської ідеї, та Івана (1823—1886), що вже тоді був видатним письменником, а пізніше став провідником словянофілів; про пізніше відношення до нього Шевченка див. у т. X на стор. 135 та 367. Шевченко не схотів співробітничати в його «Парусі», про що й писав Максимовичу (Ів. Аксаков поминав український народ у своїй словянській програмі). Коли б Ів. Аксаков знав про те, йому б трудніше було в 1882 р. полемізувати з львівським «Ділом», яке І. Аксаков хотів переконати, що Шевченко не може бути «політичним символом» українського руху. — Кошелєв Олександр Ів. (1806—1883) — дуже заможний словянофільський діяч. — Залізницю Москва-Петербург відкрито для руху 1851 р., коли поет наш був на засланні. — **СТОП. 221.** В ресторані готелю Клея Шевченко бував ще за студеньких часів (див. у повісті «Художник» за покажчиком). — Копія «Єретика» (знайдена в Бартенєва), що її привіз Шевченкові Галаган, була неповна (див. у т. II, стор. 214, та в т. X, стор. 210). — Григорій Галаган (1819—1888) був ліберальний поміщик, що мав великі маєтки на Чернігівщині та на Прилуччині; брав діяльну участь у селянській реформі 60-х р. р. Про нього див. ще за покажчиком імені в т. IX. Він мав широкі звязки і з іншими українськими письменниками. — Як

зустрівся Шевченко з гр. Толстими, про це дуже цікаво оповідає в своїх споминах дочка останніх Катерина Федорівна (Юнге): «...Чийсь виклик: „приїхали!“ заскочив нас: не встигли ми вибігти назустріч, — Т. Гр. уже ввійшов до залі. Середнього зросту, скоріше огрядний, ніж худий, з опасистою бородою, з добрими, повними сліз очима, він простягнув нам руки до обіймів. Всі ми були під впливом такої повної, такої світлої, такої зворушливої радості! Всі обіймалися, плакали, сміялися, а він тільки й міг повторювати: „Серденька мої! друзі мої!“ і міцно притискав нас до свого серця». — Про Василя Білозерського див. у томі X на стор. 305—306. — **СТОП. 223.** Станевич Ян — поляк-засланець; пізнав його Шевченко в Оренбурзі. — Желіговський прибув до Оренбургу в 1853 році, коли вже Шевченка там не було. Докладні дані про нього й про Сераковського — пор. часті згадки Шевченка про них у т. X за покажчиком. — Таволга-Мокрицький Ів. Мик. був управителем канцелярії петербурзького обер-поліціймейстра. Про його дружину Марію Львівну (ур. Свічку) — див. вище й далі. Шевченко потім з ним знову зблизився. Пор. лист Шевченка в т. X, стор. 273. — Шувалов Петро Андр., гр. (1827—1889) був тоді обер-поліціймейстром (1857—1860 р. р.); в 1866—1874 р. р. був шефом жандармів, а потім послом у Лондоні і членом державної ради. Не співчуючи реформам Олександра II, мав він проте на царя великий вплив, і його всі прозивали «віце-імператором», а Герцен — «Петром IV». — З Василем Лазаревським (1817—1890), найстаршим з шести братів Лазаревських, Шевченко вже зустрічався в Оренбурзі, де Василь служив у 1847—1848 р. р.; про це свідчать різні документальні дані. Отже, Шевченко забув, що був з ним знайомий. Це один із кількох цікавих випадків, коли Шевченка зрадила пам'ять. В. Лазаревський був літератором і перекладав твори Шекспіра на рос. мову; він був високим урядовцем спочатку міністерства державних маєтків, а потім внутрішніх справ. Див. листи до нього Шевченка в т. X. — Виклад про світобудову якогось німця Роде називався: «Творення земної кори». Накручувані перкалеві взори — це калейдоскоп на екрані. Це справді не мало жадного звязку з ідеєю лектора — показати наглядно процес геологічних змін на поверхні земної кулі. Вища церковна влада виступила проти Роде, вбачаючи в його викладах суперечне з релігією бажання спростувати біблійну теорію світотворення. — Лавров Мик. Андр. (1820—1875) — маляр-портретист; учився разом з Шевченком у Брюлова. — **СТОП. 224.** Матері

П. Петровського Шевченко присвятив свою «Тополю» ще 1840 р. Родина Петровських була йому близька і, як видно, дуже симпатична. Пор. пов. «Художник». — М а л я р Лукашевич Олексій — теж учень Брюлова (скінчив Академію у 1839 р.), був також архітектором. — М у ш т р о в а н и й ведмідь — Микола I (пор. р. р. 539—540 в поемі «Сон» у т. II, стор. 40). — Л. М. Д з ю б и н а згадує Шевченко й у листах (див. т. X, стор. 43). Цей незнаний нам ближче українець був близький до Шевченка ще за часів його студенського життя. Див. про нього й далі в «Журналі». В 1891 р. він писав у «Русской Старині», що Шевченко подарував йому свій автопортрет «на спомин довголітньої щирої приязні». — К о к о р е в В. О. (1817—1889) — капіталіст тих часів, що зробив маєток на «винныхъ откупахъ» (від держави відкупав право пропінанції, себто продажу горілки в певних губерніях); публіцист-економіст. Шевченко мав одержати від нього за щось гроші і не міг цього досягти (пор. у т. X, стор. 219 та 222). — С о ш а л ь с ь к и й — це або Олександр Розаліон-Сошальський, автор «Записокъ русскаго офицера», що дослужився у війську до ранги генерала й був дуже заможною людиною (харківський сміщик), або Володимир Розаліон-Сошальський (теж харківець), що мав політичну спрзу за розповсюдження написаної ним дуже гарної поезії «Рылѣвъ въ темницѣ» (вчився в другій половині 20-х р. р. в харківському університеті). — Про Марію Кржисевич (1824—1905) див. у т. VI, стор. 284. Шевченко часто плутає її прізвище: пише то Гженсевич, то Грисевич; ми скрізь виправили. — Про Ю. В. С м і р н о в у ми не знайшли жадних даних. — **СТОП. 225.** Г р а д о в и ч — це, мабуть, лікар Едвард Олександрович, ординатор Александринського жіночого шпиталю в Петербурзі, що був перед тим прилуцьким та лохвицьким повітовим лікарем. — «Бронзовий Кінь» — опера Д. Фр. Обера (1782—1871), французького композитора, автора опер «Фра-Діяволо» та «Фенелла». Критична заввага Шевченка про цю оперу — цілком слушна: опери цієї не врятувала й розкішна вистава, і вона скоро зійшла з сцени. — П е т р о в Оси́п Олександрович (1807—1878) був один із найвидатніших співзв'язків петербурзької опери (бас). Походив з Єлисавету й знав добре українську мову. — Записана тут сатира Б е р а н ж е в перекладі-перерібі В. Курочкіна була тоді твором нелегальним. Як бачимо, перекладчик пристосував її зміст до російської дійсності: читачі в Н а в у х о д о н о с о р і бачили царя Миколу I. — Про Е л ь к а н а див. у т. VI, стор. 281. — Про твори Шевченка, переписані Кулішем, та про історію нового

в и д а н н я поезій Шевченка, про яке й далі буде тут мова, див. у т. I у статтях П. Зайцева на стор. 222 і далі. — Хто такий С м а к о в с ь к и й, невідомо. — **СТОР. 228.** Про К а л а м а див. у т. X, стор. 333. — К о н т с ь к и й А н т і н (1816—1899) — польський піаніст-віртуоз і салонний композитор, мав тоді в Петербурзі власну музичну школу. — З поетом Миколою Щ е р б и н о ю (1821—1869), українцем з походження (з домішкою грецької крові), Шевченко потім зблизився. Щербина писав дуже гарні ліричні поезії, в яких наслідував античних поетів. Був він також талановитий і дуже злосливий сатирик і своїми гострими та дотепними епіграмами не проминув нікого з діячів свого часу, незалежно від того, до якого табору хто належав. Див. про нього згадку Шевченка ще з 1854 р. (т. X, стор. 101). В родині гр. Толстих Щербина був своєю людиною, як пізніше й Шевченко. — Б ю р н о — це той самий симпатичний Шевченкові француз-генерал, про якого Шевченко згадує в своїх листах (див. у т. X за покажчиком, зокрема на стор. 344). — С о к о л о в І в а н І в а н о в и ч (1823—1910) — російський маляр, що малював картини майже виключно з українського життя. Шевченко його дуже цінив і любив (див. т. X, стор. 213). Не треба його плутати з іншим С о к о л о в и м — Петром Федоровичем, про якого див. у т. VI за покажчиком. І. І. Соколов автором цих приміток оповідав у 1909 р. багато подробиць з життя Шевченка, якого глибоко шанував. Мав він і листи, і рисунки Шевченка, які перейшли по його смерті до В. В. Мате, а той не пам'ятав, куди їх потім притулив. Мало не 90-літній старець уважав Шевченка за святу людину й без зворушення не міг згадувати про нашого поета. Знав напам'ять багато його творів. Дуже добре вмів говорити по-українському, знав багато українських пісень. Про Шевченка висловлювався: «ваш геній», «великий Тарас». — С е м е н (тут і далі) — це С. Гулак-Артемівський (див. т. X, стор. 288). — П р о І. М. К о р б е див. у т. X на стор. 284. — Л е в Т о л с т о й був тільки одним із співаторів сатиричної пісні, що про неї тут мова. В пісні цій висміяно генералів Врєвського й кн. Горчакова. Дехто припускає, що Шевченко зустрівся тоді не з ним, а з одним із братів великого письменника. — Г е н е р а л Х р у л ь о в Степан Олександрович (1807—1870) командував на війні 1854—1855 р.р. корпусом і виявив при обороні Севастополя велику відвагу. — **СТОР. 229.** Б е з о б р а з о в — особа невідома. — Р а м а з а н о в — видатний російський різьбар. — М і х а й л о в Григорій Михайлович — товариш Шевченка, описаний поетом у повісті «Художник» (див. у т. VI за покажчиком). Про нього згадує Шевченко й у листах

(т. Х за покажчиком). — Петрова Г. Я., ур. Воробйова (1816—1901) — дружина славного баса О. Петрова, була видатною оперовою співачкою, що мала нечувано низький контр-альт. Виконуючи мужеську (баритонову) партію в «Пуританах» Белліні, вона 1845 р. зірвала голос і покинула сцену. Спільний знайомий Шевченка й Петрових М. І. Глінка спеціально для Петрової писав деякі арії в опері «Жизнь за царя». — Нова драма Сови — це «Зорський» (невидрукована). — Некрасов Микола Олексієвич (1821—1877) — російський поет і літератор. Саме в той час, коли Шевченко так безжалісно його критикував, Некрасов мав велику популярність, яку йому дала народолюбна тенденція його творів. Здавалося б, що цей напрямок у його творчості (не позбавлений і мистецьких прикмет, хоча часто дуже риторичній) повинен був викликати симпатію Шевченка до нього, — аджеж Шевченко цинив такого Сову (Желіговського) виключно за визвольно-демократичну тенденцію його творів, але сталося, як бачимо, навпаки. Причини треба, мабуть, шукати в тому, що між словами та ділами Некрасова було велике розходження: в житті Некрасов був великий матеріяліст і, оплакуючи в віршах селянську біду, вмів притиснути своїх селян негірше запеклих реакціонерів. Додаймо, що й шанований Шевченком С. Т. Аксаков так само, як і Шевченко, не любив Некрасова. Зате сам Некрасов написав на смерть Шевченка повні співчуття до долі нашого поета вірші, з яких наводимо такі типово-некрасівські щодо стилю рядки:

Все онъ извѣдаль: тюрьму петербургскую,
Справки, доносы, жандармовъ любезности,
Все — и раздольную степь оренбургскую,
И ея крѣпость. Въ нуждѣ, неизвѣстности,
Жиль онъ солдатомъ съ солдатами жалкими,
Жиль, оскорбляемый каждыи невѣждою;
Могъ умереть онъ, конечно, подъ палками, —
Можеть и жиль только этой надеждою...

Крім того, Некрасову довелося виступати, як експертів, в цікавому судовому процесі між двома видавцями за літературні права на твори Шевченка, — Лисенковим та Кожанчиковим. Завданням експерта було — довести, що всі твори Шевченка, за які йшов спір, становлять певну ідейну й мистецьку цілість. Некрасов виявив при цьому глибокий пієтет до творчості нашого поета. — Смуров — власник відомої в Петербурзі гастрономічної крамниці з рестораном. — У споминах своїх про обід на честь Шевченка дочка Толстих К. Юнге оповідає, що Шевченко був

так зворушений, що за слізьми не міг закінчити своєї промови. — Старов М. Д. був учителем згаданої вище дочки Толстих Катерини. Ідеаліст і мрійник, людина дуже радикальних поглядів, він подобався Шевченкові своєю щирістю й гарячим темпераментом. Шевченко з ним потім зблизився. — **СТОР. 230.** Борель — прізвище ресторатора. — **Остроградський М. В. (1801—1861)** — один із найславніших українських математиків, член Російської та багатьох інших академій наук; походив з Полтавщини; Шевченка знав ще як студента. — **Поетка Юлія Жадівська (1824—1883)** народилася калікою: зовсім не мала лівої руки, а на правій — лише три пальці; тому Шевченко й називає її «бідною». — **Енгельгардт Василь Павлович (1828—1910)** — це рідний син колишнього Шевченкового пана — Павла Василевича (див. у т. V автобіографію поета та повість «Художник» у т. VI нашого вид.), видатний російський музиколог та астроном; був дуже доброю людиною і користався великою популярністю в тодішніх літературних та мистецьких колах. Очевидно, його моральні прикмети притягнули Шевченка, і він потім продовжував це знайомство, що його психологічно нелегко було розпочати (пор. згадки, викликані цим знайомством). В. П. Енгельгардт, як переказував авторові цих приміток Б. Л. Модзалевський, цілком розумів Шевченкові почуття до свого батька (він читав «Художника») й оповідав, що поет сам йому розповів, як ненавидів його батька — свого дідича, коли був його кріпаком. — **Землячки Карташевські** — це Варвара Яковлівна, ур. Макарова, та її дочка Надія Володимирівна, чернігівки (див. т. X, стор. 373). — **Долгоруков В. А., князь (1804—1868)** — тодішній шеф жандармів, «начальник усіх донощиків у Росії», за висловом Герцена. Був правою рукою Миколи I й за часів невдалої Кримської війни військовим міністром. Див. «дипломатичний» лист Шевченка до Долгорукова й примітки до нього в т. X, стор. 217 і 366. — **Тупиця Трохим (пом. 1870)**, вихованець ніженського ліцею, служив тоді в міністерстві освіти. — **Громека Степан Степанович (1823—1877)** був тоді ліберальним публіцистом і навіть коресподентом Герценового «Колокола». Походив він з української родини. Давніше був жандармським офіцером і після польського повстання 1863 р. поїхав до Польщі на адміністраційну посаду. Пізніше вславився, як сідлецький губернатор, дикими, жорстокими розправами з «упорстеующими» уніятами, яких він козацькою нагайкою навертав на православ'є. Герцен називав його «Доміціаном». — **Оржицький Микола Мик. (1796—1861)** — декабрист, засланий на Кавказ, а в 1834

р. оселений в Оранієнбавмі під Петербургом; в р. 1856 був зовсім амнестований. У Шевченка в рукописі прізвище це написане так, що можна прочитати «сь Персидскимъ» і «сь Йерсидскимъ». Ні Персідського, ні Йерсідського серед декабристів не було. Для нас ясно, що Шевченкові почулося, що «старого» прізвище «Йершицький» — від слова «йорш», що пишеться по-російському «ершъ». Шевченко, мабуть, хоти передати це прізвище, не знав, як його написати і замість того, щоб написати «сь Йершидскимъ», через помилку пера написав «сь Йерсидскимъ». С. О. Єфремов також дійшов до припущення, що це — Оржицький, але чомусь завагався. Не може бути жадних сумнівів, що мова йде про Оржицького — в Петербурзі не було ніякого іншого декабриста з прізвищем, що його можна б підвести під цей випадок. — **СТОП. 231.** Мей Лев Олександрович (1822—1862) — російський поет, драматург і повістяр; переклав на російську мову багато різних словянських поетів. Його переклад Шевченкового «Вечора» — невдалий. Про це див. у т. XII у статті П. Зайцева про переклади Шевченка на російську мову. Цікаве, що Гр. Галаган передбачав, що Мей не перекладе добре цього геніяльного примітиву: «Ти вчора посміхнувся, коли я сказав, що спробую перекласти Шевченка», писав Мей Галаганові (досі не знали, до кого був той лист; усталюємо це тут). Мей переклав теж і Шевченкову «Хустину». — Генерал Крилов — це, мабуть, Олександр Дмитрович (1821—1887), дійсний статський совітник, що служив у військовому міністерстві і зробив надзвичайно швидко службову кар'єру. На маргінесі оригіналу «Щоденника» рукою Лазаревського: «відомий каналія». — Цей вірш Хомякова вже сам Шевченко переписав раз до свого «Журналу» (див. вище на стор. 126). — **СТОП. 233.** Кавелін Кост. Дм. (1818—1885) — видатний учений, філософ-правник, професор московського університету, від 1857 р. — петербурзького. Саме перед знайомством своїм з Шевченком був звільнений царем Олександром II з посади вчителя царського наслідника, що йому виклад праву. «Приймає близо-симпатичний» був він для Шевченка вже й тому, що перший виступив з знаменитим меморіалом до царя про необхідність визволення селян з кріпацтва (1855 р.) і багато писав у справі селянської реформи. Кавелін був приятелем Герцена й заховався в Марії Марковичевій (Марко Вовчок), що була великою приятелькою Шевченка; мабуть, Шевченко й познайомив з нею Кавеліна. Див. далі цікавий запис про Кавеліна на стор. 234. — Три брати Жемчужникови — це Лев (про якого див. вище на стор. 295), Олексій і Володимир — сини сенатора Михайла

Жемчужнікова. Олексій (1821—1908) був талановитий поет і саме в той час писав вірші на політично-громадські теми; писав ще й повні тонкого дотепу сатирично-гумористичні поезії під фірмою вигаданого «Кузьми Пруткова». Володимир Жемчужніков (1830—1884) саме перед тим покинув військову службу й з запалом віддався праці в сфері торговельно-промислової; був великий ентузіаст і людина надзвичайно доброї вдачі. — «Жизнь за царя», одну з найпопулярніших опер у репертуарі російських театрів, Шевченко чув ще й раніше. Похвали Шевченка під адресою композитора Глінки — цілком зрозумілі: мелодії цієї опери справді прегарні. М. Г. Глінку (1804—1857) Шевченко особисто добре знав (див. про нього ще й у томах VI, X та VII за покажчиком). — Лєонова Дарія Мих. (1835—1896) мала чудовий контр-альт і була одною з найвидатніших артисток російської опери; зробила всесвітнє турне й зазнала в ньому великого успіху; вона була приятелькою й самого Глінки й Шевченкового друга С. Гулака-Артемовського, і взагалі мала багато спільних з Шевченком знайомих. — Про Петрову — див. вище на ст. 314 та т. VI, ст. 302. — «Лунатика» — твір Шевченка, що не зберігся. В рукописі «Журналу» тут на маргінесі є дописка рускою М. Лазаревського: «якось десь зовсім загубилася». Висловлюємо припущення, що уривок «Кума моя і я...» (див. у т. V) належить до цієї нескінченної, мабуть, речі. С. О. Єфремов гадає, що це про «Лунатику» писав Шевченкові В. Тарновський-старший; «...найвищий талант падає, коли вибирає фальшиву дорогу: виконання нижче Вашого таланту. Благаю Вас — спалить Ваш рукопис. Гірко було б нам, коли б хвилева помилка заплямувала Вашу славу і разом з тим і нашу народню літературу». Зміст згаданого уривка, здється, добре коментує ці слова Тарновського. — Грінберг Ізабелз Львівна — талановита співачка, що з надзвичайною експресією інтерпретувала співані речі (як то вмів робити й сам Шевченко, що був геніальним співцем-інтерпретатором народніх пісень). Грінберг мала літературний салон. Голос мала великий і добре оброблений, але була дуже низенька, чому й не могла виступати на сцені (пор. далі згадку Шевченка на стор. 241). Вона приятелювала з гр. Толстими, а Шевченко мав до неї велику симпатію. — Кузьмін Р. І. (1810—1867) — професор архітектури в Академії. — Даргомижський Олександр Сергієвич (1813—1869) — рос. композитор, автор опер, романсів і пісень, серед яких є правдиві перлини, написані в декламційному стилі. Був дуже маленького зросту і мав пискливий голос, що в багатьох, не лише у Шевченка, викли-

кало сміх, а проте співав охоче і, як уважали спеціалісти, робив усе ж сильне вражіння на слухачів експресивністю виконання. — **Михайло** — це Лазаревський. — **Штейнгель** Вол. Ів. (1783—1862) — декабрист, член «Північного Т-ва», засуджений на 20 років каторги. Частинно амnestований, жив від 1846 р. в Тобольському, де з ним зблизився друг Шевченка М. Лазаревський. Дозвіл на поворот до Петербургу дістав у 1856 р. — **СТОП. 234.** **Голєніщев** Аркадій Васильєвич — генерал-лейтенант морської служби, товариш гр. Ф. Толстого ще з часів, коли граф служив у флоті (див. вище). — «Лінда де Шамуні» — опера Доніцетті. — Опис Галаганового будинку в старому українському стилі див. у VI—VII кн. «Кієвской Старини» 1904 р. Будинок цей дав привід приятелєві Шевченка Л. Жемчужнікову поставити питання про утворення українського національного архітектурного стилю («Основа» 1861, кн. IX). Кулішеві дуже подобався будинок і сама ідея відновлення українського старосвітського будівництва. — **Галахов** Олексій Дмитрович (1807—1892) — історик російського письменства й критик: від 1856 р. викладає рос. літературу в петербурзькій військовій академії. — **Сєтов** — зросійчене прізвище відомого спізка-тенора, угорського жида Осипа Сєтгофа або Сєтгофера (1835—1894). Видався він тоді Шевченкові «нижче всякої мірноти» тому, що почав уже спадати з голосу (1864 зовсім покинув співати); поки мав голос, мав великий успіх і як добрий співець, і як ще кращий актор. Покинувши сцену, був антрепренером київської опери, яку поставив дуже високо; ця «сєтовська» традиція назавжди збереглася в Києві. — **Гумбольдт** Олександр-Фридрих-Вільгельм (1769—1859) — славний німецький природознавець, філолог і етнолог. Його чотирьохтомовий «Космос» був грандіозною спробою висвітлити всі основні прблеми світу на підставі всіх здобутих до того часу наукою даних. Шевченко читав його «Космос» ще на засланні з бр. Залеським (1851 р.). Гумбольдтєві належала ініціатива Арзльської експедиції, в якій брав участь Шевченко. — **Приказки**, що її наводить тут Шевченко, росіяни вживають для висловлення несподіваної невдачі або розчарування. — **СТОП. 235.** **Йордан** Федір Іванович (1800—1883) — російський гравець; походив з петербурзької німецької родини. Довго жив у Римі, де 15 років працював над величезною гравюрою-репродукцією Рафаєлевого «Преображення». Був автором кількох артистичних гравюр, між іншим з картини одного з найталановитіших українських мистців XVIII в. — Лосенка («Невми-

рущий Апель»). Від 1855 р. був професором гравюри в Петербурзькій Академії, а потім і «ректором гравюри». Йордан залишив дуже цікаві спомини, в яких, на жаль, нема нічого про Шевченка, зате багато цікавих згадок про Гоголя, якого він близько знав у Римі. Далі про Йордана див. на стор. 238. — Барон Клодт Петро Карлович (1805—1867) — професор різьбарства. Найліпше йому вдавалися звірята; найкращий його твір — це коні, що оздоблюють Анічков міст у Петербурзі. Шевченко так само, як і пам'ятник Крилова (див. стор. 236), огудив і пам'ятник св. Володимира роботи Клодта (див. за показчиком у т. VIII, у повісті «Мандрівка»). Академік Ол. Новицький, на нашу думку, зовсім неслухно назвав цей присуд Шевченка («нікчемний барон») пристрасним: справа не в тому, що пам'ятник не в класичному стилі, до якого звик Шевченко, а в замислі, в композиції: Клодт вирізьбив добродушного «дідуся Крилова», байкаря, що нібито писав свої байки «тільки для дітей», а Шевченко, що цинив у Крилові великого сатирика, хотів бачити «величавого старого». До цього треба додати, що Шевченко особисто знав Крилова й сам змалював з нього портрет, і то, треба припускати, високої артистичної вартости, бо інакше б В. А. Жуковський, що йому належав цей портрет, не пропонував би королеві пруському Фридрихові IV купити його за досить високу ціну. Про це ні біографи, ні дослідники мистецької творчости Шевченка нічого ніде не згадують (листи Жуковського до Фридриха). Очевидно, Шевченко відчув у постаті старого письменника цю «величність», що її бракувало в постаті, створеній Клодтом. Портрета Крилова роботи Шевченка досі не знайдено. Шукати його треба передусім у теках В. А. Жуковського в Петербурзькій Академії Мистецтв. — Зембулатов Михайло Іванович, підполковник, учитель рисунків у школі підпрапорщиків гвардії. — Борисполець Платон Тимофієвич — мистець-маляр (див. про нього в т. X, стор. 317). — Сухомлинов (1828—1901) — історик письменства, член російської Академії Наук і автор 8-томової «Історії Російської Академії» (1874—1888) та «Матеріалів» до неї (9 томів). Походив з старого українсько-слобідського роду Сухомлинів (прізвище Сухомлин перероблено пізніше на Сухомлинов). Шевченко змалював портрет батька М. І. Сухомлинсва. — Пам'ятник «неудобозабываемому» Миколі I — не дуже вдалий твір Клодта; Шевченкове іронічне «натішився» дуже злучно передає переживання поета. Дивлячись на роботу Мікешина — пам'ятник Катерини II, яку Шевченко некавідів не менше, ніж Миколу I, поет розлютився

і, стискаючи кулаки, декламував лайливі вірші, написані на смерть цариці Олександри, жінки Миколи І («Хоча лежачого й не б'ють...»). — Петров Мик. Із. (пом. 1878 р.) — петербурзький урядовець, колишній вихованець Ніженського Ліцею, автор кількох біографій своїх старших товаришів в історії того ліцею. — Курочкін Микола (1830—1884) — брат Василя, теж поет. Перекладав і поезії Шевченка й листувався з ним у цій справі. Переклади не з ліпших. — **СТОП. 236.** Подарований Дзюбинові рукопис «Послання» не зберігся. — Картину Брюлова — «Взята на небо Божої Матері» Шевченко згадує й у пов. «Художник»: вона так невдало була приміщена, що Брюлов сам вибирався на неї дивитися при вечірньому освітленні, бо вдень її не можна було розглянути. — Що то за «алеутські ляльки» (в оригіналі — «алеутські болванчики») — невідомо. Алеути — тубільці півострова Аляски. — Про маляра Тиранова О. В. див. на стор. 289 тому VII. Нещаслива доля цього мистця дала Шевченкові мотиви для кінцевої частини повісти «Художник» (психічна хвороба й невдале одруження). — **СТОП. 237.** Варвара Дмитрівна — це не «стара», цебто не жінка Остроградського, як думав Шевченко, а жінка якогось п. Козельського, до якого втікла жінка Остроградського. Козельська, покинувши зрадливого чоловіка, присвятила себе вихованню дітей знаменитого математика. З цього приводу кружляли про розкидливого математика анекдоти, що він ніби замінився з кимсь жінкою, сівши до екіпажу, де сиділа якась незнайома пані, а коли побачив, що це помилка, то пані та порадила йому цієї помилки не виправляти. — Єкатерингоф — парк з царським палацом під Петербургом на лівому березі гирла Неви; палац збудував для своєї жінки Катерини Петро І. — Тенерані Петро (у Шевченка Танерані; ми виправили) — італійський різьбар (1789—1869), учень Канови й Торвальдсена. — «Душенька» — це його «Психея з скринькою Пандори», («Душенька» — російський переклад слова «Психея», вжитий рос. поетом Богдановичем, українцем з походження, автором поеми «Душенька»). — Вистава квітів, що про неї з захватом згадує поет і далі, — була першою в Росії виставою «предметовь садоводства» й мала надзвичайний успіх. — Хто цей Маслов, невідомо. — Про родину Уварових див. це у пов. «Художник» у т. VI (зокрема на стор. 92). Сергій Іванович Уваров (1816—1868) був урядовцем державної канцелярії. — **СТОП. 238.** Мурільйо Бартоломе, Естебан (1617—1682) — еспанський маляр, що з реалістичністю творчих засобів сполучав містичний патос і був добрим кольо-

ристом. Біблійні постаті його картин — часто звичайні селянські типи. Це теж була причина того, що він подобався так Шевченкові (пор. селянську побутовість Шевченкової поеми «Марія»). — Служинський (власиво Слюджинський) Франциск був гравером, що мав великий власний граверський заклад у Петербурзі. Служинським його називали й інші, не лише Шевченко. Здається, це він друкував 1844 р. Шевченкові естампи для «Живописної України». — Рембрандт-ван-Рейн (1606—1669) — славнозвісний голандський мистець-маляр і гравер. Творчість цього великого майстра світлотіней мала великий вплив на мистецьку творчість Шевченка. Рембрандт любив давати своїм образам таємниче освітлення — нереальне, створене мистецькою фантазією, але у Шевченка гра світлотіней завжди має й реальну підставу. Мистецьку творчість Шевченка так само, як Рембрандтову, характеризує надзвичайна різноманітність жанрів: краєвиди, побутові сцени, портрети, автопортрети, ілюстрації, алегорії, мітологічні, релігійні й історичні теми тощо. Пізніше Шевченко почав робити свої офорти з творів Рембрандта (див. у т. XI). — Скнарство Рембрандта — легенда: витративши величезні гроші на збирання археологічних колекцій, мистець у кінці життя жив у великій нужді, бо мав багато боргів; звідти й повстала ця легенда. — Уткін Мик. Ів. (1780—1868) — російський гравер, учитель Шевченкового вчителя Йордана. Був не лише добрим учителем, а й другом своїх учнів. Був членом Дрезденської Академії Мистців. — **СТОП. 240.** Про Юзефовича Мих. Вол., «київського зрадника» — див. т. X, ст. 305. Віктор Юзефсвич, з яким познайомився Шевченко, був кузеном, а не рідним братом «зрадника». — Степанови — невідома родина. — Никитенко Олександр Василевич (1804—1877) — російський критик, професор літератури й від 1853 р. член Академії Наук, українець з походження, родом з Вороніжчини. Никитенко залишив надзвичайно цікаві записки: «Моя повесть о самомъ себѣ и чему я свидѣтель въ жизни былъ». В них згадує він і про Шевченка, але рідко й коротко. — Лист до Брилякіна не дійшов до нас. — **СТОП. 241.** Вільбоа К. П. (1817—1882) — російський композитор, між іншим автор опери «Тарас Бульба», ніколи не виставленої. Тут іде мова про виставу його опери «Наташа, или волжские разбойники». — Хто ця Софія Федорівна, невідомо. — Павловське (Павловськ) — місто петербурзької губ., славне своїм парком, у якому відбувалися вліті симфонічні концерти. — Квиток на вхід до Ісакиївського собору був потрібний тому, що цей величезний і розкішний

храм не був ще відкритий і посвячений (урочистість посвячення відбулася за 20 день — 30 травня). Збудований він був за проєктом Монферана, про якого Шевченко згадує в повісті «Художник». — Васильчиков В. І., князь (1820—1878), директор канцелярії військового міністерства, був тоді членом комісії будови Ісаїївського Собору. — Гурєв О. Д., граф (1786—1865), сенатор, був головою тої комісії. — Мова тут, як досі гадзля, про газету Огризка „Stowo“, що її в 1858 р. зийшло 15 чисел (була закрита за зміщення листа Лелєвеля), але певніше, що про журнал „Stowo“ (був і такий), у якому між іншим містив статті про українську літературу польський публіцист Володимир Спасович (теж недовго існував). — Постійне мешкання в Академії Шевченко дістав у червні. Це була невеличка кімната з антресолями, де Шевченко спав. У цьому помешканні поет закінчив своє життя. — **СТОП. 242.** Мікешин Мих. Осипович (1836—1896), батько якого походив, здається, з Підляшшя, уродився на Білорусі й сам себе вважав за білоруса. Він був і мистцем-малярем і видатним скульптором (памятники Катерині II та Б. Хмельницькому). Мавши майстерню в Академії, він міг часто зустрічатися з Шевченком й багато про нього міг знати й чути, але близький до нашого поета не був. Шевченко навіть його «часто ганьбив», як згадує К. Юнге. Проте, він написав для празького «Кобзаря» 1876 р. спомини про Шевченка, дуже немилі «своїм амікошонським тоном», як висловився академик О. Новицький. Його спомини спростовували Юнге, спростовував і учень Шевченка Суханів-Подколзін, і то з великим обуренням: Мікешин неправдиво описав мешкання Шевченка, як мешкання великого нехлюя, що було брехнею. В своєму памятнику «1000-ліття Росії» Мікешин умістив був і барельєф Шевченка, але його викинуто вже з готового памятника, як оповів Дубельт. Мікешин зробив для «Кобзаря» 1876 р. портрет Шевченка (дуже невдалий) і був ілюстратором «Кобзаря» («Ілюстрований Кобзарь» 1896 р.). Ілюстрації його теж невдачі й більше скидаються на якісь карикатури. — Хлєбовський Станислав (а не Глебовський, як пише Шевченко), народився 1835 р. — артист-маляр. — Дюссо — модний петербурзький ресторан. — Троцина К. Є. (народився 1827) — український громадський діяч; прийняв участь у переведенні селянської реформи на Чернігівщині; багато зробив для народної освіти, як земський діяч на Ніженщині. — Про Миколу Макарова див. у т. X на стор. 368. — **СТОП. 243.** Дивно, що Шевченко називає записану тут пісню піснею без рими: пор. додолоньку — голвоньку, чорніло —

марніло тощо. — Про Г е д е о н о в а див. вище. — **СТОР. 245.** І л ь ї н М. І. (ум. 1823) — рос. драматург, тепер забутий: він наслідував німця Коцебу, пристосовуючи його сюжети до рос. побуту. — Садовський Пров (1818—1872) — поруч Щепкина був тоді одним із найкращих російських акторів; особливо добре грав у песах Островського. Сам автор «Свадьби Кречинскаго», Сухово-Кобилін (1818—1903), був спочатку незадоволений з виконання Садовським ролі Расплюєва: «він грав хама-пролитуха, а не дідича, що проциндрився», але потім сам признав, що Садовський дав більше зрозумілий для публіки тип. «Свадьба Кречинскаго» — один з найкращих творів російської драматичної літератури; завжди мала великий успіх і не сходила з репертуару до революції 1917 р. — С а м о й л о в В. В. (1812—1887) — дуже талановитий московський актор, що багато працював над своїми ролями. Сам автор був більше задоволений з гри Самойлова, який з Кречинського зробив мистецький тип світського авантюриста. — С н е т к о в а 2-а — другорядна артистка Александринського театру. — **СТОР. 246.** «Трубадур» — опера італійського композитора Джузеппе Верді (1813—1901). — К а р м е л ю к — знаний розбійник, популярний герой народніх пісень і переказів, колишній дворсвий кріпак пана Пігловського, народився 1790 р. в Головчинцях літинського повіту. Життя Кармелюка — це низка несамоовитих пригод. Він кілька разів утікав з тюрми і з каторги й повертався на Україну, і народ називав його «справедливим розбійником», що повертає бідним те, що забирає в багатих. Наведена тут пісня походить з гуртка польських панів, що кохалися в українських піснях, який утворився коло гр. В. Ржевуського («еміра»). До гуртка того належав і Тимко П а д у р а (1801—1871), але він не був а в т о р о м цієї пісні. М і з е р н и м називає Шевченко Падуру тому, що в своїх українських творах (вони були дуже популярні в польських колах на Україні) він не передав характеру української народної поезії, та й українська мова його творів дуже неправильна. Твори Падури Шевченко знав (див. у «Мандрівці» в т. III за покажчиком), але особисто з ним не зустрічався. — Поезію «Сон» Шевченко вписав сюди вже після того, як подарував свій щоденник М. Лазаревському. На зворотній сторінці рукою М. Лазаревського написано під датою ще 12 липня: «Цей щоденник подарований Т. Г. Шевченком М. М. Лазаревському 12 липня 1858 року, в день іменин Лазаревського». — «Сон» Шевченко присвятив Маркові Вовчкові (див. у т. IV).

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ПОПЕРЕДНІ ВИДАННЯ «ЖУРНАЛУ».

«Журнал» Шевченка вперше опублікувала «Основа» ще в 1861—1862 р. р., але видавцям довелося проминути в ньому не лише нецензурні місця, а й неприхильні осуди та уваги поета про живих ще тоді людей.

Минуло аж 23 роки після смерти Шевченка, коли О. Кониський (О. Перебендя) переклав «Журнал» на українську мову й умістив його у львівській «Правді» (1893—1894 р. р.). О. Кониський випустив дещо з тексту «Журналу» з міркувань суб'єктивних, а дещо — з огляду на австрійську цензуру. О. м. Огоновський, передруковуючи той текст у редактованому ним чотирьохтомовому виданні творів поета (III частина «Творів» вид. Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів 1895), викинув з перекладу О. Кониського ще деякі уступи. Ю. Романчук у четвертому з черги виданні (II т. «Творів» вид. львівської «Просвіти» 1907) викинув з тексту «Журналу» майже третину. Найповніше з цензурованих видань було п'яте з черги видання В. Яковенка (т. II «Творів», С. Петербург 1911), для якого текст скопіював з автографу М. Коцюбинський. Видаючи вдруге свій переклад в 1912 р. (теж II т. «Творів» вид. львівської «Просвіти»), Ю. Романчук передрукував без жадних змін текст 1907 р.

Лише після упадку царату Україна мала змогу познайомитися з нецензурними місцями «Журналу», що їх аж у 1919 р. опублікував з рукопису П. Зайцев («Наше Ми нуле», кн. 1—2, Київ 1919).

В т. IV ляйпцігського видання «Творів» Шевченка (виходило в 1918—1923 р. р., редакція Б. Лепого) «Журнал» видано в сьомий раз (у перекладі) ще в неповному тексті, але вперше, хоч і коротко, скоментований.

Лише восьме видання за редакцією І. Айзенштока вперше принесло читачам повний і досить докладно коментований текст твору (вид. «Рух», Харків 1925). На жаль, до тексту вкралися деякі недогляди. З цього тексту видавництво СІМ видало український переклад М. Зелінської (Сергієв під Москвою 1925).

Абсолютно точний текст «Журналу» побачив світло лише аж у 1927 році в III томі «Творів» поета в виданні Української Академії Наук. Було це десяте з черги видання. Редактор його С. Єфремов з таким пієтетом поставився до свого завдання, що видання це треба вважати за взірць видань науково-академічного типу. Докладні коментарі, що їх додали до тексту сам редактор і 7 його співробітників, зроблені так, щоб по змозі не лишити жадного місця без пояснення.

В 1931 році «Журнал» вийшов в одинадцяте в Москві (вид. „Academia“) під назвою «Дневник», і хоча коментарі в ньому не такі широкі, як у виданні Української Академії, проте шевченкознавство завдячує його совісному редакторові С. Шестерікову цінні доповнення в коментуванні тих фактів, що їх не мала змоги освітити редакція академічного видання за браком відповідних матеріалів у Києві. На жаль, до тексту самого твору вкралися помилки та пропуски.

З одинадцятьох видань, що попередили наше, 5 дає російський текст і 6 український переклад твору.

Ще двічі були видані окремими книжечками вибрані уривки «Журналу»: в 1924 р. за редакцією М. Плевака ((український переклад) та в 1934 р. за редакцією Ю. Блохіна (російський текст). Обидва видання вийшли в Харкові.

Уже після видрукування цього тому (дванадцяте з черги видання) з'явилося ще одне, тринадцяте, видання за редакцією А. Костенка (Київ—Харків, ДВУ, 1936). Текст його російський, примітки — українською мовою. Наукового значення це видання не має.

Павло Зайцев.

ШЕВЧЕНКО Й РЕЛІГІЯ.

1.

Відношення Шевченка до релігії належить до неясних рис в його постаті. Ліпше сказати — до таких рис, про які багато сперечалися.

В останні роки життя поета відбулося навіть поліційне слідство про ті «блюзнірства», які чуло від нього підчас його останньої подорожі на Україну невеличке веселе товариство, а старий Максимович твердив навіть, що розійшовся з Шевченком через його «блюзнірства» та «безбожність». Щоправда, бувають у житті кожної експансивної людини моменти, коли вона необережно та для самої себе несподівано може сказати щось негарне та «нечемне» про власні святощі, але треба визнати, що даліші генерації українців, коли їм помалу стала приступна ціла літературна спадщина поета, та до того його листи й щоденник, не мали вже змоги вважати певні «блюзнірські» місця в творах Шевченка за «випадкові»: є в них справді чимало висловів на релігійні теми, що можуть вразити церковно-релігійного читача. Цим пояснюються й напади на Шевченка, як на представника якщо не атеїзму, то принаймні «нездорового» релігійного скептицизму, чужого, мовляв, засадам віри й моралі (напр. о. Г. Костельник)... Представники ж войовничого атеїзму з свого боку в останні часи нерідко користалися творами поета, щоб довести, що й він належить до їх табору. Натомість історикам літератури неважко було довести, що відношення Шевченка до релігії зовсім не було таке односторонньо-негативне (головне акад. С. Смалъ-Стоцький). Все ж присмак якоїсь «негативности» в читачів — зокрема при читанні деяких творів Шевченка — залишався,

і тому маємо немало спроб якось «відінтерпретувати» все «негативне» з творів українського генія; дехто дійшов у такій праці аж до фальсифікатів. Проте, окремі голоси з ортодоксальних православних та католицьких кол обороняють релігійну постать поета в цілому. Представники нечисленних українських протестантів (як колись М. Драгоманів) роблять спроби освітити поета, яко «предтечу українського євангелізму», — негативні елементи в ставленні Шевченка до релігії вони пояснюють, як спрямовані виключно проти католицької та православної церкви, а не проти християнства взагалі...

2.

Суперечки ці повстали переважно через велике принципове непорозуміння. В найбільшого поета, навіть і в такого поета, якого ми повинні визнати за духовного проводиря цілого народу, не маємо права шукати відповіді на всі наші питання, що почасти походять з зовсім іншого історичного оточення з цілком іншою проблематикою. Тим менше маємо на це права, що поет живе не тільки правдою ума та консеквентністю мислення, а значно більше правдою серця та послідовністю емоції, які можуть привести його до простих та виразних протиріч із самим собою.

Але в Шевченка не знайдемо в релігійному питанні навіть і таких уже гострих протиріч із собою! Якщо перечитаємо його поетичні твори та його визнання в розмовах з іншими в листах та в розмовах з самим собою в щоденнику, то побачимо, що Шевченко має перед собою зовсім не якусь одностайну, єдину «релігію», «релігійність», про яку всюди йде мова, та не єдине «християнство» або «грецько-православну церкву», а складний комплекс історично, національно та культурно різноманітних явищ та різnorodних індивідуальних переживань...

Шевченко бачив перед собою з одного боку народню релігійність, з другого боку офіційну російську церкву. Народня релігійність — це була не тільки жива віра народня, а, мабуть, і церква на українському селі. Маємо підстави припускати, що

священики в рідному селі Шевченка та в околицях, про які він чував, тоді не були цілком відірвані від релігійного життя народу та не були ще народові чужі, як це сталося пізніше (не дурно ж Шевченко любив проводити час у колах духовенства, як про це свідчить Татарчук¹⁾), а знаємо й цілком певне хоч би про пізнішу (1859) зустріч Шевченка з о. Т. Лебединцевим, що шляхом української проповіді та українізації церковного життя хотів оживити народне релігійне життя; в листі Лебединцева до Шевченка перед нами яскраво виступає постать цього панотця, «українофіла»-народолюба. Офіційна церква не могла так легко винищити на Україні традиції народньої церкви, що їх закріпила релігійна боротьба XVII віку. Шевченко, як син села, зберіг теплі почування до народньої релігійності. Задуми Лебединцева мусіли йому бути цілком симпатичні. Через два роки, видаючи свій «Букварь Южнорусскій» (1861), Шевченко вміщує в ньому релігійний матеріал — молитви та коротенькі статті. Аджеж не цензурні мотиви та офіційні вимоги спонукали його до цього? Тим більше, що в матеріялі, який він подає, бачимо вислів його власного розуміння християнства (про це далі)... — В поезіях Шевченка знайдемо теж найтепліші слова про народню релігійність, релігійність українського села, релігійність, що звязалась та зрослась протягом століть з усім українським народнім побутом. Релігійність Відьми або Наймички, з її свічками перед образами, «сорокоустами» та подорожами «на прощу у Київ» (не лише через мистецьке наближення автора до своїх героїв) зображена в теплих тонах визнання: Шевченко й справді визнає цю наївну віру — разом із цілим українським народнім життям. Характеристичне, що Шевченко не протиставляє народу Церкві та її служителям, — згадаємо, що «попи з кадилами, з хрестами» святять в його поемі, згідно з народніми переказами, ножи народнього повстання.

Та й у повістях, у яких дієві особи належать не лише до селянства, а в значній мірі й до українського по-

¹⁾ «Волів знайомство з священиками, що всі дуже любили й шанували Шевченка».

міщицтва, Шевченко малює нам побут, насичений елементами церковними (священики, церква, церковні співи, богослужби тощо, — напр., у «Близнятах», «Мандрівці», «Наймичці», «Варнаку»). Ці церковні елементи побуту змальовано з симпатією. Значення релігії для людини підкреслене в різних випадках: сліпий Коля (в «Нещасному») зріє духовно під впливами релігійними: «Церква для душі Коляної стала єдиним притулком, до якого він приходив, наче до найлюбішого друга, до найніжнішої матері. Величні, прості наші церковні мотиви зворушували й переймали цілу його істоту, а божественна мелодія і екстатичний ліризм Давидових псалмів підносили його непорочну душу по-над небеса» (т. VII, стор. 163), «припадок споріднив його невинну, вражливу душу з святими словами та звуками, і він, кохаючись душею в звуках божественної гармонії, був тисячу разів щасливіший за тисячу зрячих людей» (т. VII, стор. 165, див. ще стор. 161, 162, 164). Змальовуючи старого Сокиру в «Близнятах», Шевченко з симпатією підкреслює, що «був він дуже релігійний», і це «найгарніша прикмета його вдачі»: «більш за все любив читати Новий Заповіт», «глибоко розумів і відчував святі євангельські істини» (т. VIII). З тим самим теплим почуттям змальовано й релігійну сторону життя Варнака на засланні (т. VI, стор. 234, 235, 268), і Шевченко вкладає йому в уста визнання, що до його духовного переродження спричинились у першу чергу переживання релігійні: «Після сповіді й прийняття Святих Таїн я відчув, що мені краще стає. Свята, велика річ — релігія для людини, особливо для такого грішника, як я!» (т. VI, стор. 265). Шевченко не лише визнає, підкреслює позитивну цінність релігійного переживання, а й принагідно висловлює свій жаль з приводу занадто малої ролі, яку релігія грає в певних колах: «Більшість наших поміщиків — констатує Шевченко — ...держать сільських священиків на віддалі від себе; це невимовно сумна правда» (т. VII, стор. 161, підкреслення моє). Не лише про реальних православних українських священиків говорить Шевченко в цьому тоні; і ті типи священиків, що змальовані ним у його псетичних творах, змальовані або з симпа-

тією, або в деяких сценах (духовенство на пасіці — в повісті «Наймичка») з мякою іронією; характеристичний і епізод з католицьким ксьондзом Зельонкою, якому Шевченко цілує руку: без сумніву тому, що Зельонка викликав його пошану, як правдивий християнин та до того служитель Божий, що звязаний з своїм народом та відчуває відповідальність за його долю.

Зовсім інше чуємо від Шевченка в тих випадках, коли він зустрічається з офіційною церквою, як «установою», що існує в даних обставинах. До того ж це або зустрічі на чужині (у «Журналі» — на шляху з вигнання до Петербургу), або зустрічі з чужинцями, себто з одірваними від народу представниками російської церкви на Україні (пор. у цит. листі Лебединцева характеристику таких елементів). Старе російське церковне млярство здається Шевченкові естетично неможливим (запис 27. IX. 1857), урочиста єпископська богослужба або великодня відправа в Кремлі робить на нього вражіння якоїсь цілком чужої («щось тибетське та японське», «японська комедія») та мертвої обрядовості («лялькова комедія», записи 16. II. і 22. III. 1858). Може саме тому й охопив його такий настрій, що не було тут коло нього рідного простого народу!... Що таке негативне відношення спрямоване не проти релігії, не проти християнства взагалі, а проти якихось його хибних, викривлених зовнішніх форм, про це свідчать численні місця в його «Журналі» та в його творах.

Відповідно до цих двох бігунів своїх вражінь від християнської церкви та від православної релігійності Шевченко відрізняє в усіх своїх переживаннях, емоціях та думках, звязаних з релігійною сферою, якесь зерно правдивої, «природної», чистої релігійності від тих зовнішніх форм, що закривають, затемнюють та псують правдивий, вічний, глибший, святий зміст релігійного переживання. Перегляньмо уважно ті місця, що вражають та можуть вразити релігійного читача: усі вони мають той самий подвійний сенс — негацію форми, але через цю саму негацію — визнання змісту. Почигання образів, як самої лише форми даного змісту, це «поганство»: «де ж християни?» (запис

27. IX. 1857). Релігійне почуття Шевченка вражає той факт, що при згаданих вище театральних умовах читають Євангелію, — поета обурює це протиріччя — протиріччя між святим змістом Св. Письма та зовнішньою пишністю й поверховою обрядовістю церковної єпископської відправи (зпис 16. II. 1858). Шевченка обурює «пияцтво та ненажерство» на Великдень та в день св. св. Петра та Павла, «великих апостолів» та «вчителів», в цей день «пам'яті обох провозвісників любови та миру» (записи 23. III. 1858 та 29. VI. 1857). Перед історичною картиною на виставі Шевченка охоплюють думки про те, що «з імя Христа проливали сльози й кров», що «християни нищать себе взаємно» й «Господа зневажають». Це звичайний лейтмотив тих ото ніби «блужнівських» місць у творах Шевченка.

»За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини? Чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось!» («Кавказ»).

Як далекий такий настрій від того «атеїзму», безбожності, яку одні закидають Шевченкові, а другі в нього вихвалюють!

3.

Те, чого Шевченко шукає в релігійності, в релігії християнській та в релігіях інших часів та народів, тісно зв'язане з одним із основних мотивів його світогляду — з його антропоцентризмом. Шевченко з надзвичайним притиском завжди й усюди ставить людину в центрі світу, світу природи та історії. Можемо шукати причини цього в характері поетичного покликання Шевченка, бо ж, мовляв, поезія завше «суб'єктивна» та ставить людину в центрі світу, — але ж є досить і «об'єктивних» поетів, та й у Шевченка його власна особистість зовсім не так уже висувається всюди на перший план. Можна спробувати шукати антропоцентризму Шевченка у впливах романтичної поезії, але в романтиків «людина» стає часто подиву гідним абстрак-

том, а особа часто поринає, тратиться в очах романтиків в загальності народу або космосу. Антропоцентризм Шевченка сягає і в сферу його соціальних та історичних поглядів. Шевченко бачить в історії не ідеї, сили, події, а людей, що «стогнуть у кайданах» так само, як то було за його власних часів, або боряться проти неправди та неволі. «Неправда і неволя», що він їх бачить навколо себе та поборює пламенним мечем слова, у Шевченка не етичні поняття, а конкретні: людська неволя (неволя українського народу, українського селянина, іноді — неволя інших народів, інших часів) та людська неправда («неправда» панів, царів, пап тощо). Царі старожидівські, Іван Гус, «неофіти» первісного християнства з'являються в творах Шевченка тому, що він вбачає в їх долі тилово-людську долю, людські проблеми, актуальні і для його часу. Шевченко знає для соціальних, політичних та етичних проблем тільки мову живих людських образів, ніколи — як це буває з іншими поетами — не переходить він до мови філософічних понять та філософічних символів. У цьому, доречі, найхарактерніша різниця між Шевченком та спорідненими з ним де в чому польськими месіяністами. Дуже важливо було б опрацювати з цього погляду такий твір Шевченка, як «Великий Лях». І цілий нррод Шевченко символізує в людських образах — як Прометей («Кавказ»), «матір», «стару матір», «заплакану матір» («До мертвих і живих і ненарождених...»).

Історичний антропоцентризм Шевченка так само зустрічаємо і в його поглядах на історичні події священної історії та історії церкви. Минуле релігії стоїть перед Шевченком у тому самому світлі, що й минуле людства взагалі. У своїх переспівах з пророків Шевченко не випадково замінює «Ізраїль» «Україною» («Осії глава XIV»), а в релігійних рухах минулого вбачає ступні тої самої боротьби за людську свободу, що є для нього і змістом його сучасності (пор. «Неофіти», «Іван Гус»). «Священна історія» в нього безпосередньо навіязана до проблем сучасності («Царі», «Саул»). Дуже схоже з цим навіязано сучасність до всіх історичних епох в «Книгах Битія Українського Народу».

І коли зображення певних подій, явищ, осіб священної історії має в Шевченка характер памфлета або карикатури (римська церква та духовенство в «Івані Гусі», старожидівські царі в «Царях» та «Саулі»), то це — з тих самих причин, про які ми вже говорили вище. І тут Шевченко протиставляє правдиву релігію, релігію людську тим — на його думку — «ухилам», що повстали в певний історичний момент та в певних соціальних умовах. Правдива релігія, вічний зміст християнства, суть проповіді Христової — суто-людські. Шевченко відкидає в минулому та сучасному релігії все те, що робить релігію якоюсь абстрактною силою, силою байдужою до конкретного живого індивідуума, те, що часом навіть виступає проти нього в о р о ж е, гальмує його вільний розвиток, зв'язує його особистість з усіма її потребами та стремліннями. Коли Лебединцев, характеризуючи сучасну йому православну ієрархію, пише, що «ніхто до народа слова не промовить, ніхто йому не скаже, як то в світі Божому жить, щоб Богові вгодить і душі добро придбать», то він висловлює думку Шевченка: саме це мусів закидати Шевченко сучасній ієрархії — ігнорування релігійних потреб людських! Шевченко проти тих моментів церковної ортодоксії, що приходять до конфлікту з естетичними потребами людини (тому він проти традиційного церковного малярства) або суперечні з людською «природою» в цілому («аскетизм»), або перевищують можливості людського розуму («Апокаліпсис», записи 16 і 18. XII. 1857). Тому саме він проти «суєвірства», проти зловживання релігією з політичною метою, проти «проливання сліз та крові» в ім'я релігії, проти релігійних воєн, проти «інквізиції та авто-да-фе», проти такого відношення церкви до певних «гріхів», що перечить безпосередньому його почуттю гуманності, заборона церковного похорону самогубців²⁾. Але в цьому всьому Шевченко бачить лише виродження «правдивої» релігійної ідеї, лише упадок дійсної релігійності, бо ж релігійність у своїй суті —

²⁾ Пор. стор. 75 цього тому, а також «Івана Гуса», «Кавказ» (т. II, стор. 120, р. р. 129—142) та «Світе ясний...» (т. IV) тощо.

загально-людська «правда». Треба завважити, що «правда» для Шевченка не лише «теоретична», пізнавальна правда, але й «правда» практична, себто певна справедливість, певний справедливий лад у людському світі: отже, слово це має і етичне, і онтологічне значення. «Правда» криється в кожній безпосередній, простій, наївній народній вірі, можливо — навіть у поганській вірі дикунів (Шевченко говорить про «безсловесну поетичну молитву дикуна», пор. стор. 75—76 цього тому). Цю природну, правдиву релігію викривлено почасти із злим наміром. Ця остання думка Шевченка — простий рефлекс філософської думки XVIII в., ще досить живої у Росії XIX віку.

4.

Але ці думки Шевченка мають не лише загальний примітивно-раціоналістичний аспект, а й другий — глибший. Шевченко далекий од того, щоб одкидати християнську релігію: постать Христа залишається для нього центральною в історії людства та в житті окремої людини. Але Шевченко вважає, що треба сучасну християнську релігію звільнити від чужих їй елементів. Це очищення для нього, як і для «Книг Биття Українського Народка», полягає на встановленні безпосереднього відношення індивідуума до Бога: лише Бог має бути предметом віри та поклоніння: «І Тобі одному поклоняться всі язики у віки і віки» («Кавказ», т. II, стор. 118, р. р. 33—34). Бога Шевченко не може уявити собі за аналогією з «царем» — уява досить звичайна і в жидівстві, і в християнстві. — Для Шевченка характеристичне:

«...карать і милувать не буде,
Ми не раби його, ми люди...»

Саме тому для Шевченка Бог не «візантійський Саваоф», одірваний від людини безмежністю величності. В цьому протиставленні: «Бог» — «Саваоф» кульмінаційний пункт того дуалізму в ставленні Шевченка до релігії, що про нього ми говорили вище.

Христос, як сказано, — для Шевченка центр світової історії; в постаті Христа розв'язана головна проблема лю-

дини, проблема свободи — по Христі ми вже не «мремо р а б а м и». Але саме тому Христос займає центральне місце в історії лю д с т в а, що в ньому — разом із Божою природою був у якійсь найвищій ідеальній формі вершок природи людської; в Христі найвища форма правдиво-людського. Коли один денунціант писав, що Шевченко, мовляв, говорив, «Христос не Бог, а людина, що через свій розум заслужила на вічне почитання людства», то це, розуміється, перебільшення, — але сама думка могла мати підставу якраз у цьому характеристичному для Шевченка зв'язуванні «божественного» з людським, у тому, що може на перший погляд здаватись «приниженням» божественного. Тому Шевченко «антропологізує» Христа (як, доречі, і цілу св. історію). Майже непомітно, але послідовно, брешуть ноти цієї антропологізації в небагатьох рядках про Христа в «Букварі» Шевченка: «Ісус Христос, Син Божий Святим Духом, воплощений од Пречистої і Пренепорочної Діви Марії, научав людей беззаконних слову правди і любови, єдиному святому закону. Люди беззаконні не няли віри Його іскренньому святому слову, і розпяли його на Хресті межі розбійниками, яко усобника і богохула. Апостоли, святії ученики його, рознесли по всій землі слово правди і любови, і Його Святую Молитву» (див. у т. V). В цих небагатьох рядках підкреслені людські риси життя Христа — «іскренність», конфлікт з «беззаконними людьми», розп'яття «межі розбійниками», засудження Христа, як революціонера («усобника»). А найважливіший зразок «секуляризування» Шевченком св. історії маємо в його поемі «Марія».

Те значення, яке мав план цієї поеми для Шевченка, знаємо з його листів. Він збирається «аналізувати серце матері за життям Святої Марії», «описати серце матері за життям Пречистої Діви, Матері Спасителя» (див. у т. X листи до кн. В. Репніної з 1. I. і 7. III, 1850). Цей план Шевченко має, як бачимо з цитованих листів, уже в 1848—1850 роках. Він зв'язаний у площині сюжетній з тими мотивами творчості Шевченка, що оспівують дівчину-матір — цей, здається, взагалі центральний образ поезії Шевченка (Балей, Білецький). Що ж торкається релігійної сторони поеми «Ма-

рія», то маємо тут — почасти — той самий настрій, що привів на Заході до численних «секуляризованих» («світських») зображень «Життя Ісуса». Один з найвизначніших представників цієї течії на Заході, Давид Штравс („Leben Jesu“) 1835—6 р. р.) поставив собі, за його власним визнанням, завдання — змалювати «життя історичного Ісуса в його простих людських рисах», — це, на думку одного з критиків Штравса, Бруно Бауера, значить «представити людську природу в її загальності: (Allgemeinheit)»... Ці слова цілком відповідають поглядові автора «Марії». Разом з тим вони ясно вказують на те, що безумовно відчуває кожен читач «Марії», навіть і той, кого болюче вражає «зниження» життя Святої Диви до звичайної, людської романтично-індивідуальної трагедії. Шевченко не пише «Гавриляди», як Пушкін, — його поема це не акт блюзнірства, а «Поема-псалом»... Шевченко бачить за постаттю Марії загальну трагедію матері. Дуже можливо, що він користувався переказами знаної йому книги Штравса. Бо, як здається, якраз з книги Штравса найлегше зясувати деякі подробиці Шевченкової «Марії»: напр., Шевченкового «благовісника», що приходить до Марії від Єлисавети (чому? у Шевченка це цілком не мотивоване, у Штравса це подане як важливий момент у викладі «Життя Ісуса» Павлюса, 1828 р.) або участь Марії в житті та проповіді Ісуса (див. «Марія»). Шевченко не міг сам читати книги Штравса, неприступної йому вже через мову, але міг «сюжетні» деталі легко втримати в пам'яті з оповідань про її зміст. Але з другого боку він уживає (цілком «некритично») апокрифічних мотивів маріянських легенд, знаних йому почасти з народньої усної, почасти з іконописної традиції. У кожному разі Шевченко сполучує з «секуляризованим» зображенням життя Марії такі гімни їй, як от рядки:

«Все упованіє моє
 На Тебе, мій пресвітлий раю...
 Святая сило всіх святих,
 Поенепорочная, Благая...
 Благословенная в женах,

Святая Праведная Мати
Святого Сина на землі...»

Подібні релігійні «гімни» взагалі характеристичні для Шевченка: крім поданих місць із поеми «Марія» пор. «Моліться, братія, моліться», в «Відьмі» — «Молюся знову, уповаю», «Мій Боже милий», або «Радуйся, ниво непопитая», «Смирітеся, моліться Богу» і ін. Це в його релігійних висловах ніби протилежний бігун до отого «зниження» святого до простого людського, до отієї «секуляризації» святощів, до всього, що йому закидали, як «блюзнірство».

Не дурно ж один із російських критиків дивувався кількості молитов у поезії Шевченка (К. Чуковський). Але в цих молитвах маємо того ж «наближеного до землі» Бога, або, як хочете, Бога, що зійшов на землю. Дуже характеристична помилка Шевченка, який цитує рядок із Лермонтова:

«И видятъ Бога на земль!»

— в дійсності ж у Лермонтова стоїть:

«И счастье я могу постигнуть на земль,
И в небесахъ я вижу Бога...»

Саме тому навряд чи можна говорити про «містичні» елементи в поезії Шевченка (як це робив напр. Ст. Балей), якщо ми хочемо слово «містичний» розуміти в його стислому богословському сенсі: «містичне переживання» є вихід людини по-за межі її обмеженого людського існування та її зілляння або — по меншій мірі — надзвичайне наближення до цього божественного буття: людина «поринає», зникає в Бозі, «розпливається», «зливається з Богом», «обожується»... Більшість цих справді містичних формул знайдемо в Сковороди. У Шевченка ж людське буття стоїть у такій мірі в центрі світу, що «потустороннє буття», якась власна сфера, в яку людина б вийшла із своєї «людськості», не грає для нього великої ролі. Та «містичне переживання» — це не єдина, та й не головна форма християнського релігійного переживання: отже, брак містичного переживання у Шевченка нічого не міняє в наших мір-

куваннях, — зрештою, світова релігійна поезія здебільшого взагалі не малює містичного переживання, або малює його з чужих слів.

5.

Шевченко свідчить про свої релігійні інтереси не лише тими своїми писаннями, з яких промовляє безпосереднє релігійне переживання, але й численними переспівами з Святого Письма та епіграфами з Св. Письма до своїх творів. На засланні він читає Євангелію. «Одинока розрада моя тепер — це Євангелія», — пише він до кн. Репніної 1. I. 1858, «Новий Завіт я читаю з благоговійним трепетом» — пише він знову їй 7 III. 1850; «дочитую біблію» — пише він до Родзянка 23. X. 1845. Він просить прислати (28. II. 1848, 1. I. 1850), а за спогадами К. Герна й читає Тому Кемпійського, інтерес до якого приніс на заслання, мабуть, з кол кирило-методіївців, які «Наслідкування Христа» надзвичайно цінили. Не нехтує Шевченко й обрядом: що він ходить до церкви, бачимо і з замітки в щоденнику, що сьогодні до церкви він не ходив, можемо побачити і з згадок про відвідування церкви, як про річ, що сама собою розуміється, в повістях (напр., «Варнак»); до кн. Репніної Шевченко пише (28. II. 1848): «Опанувало мене якесь чуття невідоме («приїдіте всі труждающіся і обременії, і аз упокою ви»). Перед благовістом до утрени згадав я слова Розп'ятого за нас і неначе ожив: пішов до утрени й молився так радісно, так чисто, як може ніколи досі. Я тепер говію й сьогодні причащався Св. Таїн. Хотів би, щоб усе моє життя було таке чисте і прекрасне, як сей день!» Пригадаймо й відповідні уступи з «Нещасного». В кожному разі ніяк не видно, щоб Шевченко по засланні підпав під вплив загального тоді атеїзму російської інтелігенції («шестидесятые годы»!). Свою релігійну субстанцію Шевченко приніс із своїх молодих років. Була тут не лише релігійність рідного села, що до неї Шевченко й пізніше, як ми бачили, ставився з повагою та теплим почуттям, але й глибока релігійність кол кирило-методіївських. Розчарування в російській церкві, може, мало ха-

рактер внутрішньої кризи... В кожному разі Шевченко навчився сумніватись. А криза, що повстала в його душі внаслідок роздумувань над долею свого народу, привела його до постійних вибухів одчаю від —

»Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю...«

або:

»...а до того
Я не знаю Бога! —«

аж до віршів про «всевидящее око»...

Але не треба забувати в першу чергу того, що такі місця зв'язані також з традиційною поетичною тематикою титанічно-байронічного романтизму. тема розпачу висловлюється в цій поезиці, що її впливові Шевченко так очезаидно підлягав, саме такими сумнівами в існуванні Божому, «протестом» або «повстанням» проти Бога. Та навіть, як і визнати такі й подібні місця за адекватні вияви переживань Шевченка, то й тоді при детальному розборі легко бачити, що вони ні в якій мірі не можуть бути аргументами за «атеїзм» Шевченка, а до того й взагалі не можуть бути основою для висновків про його світогляд!

До певної міри розхитали правовірність поглядів Шевченка і впливи — досить незначні — протестанських ідей, — з якими він познайомився почасті через кирило-методіївців. Глибший слід залишив, мабуть, у релігійній свідомості Шевченка Давид Штравс — з імям його Шевченко мусів зустрічатись напротязі цілого життя. Та й у Києві від кирило-методіївців можна було чути про Штравса; імя Штравса було тоді там таке популярне, що навіть стало об'єктом ходячих анекдотів (напр., про студента Тулуба, що мав зв'язки в колах кирило-методіївців і вжив теорії Штравса для жарту над проф. богословія Сковрцовим, або про авторитетного в колах кирило-методіївців проф. філософії П. С. Авсенєва, що був великим ворогом Штравса і спалив, мовляв, Штравсівське «Життя Ісуса»). В Петербурзі

Шевченко міг чути про Штравса від знайомих йому «петрашевців». На засланні він знайомиться та приятелює з Брониславом Залеським, приятелем А. Сови-Желіговського, якого Шевченко дуже часто згадує в листах, — а в «драматичній фантазії» Желіговського «Йордан» (1845), яку Шевченко на власне визнання добре знає («як моє серце»), зустрічаємось і з Штравсом, як з ворогом історичного християнства. Нарешті, по повероті з заслання Шевченко знайомиться в Петербурзі з російським малярем О. А. Івановим, яким він цікавився вже раніше та творчість якого підлягала рішучому впливові теології Штравса; Шевченко мусів бачити також малюнки Іванова — проекти картин до великого храму, що мав унагляднити цілу теологію Штравса (в малюнках цих образ Благовіщення оточений мітологічними паралелями, що їх зібрав Штравс). По повероті з заслання Шевченко мусів зустрінутись із атеїзмом, що охопив у кінці 50-х і початку 60-х р. р. XIX в. широкі кола російського суспільства, але прихильником цього атеїзму він ні в якому разі не став, і «Марія» його на тлі цього атеїзму була скоріше обороною євангельського оповідання й постаті Св. Діви, аніж нападом на них.

Немалі були впливи на Шевченка й з іншого боку — з боку польського християнського радикалізму. Від часів перебування ще в кріпацькому стані у Вильні та Варшаві через петербурзькі роки та роки заслання й повероту до Петербургу тягнеться довгий ряд польських знайомств та приятелювань Шевченка. Тому зрозуміле і його знайомство з польською літературою та духовим життям Польщі. Значні схожості, що їх знаходимо в творах Шевченка з ідеологією польських політичних письменників, дозволяють у багатьох випадках припустити безпосередній польський вплив на Шевченка. Зокрема заслуговує на увагу спільне Шевченкові та полякам своєрідне сполучення християнської релігійності з політичним радикалізмом та революційним настроєм, — що, доречі, було характеристичною рисою також і ідеології кирило-методіївців та майже не мало паралелів на російському ґрунті. Основна схожість релігійної ідеології Шевченка з одним із найціка-

віших польських пам'яток цього напрямку, «Христовою Польщею» Круліковського („Polska Chrystusowa”, 1842) — це утотоження релігійної й соціально-політичної «правди» та негачія несправедливого суспільно-політичного ладу в ім'я релігійної правди. Для Круліковського, як пізніше й для Шевченка, Бог — Правда, і людство має підлягати лише самому Богові, Йому Одному вклонятися та служити. Щоправда, в Шевченка бракує зовсім елементів суто-польської «месіаністичної» думки. Так наближається Шевченко власне до західних первородів та зразків відповідних польських течій (Ляммене). Зразки ці Шевченко міг теж знати.

6.

Не можемо залишити нашої теми, не вказавши на те, що в релігійних позиціях Шевченка помічаємо в тій чи іншій мірі сліди кількох основних помилок релігійної думки, до яких досить часто релігійні шукання людства приводили. Це власне основні хиби майже кожного релігійного антропологізму. Це поперше — певний «неісторизм», ігнорування того факту, що життя, й пізнання людські — отже й релігійна свідомість — обмежені становищем людини в історичному процесі. Поруч з цим іде певне нехтування тим, що кожне явище духового життя людини (отже й церква, як історична форма людського життя) завжди можливе лише в певній конкретній формі, як певна «позитивна» релігія, конфесія та конфесійна церковна організація. Шевченкові з погляду його послідовного та радикального «антропоцентризму» здавалося, що людина стоїть і над історичним процесом, і над культурними формами та формаціями. Але він сам міг дійти до свого уявлення про цю абсолютну цінність, про людину, лише через свій власний, в значенні філософському обмежений, суб'єктивний досвід, — творив свій ідеальний образ релігії з обмеженої суб'єктивної антропоцентричної перспективи. Проте, треба визнати, що вказану однобічність поглядів Шевченка на релігійні проблеми значно змякшували його любов до рід-

ного краю та свого народу, любов, завдяки якій він міг побачити вічний зміст в історично- та культурно-обмеженому явищі живої віри українського народу.

Література: До розділу 1: Див. про згаданий арешт Шевченка: П. Зайцевъ: „Новое о Шевченко“, „Русский Библиофиль“, 1914, кн. I; а також М. Новицький: „Арешт Шевченка в 1859 р.“, „Шевченківський Збірник“ I, 1924; про розрив з ним Максимовича — Чалый: „Жизнь и произведение Шевченка“, К. 1882, стор. 202—203. — Різні погляди щодо релігійності Шевченка (подаємо тут лише приклади): негативний з католицького погляду: напр. Г. Костельник: „Шевченко з релігійно-етичного становища“, Львів 1910, або Єп. Григорій Хомишин: „Українська проблема“, 1933, стор. 13 та далі, 105; зображення Шевченка, як атеїста: у А. Річицького, „Шевченко в світлі епохи“, Х. 1925, що висловлює офіційно визнані на Світовській Україні погляди на Шевченка. — Старші спроби зрозуміти відношення Шевченка до релігії: В. Щурат: „Св. Письмо в Шевченковій поезії“, Львів 1904; Максимъ Славинскій: „Шевченко и библия“ в „Украинской Жизни“, 1912, 2. — Православний голос в обороні Шевченка: І. Власовський: „Шевченко в релігійнім світлі“, „За соборність“, 1934, 8. — Протестанські голоси: „Віра і Наука“, 1934, 3; „Стяг“ 1934, 3. — В останні роки про релігійність Шевченка писав акад. С. Смаль-Стоцький: „Т. Шевченко. Інтерпретації“, Варшава 1934 (праця ця повстала вже давно); він обороняє думку, що Шевченко був людиною по-християнському релігійною; цю саму думку обороняю я в своїй книзі „Нариси з історії філософії на Україні“, 1931, стор. 128—134 та в статті „Sevcenko und David Strauss“ в „Zeitschrift für slavische Philologie“, том VIII, 1931 (це — частина промови, виголошеної в Празі ще 1926 р.), при чому вказую на правдоподібний вплив протестанських спроб змалювати „життя Христа“ в „протист людських рисах“ на ідею „Марії“; в останньому часі вийшла стаття М. Гнатюшака: „Т. Шевченко й релігія“, „Дзвони“, 1936, 3, стор. 107—114 та 4, стор. 144—156, — праця приносить деякі цікаві подробиці, зокрема подає огляд полеміки в справі релігійності Шевченка (лише в Галичині), але в цілому хоче оборонити не лише християнську релігійність, але й церковну ортодоксальність Шевченка, чого досягає лише відінтерпретуванням окремих його думок; не можу тут зупинятись на тому, що в статті Гнатюшака перекручені мої думки способом, який примушує думати, що автор не зрозумів як слід моєї статті, що її цитує. — Згаданий фальсифікат належить М. Лободовському, „Перегляд поеми „Марія“ Т. Шевченка“, Харків 1910 — вірші, мабуть, твір самого Лободовського, художня вартість їх негативна.

До розділу 2: Про відносини Шевченка з о. Ле-

бєдинцевим див. статтю В. О. Бїднова: „Т. Шевченко та справа українїзації церкви“, „Наш Шлях“, Камянець на Подїлї 1920, ч. 49 (10 березня). Про православне українське духовенство, серед якого Шевченко перебував 1845 р., пор. ще Беренштам в: „Шевченко вь воспоминанїяхъ простолюдннвъ“, (згаданї спомини Татарчука), „Кїевская Старина“, 1900 р. кн. 2. стор. 252—253; про кс. Зельонку — Зайцев, *op. cit.*; Шевченко на виставї — спогади Н. Д. Н., „Кїевская Старина“, 1889, III, стор. 732.

До розділу 3: Про „антропоцентризм“ Шевченка див. мої „Нариси з історїї філософїї на Українї“ (цит.), там саме про подібні підстави мислення кирило-методїївцїв. Мушу тут підкреслити, що „антропоцентризм“ — ставлення людини в центр світогляду — це формальна властивість світогляду, що так само може мати місце в межах християнського (церковного чи нецерковного) світогляду, як і в межах якогось іншого: це мушу підкреслити з огляду на непорозуміння, які бачу в статї Гнатюшак (цит.) „Про хиби антропологізму“ — див. в параграфї 6-му. — Так само маю підкреслити, що я зовсім не думаю, що в Шевченка „їде річ не про етичні..., але про чисто практично-людські проблеми“, як це менї закидає Гнатюшак (цит. стор. 145), — нічого подібного я нїде не говорив; але я протиставляв та протиставляю Шевченкове „конкретне“ етичне мислення в образах та живих постатях мисленню „в поняттях“ традиційної етичної теорїї; про проблему „конкретного етичного мислення“ я писав деінде; в філософській теорїї до відродження інтересу до „конкретної етики“ найбільше спричинились католицькі філософи (напр. М. Шеллер, Д. фон Гільдебрандт), в історїї філософїї до найвидатніших представникїв „конкретного етичного мислення“ належать Аристотель та Тома з Аквіну (напр. у коментарї до „Нікомахової Етики“ Аристотеля); мушу на це тут указати, бо др. Гнатюшак властиво підкреслює католицький характер своєї інтерпретації Шевченка. — До протиставлення Шевченка та філософїчної символїки польського месїанїзму пор. В. Щурат: „Шевченко і поляки“, Львів 1917 (також ЗНТШ, 119, 120), та П. Зайцев: „Szewczenko i polacy“, Warszawa 1934, також „Biuletyn Polsko-Ukraiński“, 1934, стор. 10—45. — До оцінки „Івана Гуса“ див. статтю І. Брика про джерела цієї поеми в ЗНТШ, 126—7. До поняття „правди“ в Шевченка Зайцев, *цит. твір*, стор. 36 та далї.

До розділу 4: Ст. Балей: „З психологїї творчости Шевченка“. Львів 1916, про „містичні“ переживання Шевченка стор. 79—91; про „Марїю“ в контекстї образу „дїчина-мати“ — Л. Білецький, „Спудей“, Прага 1926, ч. 4. Про звязок тематики „Марїї“ з ідеями протестантської теологїї — див. мою *цит. статтю* в „Zeitschrift für slavische Philologie“, зокрема стор. 375—387, де також вказівки на літературу та доказ моїх тез. Крім „Життя Христа“ самого

Штрауса, пор. ще рецензію Б. Бауера в „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“, 1836, III, стор. 891—892. Про апокрифічні мотиви в „Марії“ І. Франко в ЗНТШ, том 119—120, стор. 348—356.

До розділу 5: Збір матеріалу про відношення Шевченка до Біблії — головне в цит. брошурі В. Щурата: „Шевченко і Біблія“. — Про релігійність кирило-методіївців та її філософічні елементи — див. мої „Нариси..“ (цит.); доречі, для нашої теми цілком неважливо, чи Шевченко позичив щось від кирило-методіївців, чи сам впливав на них: певні схожості їх релігійного світогляду мусимо просто констатувати. — Література про „Шевченка та Штрауса“: спогади Солтанівського („Україна“ 1924, стор. 77—79) про анекдот з Тулубом; про Авсєнева, як ворога Штрауса; Іконниковъ „Словарь профессоръ и преподавателей Университета св. Владимира“, стор. 516—7, про звязки Авсєнева з кирило-методіївцями — мої „Нариси“; про звязки Шевченка з „петрашевцями“ — О. Дорошкевич: „Шевченко і його доба“ II, 27—43, Айзеншток: „Червоний Шлях“, 1923, 8, стор. 238, В. Семеновскій: „Голос Минулого“ 1918, 10—12, стор. 48—9. Про знайомство Шевченка з Совою-Желіговським: Зайцев, цит. твір: листи Шевченка до Залеського від 1853 (без дат): 20. V. 1853; січень 1854 р. 6. VI. 1854; 9. X. 1854; 8. XI. 1854; 10. II. 1855; 10. IV. 1855; 25. IX. 1855; 21. IV. 1856; 20. V. 1856; літо 1856; 10. VI. 1856; 8. XI. 1856; 10. II. 1857; 8—20. V. 1857; 10. VIII. 1857. Згадки про „Иордана“ в двох листах. У „Журналі“ про Сова 28. III, 11. IV та 13. V. 1858. — Про Іванова — моя стаття в паризькому часописі „Путь“ 1930, ч. 30, стор. 41—59, там вказівки на дальшу літературу (головне праці В. Зуммера). Шевченко про Іванова: „Художник“ (т. VI нашого видання, стор. 115), „Журнал“, 27. VIII. 1857, 28. VIII. 1857; Іванов про Шевченка — лист до брата 30. V. 1858 (в книзі М. Боткинъ: „А. А. Ивановъ, его жизнь и переписка“, 1880, стор. 333, там і інший матеріал). — Цитати з Штрауса — „Leben Jesu“ 1835, стор. 727, 736. — Про звязки Шевченка з польками — цит. вже праці В. Щурата та П. Зайцева. Помимо певних перебільшень польських впливів в праці Щурата, обидві згадані праці подають на сьогодні вичерпливий збір матеріалу та в цілому вірно його освітлення. — Про літературні польські впливи на Шевченка (прийнято під увагу й релігійні моменти): О. Колесса: „Шевченко і Міцкевич“ (ЗНТШ, 3, 1894) та Я. Гордписький: „Шевченко і Красінський“ (ЗНТШ, 119—120, 1917); остання праця вже занадто перебільшує вплив Красінського на Шевченка.

Дмитро Чижевський.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

- А («Молчалін») — 15, 251
Алгуст, цезар — 21, 254
Авдотя, куховарка Бурцевих — 108
Авдотя, нянька Ускових — 66
Адлерберг В. Ф., гр. — 210, 305
Адолюфіна — 230, 244
Айзеншток Є. — 328
Аксаков І. С. — 220, 310
Аксаков К. С. — 220, 310
Аксаков С. Т. — 114, 189, 192, 204, 210, 218—221, 233, 272, 299, 303, 305, 310, 314
Аксакова В. С. — 310
Аксакова Н. С. — 220, 310
Аксакових родина — 218—221, 310
Акдрузький Ю. Л. — 135, 283
Анненков І. О. — 161, 169, 171, 284, 291, 294
Анненкова П., ур. Гебль — 170, 294
Антоній (Павлинський), єп. — 205, 303
Апрелев В. П. — 50, 261
Апухтін О. М. — 308
Арбенев, музика — 152, 287
Арбеневи, діти — 152, 287
Арій — 259
Артемовська-Гулак О. І., ур. Іванова — 238, 240, 244, 246, 270
Артемовський-Гулак П. П. — 272
Артемовський-Гулак Семен — 67, 80, 89, 99, 148, 221, 224, 225, 227—229, 230, 231, 234—241, 244, 246, 264, 270, 313, 317
Афанасев О. М. — 213, 219, 306
Афанасев-Чужбинський О. С. — 48, 49, 50, 260, 261, 263
Бабкін О. Є. — 192, 242, 300
Бабст І. К. — 213, 217, 219, 223, 306
Бажанов М. Є. — 15, 66, 87, 251, 270
Баженова, жінка М. Є. — 81, 90, 251
Байков І. — 169
Байрон Дж. — 137, 284
Бальмен Я. де — 280
Балагуров О. В. — 101, 270
Бантиш-Каменський Д. М. — 265
Барбе Ог. — 124, 137, 166, 227, 276
Барбієрі Д. Ф. — 154, 288
Барков І. С. — 61, 263
Бартенев П. — 310
Бархвіц С. А. — 50, 261
Бекович-Черкаський, кн. — 247
Беллінгсгаузен Ф. Ф. — 259
Белліні — 271, 314
Бем, флейтист — 271
Бер К. М., акад. — 81, 250, 266
Беранже П. — 47, 175, 187, 198, 205, 225, 260, 303, 312
Бетховен — 177, 195, 220, 271
Безобразов — 229

- Белінський В. Г. — 261
 Белов М. О. — 198, 302
 Беляєва Є. — 200
 Бенедіктов В. Г. — 124, 142, 227, 233, 276, 277
 Бестужев-Марлінський О. О. — 284
 Бестужев-Рюмін М. П. — 293
 Еїбіков Д. Г. — 84, 266, 267
 Білозерська О. М., див. Кулішева
 Білозерський В. М. — 221, 224, 229, 234, 237, 241
 Білозерський М. Д. — 194, 301
 Бобеліна — 296
 Бобржецький О. О. — 147, 275
 Богданович І. Ф. — 320
 Бодянський О. М. — 178, 215, 216, 299, 307
 Болтін М. П. — 195, 205, 301, 304
 Болховітінов Є. — див. Євгеній, митр.
 Бона Сфорца, королева — 275
 Борель — 230, 244, 315
 Борисполець П. Т. — 235, 319
 Боровиківський Л. — 272
 Бояренко Г. — 247
 Браницька О., гр., ур. Енгельгардт — 280
 Брон Г. І. — 183, 297
 Брилкін М. О. — 147—149, 152, 153, 155, 156, 158, 163, 174, 185, 186, 193, 208, 240, 285, 287, 300, 305, 321
 Брилкін П. О. — 208, 305
 Брилкіна А. О., жінка М. О. — 155
 Брилкінівна М. О., сестра М. О. — див. Грасс М. О.
 Брилкіни, родина — 151, 160, 185, 187, 192, 285, 289
 Бруні Ф. А. — 64, 69, 264, 282
 Брюлов К. П. — 32, 41, 45, 52, 62, 63, 64, 69, 95, 156, 236, 239, 255, 260, 261, 263, 264, 270, 283, 311, 312, 320
 Брюсов В. — 268
 Бубнов — 209
 Булавін Кіндрат — 70, 265
 Булгарин Т. В. — 290
 Бурдін Ф. — 302
 Бурцев Л. О. — 106, 108, 110, 114, 115, 271
 Бутаков О. І. — 212, 305
 Бутакова — 212
 Бюрно К. І. — 88, 228, 269, 313
 Вазарі Дж. — 269
 Варвара, королева (ур. Радивил кн., за перш. чолов. Гаштолдова, гр.) — 120, 127, 275
 Варваці — 111, 272
 Варенцов В. Г., проф. — 160, 164, 168, 178, 290, 296
 Варенцов, моск. купець — 220, 309
 Варенцов О. П. — 172, 184, 189, 296
 Варенцова С. Ф., ур. кн. Голціна — 172, 173, 296
 Васілев, бухгалтер — 113, 114
 Васілев М. О., адмірал — 56, 79, 263
 Васілева К. М., ур. Лаврова — 157, 159, 172, 195, 289, 301
 Васільчиков В. І., кн. — 241, 322
 Ватт Дж. — 119, 214
 Вебер К. — 271, 302
 Веймарн О. В., ген. — 154, 155, 158, 170, 288
 Величко С. — 216, 307
 Вельтман О. Х. — 217, 308
 Верді Дж. — 271, 323

- Верстовський О. М. — 271
 Вельгорський М. Ю., гр. — 271
 Венявський Г. — 271
 Весловський — 192, 300
 Ветан — 271
 Вільдер, фельдгер — 132, 134
 Вільбоа К. — 241, 321
 Вільде М. Г. — 211, 305
 Владіміров, актор — 175, 178, 180, 194, 206, 208, 209, 296
 Возніцин Я. О. — 132, 133, 271
 Волконський С. Г., кн. — 217, 220, 284, 308
 Волконська М. М., кн., ур. Раєвська — 308
 Волконський М., кн. (Ніколенька) — 308
 Волконський Ф. М. — 205, 303
 Воронцов М. С., кн. — 130, 280
 Воронцова Л. К., ур. Бралицька гр. — 280
 Воронцова-Дашкова К. Р., гр. — див. Дашкова
 Врангель О. Є. — 83, 266
 Вревський І. О., ген. — 313
 Вульпіус Х. А. — 296
 Вяземський П. А., кн. — 264
- Гайдн Ф. І. — 198, 271, 302
 Галаган Г. П. — 221, 227, 230, 231, 234, 241, 310, 316, 318
 Гальберг С. — 283
 Ганна Дмитрівна, акторка — 178
 Гартвіг А. Г. — 152, 153, 155, 156, 165, 287
 Гебль Поліна — див. Анненкова П.
 Гегель — 262
 Гербель М. В. — 277
- Герн К. І. — 88, 111, 269
 Герцен О. І. (Іскандер) — 158, 160, 168, 169, 178, 179, 214, 254, 277, 280, 284, 288, 290, 293, 294, 302, 306—308, 311, 315, 316
 Гессе П. — 63, 263
 Гільде, m-me — 162, 166, 174, 176, 186
 Гогарт В. — 197, 302
 Гоголь М. В. — 34, 61, 73, 95, 114, 127, 164, 167, 192, 259, 265, 268, 270, 278, 293, 298, 319
 Головатий А. — 250
 Гончаренко А. — 277
 Гольбейн Г. — 63, 264
 Грекова І. А. — 214, 307
 Гребінка Є. П. — 277
 Григорій, деньщик — 17
 Григорович В. І. — 54, 262
 Григорович Д. В. — 263
 Громека С. С. — 230, 240, 315
 Губер Е. І. — 205, 206, 257, 258, 303
 Гудович І. В., гр. — 44, 259
 Гудович А., гр. — 255
 Гулак — див. Артемовський
 Гумбольдт О. — 234, 318
 Гусіковська Дуня — 127, 278
- Галахов О. Д. — 234, 318
 Галіч О. І. — 54, 262
 Газаренгі Дж. — 106, 271
 Гверчіно — див. Барбієрі
 Ге М. — 277
 Гете В. — 21, 205, 257, 258, 268, 289
 Гіббон Е. — 287
 Глінка М. І. — 233, 271, 314, 317
 Годунов Борис, цар — 112, 264
 Голеніщев А. В., гр. — 234, 244, 318

- Голинська П. М. — 184, 191, 298
 Голіцин В. Ф., кн. — 172, 173, 175, 295, 296
 Голіховська — 161
 Голіховський П. П. — 160, 161, 162
 Головін О. — 92
 Гонг — 279
 Горчаков Д. П., кн. — 289
 Горчаков М. Д., кн., ген. — 313
 Грабовський М. — 130, 280
 Градович Е. О. — 225, 242, 312
 Градовичі — 244
 Гранд — 167
 Грановський Т. М. — 307
 Грасс І. П. — 152, 153, 166, 287
 Грасс М. О., ур. Брилкина — 192, 208, 300
 Греч М. І. — 290
 Грігорев Ап. — 287
 Грінберг І. Л. — 233, 241, 244
 Грیشков — 317
 Гурев О. Д., гр. — 241, 294, 322
 Гюдєн Ж. А. — 177, 296
- Дадянов — 145, 285
 Давид, пророк — 181
 Даль В. І. (козак Луганський) — 15, 17, 69, 171—174, 181—183, 210, 295, 297
 Данилевський Г. П. — 219, 308
 Данилевський М. Я. — 35, 81, 258
 Данте Аліг'єрі — 22, 213, 254, 306
 Даргомижський О. С. — 233, 317—318
 Дахмицин — 96
 Даціаро — 237
- Дашкова К. Р., гр., ур. Воронцова кн. — 218, 308
 Демідов Д. О. — 170, 295
 Демідова М. Ф. — 170
 Демідови — 294
 Демянов Г. — 289
 Державін Г. Р. — 114, 134, 272, 283
 Дзюбин Л. Н. — 224, 227, 231, 236, 240—241, 312, 320
 Дімфан — 254
 Діонісій, архим. — 158
 Дмитро Самозванець — 264
 Добролюбов М. О. — 261, 287
 Долгоруков В. А., кн. — 230, 315
 Доніцетті Г. — 194, 271, 301, 318
 Дорохов І. С. — 48, 260
 Дорохова А. Я. — 48, 260
 Дорохова М. О., ур. Плещева — 166, 168, 170, 184, 190, 191, 196, 200, 204, 206, 211, 223, 260, 263, 294, 301
 Дорошенко Д. І. — 285, 292
 Драгоманів М. П. — 306
 Дубельт Л. В. — 136, 254, 255, 283, 285, 322
 Дуров С. — 276
 Дюма О., батько — 114, 294
 Дюрер А. — 63, 264
 Дюссо — 242, 322
- Еггерт, ветеринар — 258
 Еггерти — 258
 Еггертова — 38, 258
 Елькан О. Л. — 227, 312
 Енгельгардт В. П. — 230, 239, 244, 280, 315
 Енгельгардт П. В. — 230 («дідик») — 315
- Євгеній (Болховітінов), митроп. — 70, 265
 Єпіфанов Т. З. — 125

- Ефремов С. О. — 251, 254, 273, 278, 294, 316, 317
- Жадовська Ю. В. — 230, 315
- Жадовський М. В. — 230, 315
- Желєзнов О. І. — 69, 265
- Желіговський Е. (Антоній Сова) — 223, 229, 241—243, 311, 314
- Жемчужніков В. — 316—317
- Жемчужніков Л. — 171, 180, 235, 295, 297, 316, 318
- Жемчужніков О. — 316—317
- Жемчужнікови, брати — 233, 316
- Жірап — 263
- Жуковський В. А. — 63, 64, 255, 262, 293, 319
- Забєлін І. Є. — 217, 308
- Завадовський — 271
- Зайцев П. І. — 292—293, 303—304, 312—13, 315—16
- Закревський А. А., гр. — 44
- Зелеський Брєн. — 13, 87, 161, 162, 172, 189, 250, 262, 266, 291, 292, 296, 318
- Зальца М. А., барон — 190, 300
- Зальца Н. А., баронеса, ур. Рашет — 190, 300
- Зарянка С. К. — 69, 265
- Зброжек Т. — 117, 273
- Зембулатов М. І. — 235, 319
- Зигмунтовська С. С. — 42, 44
- Зигмунтовський К. М. — 14, 39, 40, 42, 44, 251
- Зигмунтовські — 39—42, 259
- Іван Лютий, цар — 112, 135, 309
- Іванов О. А. — 94—96, 269—270
- Івашев В. П. — 170, 294
- Івашева К., ур. Лєдантю — 294
- Ігнатєв, унтер-офіцер — 101
- Ігнатєв, сторож — 135
- Ілін М. І. — 245, 323
- Іскандєр — див. Герцен
- Йоан, апостол — 182
- Йордан Ф. І. — 167, 235, 238, 293, 318—319, 321
- Йосиф, митрополит — 122, 276
- Їабє Е. — 275
- Кавєлін К. Д. — 233, 234, 244, 316
- Кадніцький О. К. — 163, 174, 176, 190, 203, 208, 292
- Калам — 52, 228, 261, 313
- Калнишевський, кошовий — 253
- Каменецький Д. С. — 205, 227, 229, 243, 303
- Кампіоні А. А. — 35, 36, 37, 44, 90, 258
- Канова — 320
- Канніст В. В. — 43, 259
- Карамзін М. М. — 114, 131—132, 272, 280
- Кєратигін В. А. — 43, 259
- Кармєлюк — 246, 323
- Кєрташєвська Н. В. — 230, 315
- Кєрташєвська В. Я. — 230, 315
- Кєрташєвські — 230
- Кєртуш Л. Д. Б. — 161, 291
- Кєтерина II — 134, 253, 259, 283, 307—308, 319, 320, 322
- Кєтєнін О. А., ген. — 27, 257
- Кєтєв М. Н. — 192, 300
- Кєховський П. Г. — 293
- Кєченєвський В. — 272
- Кєвітка-Оснєвянєнко Г. Ф. — 164, 281, 292
- Кєбєр Г. В. — 177, 193, 297
- Кєнсі-дє Катрмєр, гр. — 95, 270

- Кетчер М. Х. — 213, 217, 219, 306
- Кіндяков — 161
- Кіреєвський І. О. — 25—27
- Кішкін В. В. — 116, 118, 125, 139, 148—149, 159, 191, 274, 281
- Кларк — 273
- Клей — 221, 310
- Клейнміхель П. О., гр. — 144, 284—285
- Кленце — 63, 263
- Клімовський Є. (Оглоблін) — 153, 172, 175, 178, 182, 193, 208—209, 288
- Клодт П. К., барон — 235—236, 319
- Клопотовський І. П. — 115, 273
- Ковалевський Є. П. — 157, 289
- Кожанчиков О. Д. — 314
- Козаченко О. П. — 275
- Козаченкова К. Н., ур. Явленська — 122, 136, 276, 278
- Козаченківна Н. О. — див. Сапожнікова
- Козельська В. Д. — 237, 320
- Козлов І. І. — 200, 302
- Кокорев В. О. — 224, 228, 291, 312
- Кольцов О. В. — 191, 248, 277
- Комаровський М. П. — 137, 148, 283
- Кониський О. Я. — 258, 278, 295
- Контський А. — 228, 271, 313
- Корбе І. М. — 228, 229, 313
- Корнеліус П. — 63, 69, 263, 269—270, 287
- Корш Є. Ф. — 219, 309
- Корш Ф. Є. — 309
- Косарев Ю. М. — 56, 57, 79, 91, 136, 171, 258—259, 263
- Костомарів М. І. — 80, 122, 123, 149, 160, 168, 261, 266, 275—276, 285, 294, 301, 309
- Костомарова Т. П. — 122, 123, 276
- Костянтин Миколаєвич, вел. кн. — 56, 79, 262
- Костянтин Василевич, кн. нижнегородський — 204
- Котляревський І. П. — 298
- Кочубей В. П., гр. — 294
- Коцебу А. — 156, 289, 294, 323
- Коцебу, m-me — 170
- Кошелєв О. І. — 220, 292, 310
- Кржисевич М. С., ур. Задорожня — 224, 230, 239, 242, 244, 312
- Крилов І. А. — 191, 236, 264, 319
- Крилов О. Д. — 231, 316
- Кримський А. — 309
- Кронеберг І. Я. — 309
- Кронеберг О. І. — 219, 309
- Крузе фон М. Ф. — 219, 309
- Круневич П. — 190, 227—229, 237, 299
- Крюков Н. А. — 274
- Крюков О. Є. — 118, 274
- Кудлай П. Д. — 154, 155—156, 174, 207—208, 211, 288
- Кузьмін Р. І. — 233, 317
- Куліков М. І. — 297
- Куліх, унтер-офіцер — 53, 57, 58, 70, 87, 89, 90, 96, 262
- Куліш П. О. — 18, 52, 80, 99, 160, 164, 167, 171, 177—178, 182, 189, 205, 207, 215, 227, 252, 261, 264, 270, 292—293, 295, 297, 299, 301, 303—304, 309, 312, 318
- Кулішева О. М. (Ганна Барвінок), ур. Білозерська — 67, 264, 301

- Курочкін В. С. — 47, 175—176, 187, 191, 205, 225, 235, 239, 242, 244, 260, 296, 299, 312, 320
 Курочкін М. С. — 235, 241, 303, 320
 Кухаренко Я. Г. — 12, 13, 19, 25, 46, 87, 111, 114, 162, 203 —204, 249, 252—253, 256, 272, 302

 Лабзін О. Ф. — 169, 294
 Лавров М. А. — 223, 311
 Лавров П. Л. — 284, 304
 Лавровський П. — 309
 Лазарев М. П. — 43, 259
 Лазаревський В. М. — 223, 228, 235—236, 311
 Лазаревський М. М. — 5, 11, 18, 31, 44, 45, 49—51, 65, 84, 87, 88, 99, 111, 148, 154, 155, 157, 161, 162, 174, 180, 194, 205, 206, 208—209, 213, 221, 228—229, 232—233, 235, 239—240, 244, 247—248, 252 —253, 255, 259, 285, 292, 296, 304, 316, 323
 Лазаревський О. М. — 247
 Лазаревський Ф. М. — 174, 177, 181, 296
 Лазаревський Я. М. — 193—194, 301
 Лазаревські, брати — 223
 Ланкастер — 250
 Лапа — див. Лаппо
 Лаппо-Страженецький П. В. — 151—153, 155, 166, 208, 242—243, 287—289
 Левицький С. П. — 84, 266
 Левашов В. В., гр. — 161, 291
 Лейхтенберзький Максиміліян, герцог — 291
 Лєлевель Й. — 322
 Ленський Д. Т. (Воробйов) — 187, 189, 199, 283, 298, 299
 Леонова Д. М. — 233, 317
 Лермонтов М. Ю. — 86, 98, 252, 268—269, 285
 Лизогуб А. І. — 255
 Лисавета, цариця — 260
 Лисенков — 314
 Лібельт К. — 53, 54, 57, 62, 63, 65, 69, 70, 71, 82, 87, 90, 91, 261—262
 Ліст Ф. — 271
 Лосенко А. П. — 318
 Луганський — див. Даль В. І.
 Лукашевич О. — 224, 235, 239, 312
 Лукіян, слуга Брюлова — 52
 Львов, майор — 20, 23, 27, 28, 31, 253
 Людовик XVI — 192
 Лютий Іван — див. Іван

 Мазепа Ів., гетьм. — 284
 Майков Ап. М. — 219, 309
 Майоров — 204, 303
 Макаров М. Я. — 242, 322
 Максимович М. О. — 212—214, 215, 217, 220, 221, 292, 299, 305, 306, 309, 310
 Максимовичева М. В., ур. Товбич — 215, 220, 305, 310
 Малюга П. П. — 205, 303
 Марія Миколаївна, вел. кн. — 162, 185, 291
 Марков, полк. — 78
 Маркевич М. О. — 306
 Маркович (Маркевич) А. М. — 26, 213, 214, 252, 257, 306
 Маркович М. О. (Марко Вовчок), ур. Вілінська — 205, 303, 316, 323
 Мартинов О. Х. — 289
 Марцинкевич — 181, 297
 Маряна, мати патр. Ніксона — 165
 Маслов (незнаний) — 237, 320
 Маслов В. (біограф поета) — 306
 Мате В. В. — 313

- Медем, баронеса — 133, 282
 Месрбер Ж. — 165, 177, 181, 271, 293, 296
 Мей Л. В. — 231, 316
 Мендельсон-Бартольдї Ф. — 271
 Мессінг М. — 296
 Мессінг Л. Ф., ур. кн. Голіцика — 173, 296
 Мерославський — 262
 Мешков, майор — 22, 254, 269
 Мешков, надвorn. совітник — 91, 98, 261
 Мешкова, «міледі» — 16, 251
 Мікешин М. О. — 242, 319, 322
 Микола св., Мирликійський — 259
 Микола I, цар — 21, 128, 132, 138, 147, 161, 168, 190, 194, 203, 208, 224, 248, 254—259, 262, 267, 270, 276, 278, 280, 284—285, 290—292, 304—305, 312, 315, 319—320
 Михайло, слуга Олейникова — 155, 156
 Мижа, батько патр. Нікона — 165
 Миницька О. І. — 216, 307
 Миницький І. Ф. — 307
 Мін Д. Є. — 213—214, 219, 254, 306
 Мінін — 147
 Мірцев М. І. — 206, 304
 Михайлов Г. К. — 45, 52, 54, 229, 239, 259, 313
 Мнішек Марина — 112
 Могила П., митроп. — 76, 265
 Модзалевський Б. Л. — 315
 Мокрицький Ап. М. — 215, 216, 235, 256, 307
 Мокрицька М. Л. — див. Та-волга-Мокрицька
 Мокрицький І. М. — див. Та-волга-Мокрицький
 Моллер Ф. А. — 95, 270, 273
 «Молчалін» — див. А.
 Монтеке — 272
 Монферан — 322
 Мордовцев Л. Д. — 275
 Мостовський — 16, 51, 65, 80, 91, 97, 98, 103, 109, 251
 Моцарт — 153, 156, 195, 220, 271, 288
 Мочалова М. В. — 153, 288
 Мочульський М. — 249
 Муравйов-Апостол С. І. — 293
 Муравйов О. М., ген.-губ. — 191, 206, 284, 288, 294—295, 297—298, 303, 304
 Муравйова М. М., ур. Шаховська, кн. — 298, 300
 Мурільйо — 238, 258, 320, 321
 Мякішев Д. — 112, 272
 Навроцький О. — 276
 Навуходоносор — 225, 312
 Нагєв Г. М. — 23, 163, 256
 Назон Овідій — 21, 254
 Наполеон III — 161 («Кар-туш»), 202 («Злодій»), 291
 Незабитовський С. — 116, 273, 294
 Некраса Гнат — 265, 308
 Некрасов М. О. — 229, 261, 314
 Нєплюєв І. І. — 251
 Никитенко О. В. — 240, 321
 Нікон, патріярх — 165, 287, 292—293
 Нікольський С. Р. — 20, 23, 24, 65, 79, 254
 Новицький О. П. — 319, 322
 Новіков М. І. — 215, 307
 Новицький К. О. — 116, 273
 Ноздровський — 241
 Нордстрем І. А. — 136, 254, 283
 Нєров А. С. — 85, 267

- Обер Д. Ф. — 312
 Обеременко А. — 96, 97, 99
 —104
 Обєручев К. — 247
 Обручев В. О. — 30, 125, 257,
 278
 Обрядін Я. М. — 57—59, 263
 Овербек — 269
 Овсянников П. А. — 148, 151,
 155, 160, 162, 163, 166, 170,
 186, 190, 210, 285, 294—295
 Огризко Й. — 322
 Огінський — 274
 Одинцов Є. І. — 116, 273
 Озеров В. — 259
 Олейников — 186, 190, 228,
 298
 Олександр I, цар — 253,
 279, 291
 Олександр II, цар — 163,
 208, 250, 255, 270, 298, 304,
 311, 316
 Олександра Федорівна, ца-
 риця — 94, 255, 270, 320
 Олексій (Бяконт), митроп. —
 165, 293
 Ольшевський Е. — 271
 Опоків Ів. — 247
 Оппій — 289
 Оржицький М. М. — 230,
 284, 305, 316
 Орлов М. О., кн. — 257
 Орлов О. Ф., кн. — 254
 Осіпєв М. О. — 185, 252, 254,
 298
 Остаєва В. — 191, 300
 Остен-Сакен Ф., гр. — див.
 Сакен
 Островський О. М. — 34, 35,
 151, 182, 258, 287—288, 297
 —298, 323
 Остроградська (нібито) В. Д.
 — див. Козельська
 Остроградський М. В. — 230,
 237, 315
 Остроградського М. В. діти
 — 237
 Строзькі, князі — 253
 Счерєтнікова О. — 209
 Павло, апостол — 39
 Павло I, цар — 253
 Паганіні — 119, 152, 274
 Падура Т. — 246, 323
 Палібіна Ганна («Ніночка»),
 ур. Пущина — 168, 170,
 184—186, 197, 293—294
 Пальмов Г. О. — 110, 112, 113,
 271
 Пьнаєв І. І. — 266
 Пішов О. П. — 118, 152, 274
 Панченко Є. О. — 127, 138—
 139, 284
 Перовський О. В., син гр. В.
 О. — 190, 300
 Перовський В. О., гр. — 22,
 25—27, 88, 190, 254—257,
 300
 Перовські графи, рід — 295
 Перфіл — 116
 Пестель П. І. — 293
 Петро, апостол — 39
 Петро I — 81, 112, 129, 265,
 280, 320
 Петрович Г. Ф. — 209, 305
 Петровський Павло С. — 155,
 223, 289
 Петровський Петро С. — 45,
 155, 156, 259, 289
 Петровська, мати попередніх
 — 224
 Петц — 240
 Петров М. І. — 235, 239, 241,
 320
 Петров О. О. — 225, 227, 229,
 233, 312, 314
 Петров, писар — 38, 56
 Петрова Г. Я. (ур. Воробйова)
 — 229, 233, 314, 317
 Петрова, унтер-офіцерша —
 17

- Пилип IV — 172
 Пігловський — 233
 Пісарев М. Е. — 84, 266—267
 Пісарєва С. Г. — 84, 267
 Пісемський О. Ф. — 263, 273, 287, 297
 Піунов, батько К. Б. — 201, 204, 301—02
 Піунова К. Б. (за чоловіком і на сцені Шмітгоф) — 159, 187, 189—198, 200, 203, 204, 206—207, 245, 298, 305
 Піунова, мати К. Б. — 201
 Піунови, родина — 302
 Платонов, актор — 157, 178, 289
 Плетньов П. О. — 266
 Плутарх — 289
 Погодін М. П. — 220, 305—306, 309
 Погожев В. М. — 193, 203, 300
 Пожарський, кн. — 147
 Полевой М. О. — 272, 296
 Попов, маркітант — 14, 40
 Попов Мих. Макс., жандарм. уряд. — 136, 254, 283
 Попов М. І. (з Ніжена) — 166
 Попов Н. О. (історик) — 120, 127, 275
 Попов Ол. М. (теж історик) — 275
 Попов, чоловік Г. М. («красуні») — 257
 Попова Г. М. — 159, 161
 Порціанко, син. ст. сов. О. І. («нешчасний») — 27, 29, 30, 257
 Порціанко О. І., ст. сов. — 30, 257
 Порцієнко, див. Порціанко
 Поскочин М. П. — 80
 Посяда І. Я. — 135, 283
 Потехін О. А. — 153, 288
 Прокофєва, акторка — 192, 300
 Путерен Д. І. ван — 193, 212, 213, 300
 Пушкін О. С. — 85, 178, 192, 245, 256, 261, 279, 281, 297, 300
 Пуцин І. І. — 168, 170, 294
 Пущина Г. І. («Ніночка») — див. Палібіна
 Пущина Н. Д., ур. Апухтіна, в першому подружжі Фонвізіна — 294
 Пшевлоцький С. — 53, 90, 262
 Радзейовський П. — 116, 273
 Радивил[івна] Варвара — див. Варвара
 Раєвський С. — 256
 Разін Степан — 67, 68, 112, 121—122, 264, 275—276, 285
 Рамазанов М. О. — 229, 313
 Рафаель Санці — 287
 Рашель, акторка — 144, 285
 Рєвуцький Дм. — 264, 274
 Рєйковський Д. М. — 189
 Рембрандт ван-Рейн — 239, 321
 Рєні Гвідо — 52, 261
 Рєнненкампф Р. П. — 133, 281
 Рєпнін М. Г., кн. — 249, 308
 Рєпніна В. М., кн. — 166, 214, 219, 248, 293, 307
 Рєпніни, родина з її рід — 295, 302, 308
 Рєбушкін М. С. — 110, 113—115, 271
 Ржевуський В., гр. — 323
 Ригельман О. І. — 53, 261
 Рилєєв К. Ф. — 284, 293, 312
 Рогожин Ів. — див. Чельцов
 Роде — 223, 311
 Родзянки, рід — 87
 Родзянко А. Г. — 61, 263
 Родзянко П. Г. — 61, 263

- Розаліон-Сошальський В. — 312
 Розаліон-Сошальський О. — 312
 Розумовський К., гетьм. — 256
 Россіні Дж. — 271, 302
 Савічев — 216, 307
 Сагайдачний, гетьм. — 213, 306
 Садовський П. М. (Єрмілов) — 245, 323
 Сазонов М. І. — 160, 290
 Сакен фон-дер-Остен В. Ф. — 70, 265
 Саксаганський (Тобілезич), актор — 268
 Салтиков-Щедрін М. Є. — 127, 278
 Самарін І. В. — 219, 308
 Самозванець Дмитро — 264
 Самойлов В. В. — 245, 323
 Самойлова Н. В. — 187
 Саложніков А. П. — 271
 Саложніков О. О. (Саша, Сашка) — 107, 114, 117, 119—122, 124—125, 127, 137, 139, 142, 147, 216, 239, 271, 274, 278, 284
 Саложнікова Н. О., ур. Козаченко — 119, 136, 137, 275
 Саложнікови, родина — 117, 125, 148
 Сведенборг — 297
 Сверчков — 147
 Светса — 129, 279
 Свічка М. М. — 85, 267
 Свічка Марія Л. — див. Таволга-Мокрицька
 Свічка М. П., полк. — 86, 267
 Свічка П. В. (ініц. у Шевченка помилкові — стор. 85) — див. Свічка Л. М.
 Святослав, князь — 86, 267
 Серве — 271
 Сераковський З. — 189, 223, 277, 229, 299, 311
 Сетов (Сетгоф, Сетгофер) І. Я. — 234, 318
 Січинський В. — 258
 Скабичевський О. М. — 288
 Скірмунтова О. — 173, 292, 296
 Скобелев І. М., ген. — 58, 263
 Скобелев, солдат — 57, 60, 61
 Служинський Фр. — 238, 239, 321
 Слюджинський — див. Служинський
 Смаковський — 227, 313
 Смірнов Ю. В. — 224, 312
 Смірдин А. Ф. — 65
 Смуров С. Г. — 229, 314
 Снеткова II, акторка — 245, 323
 Сова Антоній — див. Желіговський Е.
 Соколов І. І. — 228, 240, 313
 Соколов П. Ф. — 313
 Соколовська Т. П. — 122, 123, 313
 Соколовський — 50, 261
 Соленик К. Т. — 86, 268
 Соловійов С. М. — 114, 127, 272, 275
 Солонина З. К. — 276
 Солонина М. Г., ур. Гамелія — 123, 276
 Софія Федорівна (?) — 241, 321
 Сошальський — 224—225, 230, 233, 235—236, 244, 312
 Сошенко І. М. — 278
 Спасович В. — 322
 Ставассер П. А. — 131, 237, 280, 283
 Станевич Я. — 223, 311
 Станкевич О. В. — 217, 219, 307
 Станкевич М. В. — 307

- Станкевичева О. К., ур. Бодіско — 216, 307
 Станкевичі, родина — 217, 219
 Старов М. Д. — 229, 230, 232—233, 241, 315
 Степанови — 240, 321
 Стівенсон Дж. — 248
 Стрем, інж. — 149
 Сумбека, цариця — 134, 283
 Суханів-Подколзін Б. — 322
 Сухово-Кобилін А. В. — 298, 323
 Сухомлинов М. І. — 235, 240, 241, 319
 Сю Е. — 30, 114, 257
- Таволга-Мокрицька М. Л. (ур. Свічка) — 228, 234, 267, 311
 Таволга-Мокрицький І. М. — 223, 227, 311
 Тарновський В. В., старший — 317
 Тарновський В. В., молодший — 275, 283, 285
 Татарінов — 177, 198, 211, 296
 Такит — 309
 Тенорані П. — 237, 320
 Тенер — 32, 258
 Тетяся — див. Піунова К.
 Тиранов О. В. — 236, 320
 Тімашев О. Є. — 161, 291
 Тіхонравов М. С. — 265
 Товбич Л. О. — 208, 209, 305
 Толстая Н. І., гр., ур. Іванова — 13, 68, 88, 89, 92—94, 148, 163, 171, 184, 210—11, 221, 224—225, 228—230, 232—233, 235—238, 239, 242—245, 250, 265, 269, 285, 295, 304
 Толстая К. Ф., гр. — див. Юнгє К.
 Толстая О. К., гр. — 225
 Толсті графи, родина й рід — 251, 255, 277, 295, 298, 311, 313, 314—315, 317
 Толстой Л. М., гр. — 152, 228, 287, 313
 Толстой О. К., гр. — 261
 Толстой Ф. П., гр. — 13, 88, 92, 161, 162, 163, 171—172, 184, 222, 229, 234, 250, 255, 269, 296, 304, 318
 Тон К. А. — 112, 147, 272, 285
 Торвальдсен — 320
 Торнау Ф. Ф., барон — 157, 158, 289
 Тотлебен Е. І. — 260
 Тредяковський В. К. — 49, 260
 Третьак Й. — 302
 Троцина К. Є. — 242—243, 322
 Троцинівна (сестра К. Є.) — 242
 Трубецкой В. О., кн. — 165
 Трусова Є., ур. Вишеславцева — 180, 297
 Тупиця Т. С. — 230, 315
 Тур З. В. — 167, 293
 Тургенєв І. С. — 261, 308—309
 Тютчев Ф. І. — 164, 292, 308
- Уваров С. І. — 237, 245, 320
 Уваров (батько С. І-ча) — 239
 Уварови, родина — 238—239, 245, 320
 Улибишев О. Д. — 177, 181, 195, 296, 301, 305
 Усков І. А. («комендант») — 25, 26, 36, 37, 54, 55, 57, 66, 80, 83, 91, 102, 104, 203, 247, 255, 271, 288
 Ускова А. О., ур. Колосова («комендантша») — 81, 90, 251, 252, 255, 264

- Ускова Надія — 18, 252
 Ускова Наталя — 18, 66, 252
 Уткін М. І. — 239, 321
 Уттермарк М. І. — 176, 296
- Федір Іванович, цар — 158
 Федір Олексієвич, цар — 127
 Фет (Шеншин) О. О. — 219, 308—309
 Фьодоров П. С. — 288, 289
 Федотов П. А. — 34, 258
 Фідій — 95, 270
 Філіппов Т. — 292
 Фіалковський — 89, 90, 96, 97, 109, 262, 269, 271
 Фонвізін М. (декабр.) — 294
 Фонвізіна Н. Д., ур. Апухтіна — див. Пущина Н. Д.
 Фрейман Г. А. — 253, 269
 Фреліх Н. О. — 174, 176, 190, 193, 203, 303
 Фридрих IV, король пруський — 319
 Фрецьоліні — 144, 285
 Фультон Р. — 12, 248, 274
- Хвостов Д. І., гр. — 114, 272
 Хлебовський Ст. — 242, 322
 Хмельницький Б. — 19, 149, 252, 285, 322
 Хомяков О. С. — 125, 127, 220, 231, 278, 316
 Храбчинський О. — 271
 Храмцовський М. І. — 158, 290
 Хрульов С. О. — 228, 313
- Цампієрі Д. — 154, 288
 Цезар Юлій — 156, 289
- Чарторогов — 78
 Черц, підпоручн. — 15, 16, 18, 54, 65, 251—252
- Чеганов, сотн. — 51, 62, 261
 Чекмарьов П. І. — 123, 276
 Чельцов Ф. І. — 116, 273—274
 Чернишевський М. Г. — 261
 Чернишов О. І., кн. — 161, 291
 Чижевський Д. — 285
 Чичерін Б. М. — 219, 309
 Чубинський П. — 265
- Шауббе Ганна — 150—151, 156, 287
 Шалевич Т. — 116, 273
 Шаховський О. О., кн. — 36, 258, 288
 Швачка — 67, 264
 Шевирьов С. П. — 220, 309
 Шевченко-Гринь — 125
 Шекспір В. — 217, 306, 311
 Шелельов Д. — 298
 Ширяєв — 45
 Шіллер Фр. — 289, 306
 Шліппенбах, капіт. — 211
 Шмітгоф Евеліна — 194, 211, 301, 305
 Шмітгоф Люція — 211, 305
 Шмітгоф М. К. (чоловік К. Б., ур. Піунової) — 298, 305
 Шопен Фр. — 118, 181, 271, 274
 Шпигоцький — 272
 Шпор — 271
 Шрейдерс К. А. — 157, 163, 166, 174—176, 190, 193, 205, 209, 289
 Штейнгель В. І., барон — 233, 244, 284, 318
 Штернберг В. І. — 63, 216, 263, 270
 Шуберт К. — 271
 Шувалов П. А., гр. — 223, 227, 311
 Шумахер П. В. — 200, 302
 Шумський (Чесноков) С. В. — 219, 309

- Щепкин Д. М. — 189, 299
 Щепкин Мик. Мих. — 215—
 217, 219, 307—308
 Щепкин Мих. Сем. — 12, 52,
 86, 148, 166, 172, 176—178,
 180, 184—187, 189—193, 196
 197, 203, 206, 209, 212, 213,
 214—220, 243—245, 249, 261,
 268, 296, 298—299, 302—304,
 307—310, 323
 Щепкин П. М. — 214, 307
 Щепкина О. В., ур. Станке-
 вич — 307
 Щепотева — 212
 Щербина І. О. — 193, 200,
 203, 206, 300
 Щербина М. Ф. — 219, 228,
 229, 308, 313
 Юзефович В. В. — 240, 321
 Юзефович В. М. — 240, 321
 Юрій Всеволодович, кн. ниж-
 негородський — 159
 Юнге К. Ф., ур. Толстая —
 251, 269, 311, 314, 315, 322
 Явленська Л. Г. — 139, 142
 Явленський І. Н. — 125, 128,
 131, 145, 148, 278, 285
 Якобі М. К. — 153, 158, 160—
 161, 165, 169—171, 178, 288,
 290—291
 Якобі В. М. (син поперед-
 нього) — 288
 Якобі пані, жінка М. К. —
 169—170
 Якобі, сестра попередньої —
 169—170
 Якобі подружжя — 153, 288
 Яковлев О. С. — 43, 259
 Якубович І. І. («квасімодо») —
 87, 269
 Якубович О. І. (декабрист) —
 87, 269
 Якубович І. О. (батько попе-
 редніх) — 87, 269
 Якушкін І. Д. — 307
 Якушкін Є. І. — 215, 217, 307
 —308
 Якушкіна О. Г. — 308.

І Л Ю С Т Р А Ц І І :

1. Тарас Шевченко. Автопортрет олівцем 1858 р.	
2. Михайло Лазаревський (фотографія 1860 р.) . . .	5
3. Вид Новолетровського форту з моря (аквареля Т. Шевченка)	9
4. Остання сцена сатири-поєми Т. Шевченка п. н. «Блудний Син»	33
5. «Філемон і Бавкида» — подружжя Зигмунтовські .	41.
6. «Зелена глея» (кара шпіцрутами) — малюнок Шевченка 1856 р.	60
7. «Ауліє-Тау», могила киргизького святого (аквареля Т. Шевченка 1851 р.)	74
8. Скелі над морем коло Новолетровського форту (аквареля Т. Шевченка)	77
9. І. О. Усков, комендант Новолетровського форту .	104
10. Сторінка з «Журналу» з портретом О. І. Герцена .	179
11. Портрет артиста М. Щепкина (нарисований Т. Шевченком 16. III 1858 р. в Москві)	185
12. Гр. Федір Толстой	222
13. Карикатурні рисунки Т. Шевченка на обгортці альбому «Три Літа»	256
14. Образ Христа в церкві св. Юрія в Нижньому Новгороді (риСУНОК пером Шевченка в «Журналі») .	286

З М І С Т :

ПЕРЕДМОВА	3
ЖУРНАЛ	7
Примітки Павла Зайцева	247
ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ:	
Павло Зайцев: Попередні видання журналу	327
Дмитро Чижевський: Шевченко й релігія	329
Показчик імен	347

ПОПРАВКА ДО ПРИМІТОК.

Стор. 260, р. р. 8—9. — В. Курочкін поезій Шевченка на російську мову не перекладав, а перекладав їх його брат М. Курочкін (див. примітку до стор. 235).

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

		Надруковано :	Повинно бути :	
Стор.	5 р.	1 знизу	Фотографія	Фотографія
"	36 "	9 згори	гауптвахту	гауптвахту
"	96 "	4 "	яку	яру
"	203 "	15 "	Щепкиним	Щепкином
"	217 "	6 "	В. О. Станкевич	О. В. Станкевич
"	220 "	13 знизу	Кошельова	Кошелева
"	" "	3 "	Щепкиним	Щепкином
"	224 "	20 "	Л. М. Дзюбин	Л. Н. Дзюбин
"	231 "	3 згори	Л. М. Дзюбина	Л. Н. Дзюбина
"	257 "	16 згори	шеренгі	шеренги
"	260 "	9 знизу	Інвалідъ	Инвалідъ
"	272 "	20 згори	Карамзін Мих. Мих.	Карамзін Мик. Мих.

Щоб уникнути небажаних наслідків для видання й передплатників, Редакційна Комісія уважала за слушне випустити з цього тому біля десятка слів, що могли б образити релігійні почуття.

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- T. I Поезії до року 1843 з передмовою до цілого видання Президента Головної Ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцького.
- T. II Поезії за ..... 1843—1847 рр.
- T. III " 1847—1857 рр.
- T. IV " 1857—1861 рр.
- T. V Назар Стодоля. Різні твори.
- T. VI Повісті: Художник. Наймичка. Варнак.
- T. VII " Княгиня. Музика. Нещасний. Капітанша.
- T. VIII " Близнята. Мандрівка.
- T. IX Журнал.
- T. X Листи.
Редактор тт. I—X — П. ЗАЙЦЕВ.
- T. XI Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій малюнків).
Автор розвідки — Д. АНТОНОВИЧ.
- T. XII Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на інші мови.
Редагує — Р. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.
- T. XIII Збірник статей про Т. Шевченка та його творчість.
В тому ще ніде недрукована праця Ю. КЛЕНА.
- T. XIV Бібліографія творів Т. Шевченка та праць про нього.
В. ДОРОШЕНКО.

Автори поясняльних статей і дослідчих праць, друкованих у цьому Повному Виданні Творів Т. Шевченка:
Антонович Д., Білецький Л., Брик І., Дорошенко В., Дорошенко Д., Дубицький І., Зайцев П., Кордуба М., Лепкий Б., Лотоцький О., Луців Л., Маланюк Є., Сірополоко С., Сичинський В., Смаль-Стоцький Р., Смаль-Стоцький С.
і Чижевський Д.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
2228 W. Chicago Ave., Chicago 22, Illinois

Перше Повне Видання Творів Тараса Шевченка
видав
Український Науковий Інститут у Варшаві 1937 р.
з друкарні
Наукового Товариства ім Т. Шевченка у Львові.
Появилось воно під редакцією окремої
Редакційної Комісії в складі:
Голова Комісії О. Лотоцький
Секретар Р. Смаль-Стоцький
Редактор П. Зайцев

Друге Повне Видання Творів Тараса Шевченка
появляється накладом
Видавництва Миколи Денисюка
в Чікаго 1959-1960 рр. при співучасті:
Р. Смаль-Стоцького, П. Зайцева, В. Дорошенка
і інших.

И ТИЕРВЕНКО
ИХ

